

DUE DATE SLIP**GOVT. COLLEGE, LIBRARY**

KOTA (Raj)

Students can retain library books only for two weeks at the most

BORROWER'S No	DUE DATE	SIGNATURE

॥ श्रीः ॥

→* हरिदास-संस्कृत-ग्रन्थमाला *←

६

* श्रीः *

धर्मराजाप्यरीन्द्रकृता

वेदान्तपरिभाषा

श्रीशिवदत्तकृतार्यदीपिकाटीकासहिता

वेदान्ताचार्यपरिणितश्रीश्यामबकरामशास्त्रिकृतटिप्पणीसंयलिता

चौखम्बा-संस्कृत-सीरिज, बनारस-१

२०११]

[ई० १९५४

सन्ति । एतन्मनेके सूर्यो व्याख्यातवन्तः । यथा मूलकृतसूनु रामकृष्णा-
ध्वरिः वेदान्तसिद्धामप्याख्यटीकया विभूषितवान् । तां टीकां चामर-
दासः स्वामी मणिप्रभयाऽलङ्कार । पण्डितः शिवदत्तोऽर्धदीपिकया,
पण्डितकुलपनिर्जोयानन्द आशुबोधिन्या, चान्स्यानन्दसरस्वती भूतपूर्व-
सारदापीठाधीशः पदार्थमञ्जुषया चायुयुजत् । अयुनेव पण्डितप्रवरै-
र्महामहोपाध्यायैरनन्तकृष्णशास्त्रिमिश्रापि स्वनिमित्तटीकया मुद्रापि-
सम् । तथैवास्य ग्रन्थस्य मुद्रणमप्यनेकवारं शिलाऽहरेरायसाहस्रेण
जातमित्येतन्मयं ग्रन्थवैशिष्ट्यसूचनायास्त्वमेव ।

सन्ति यद्यो ग्रन्था वेदान्तदर्शने परब्राह्मण्य ग्रन्थस्य प्रमाप्रमाण-
प्रमेयप्रतिपादनप्रकारः सर्वाननिरोधे । तत्र चानेकविषया उक्ताः सर्वेऽ-
प्यावश्यकता एव, तथाऽपि विविष्टविषयास्त्वेते—

मनस इन्द्रियादखण्डनम्—यद्विमान् पर्वत इत्यत्र पर्वतोऽथे इत्य-
न्वयवस्था—ज्ञानगतविषयगतप्रत्यक्षत्वप्रयोजकभेद—शब्दादपि प्राय-
श्चज्ञानोत्पत्तिप्रकार—जातिनिश्चयात्—अर्थापर्यनुपलब्धयोः तृपकप्रसा-
णत्वम्—इत्यतः प्रामाण्यवादश्चेति ।

अस्य ग्रन्थस्य काशीस्थानजड्डीयपाठशाळाशास्त्रिपरीषादरीत्य-
ग्रन्थेषु प्रथमपर्यं निषोन्नतो वेदान्तमध्यमादिपरीषाया अभावात् स्या-
करणादिमध्यमोशीर्णानामिमं विपटीपूर्णां हर्षोन्मत्तं स्पृष्टमैवानधिगतद-
र्शनशाखाणां द्वाप्रणामिति चिन्तयन् द्वात्रिणां पाठनकाले यस्मिन्व-
स्मिन्वधले ते क्तिष्टतामन्वभवेन्तत्र तत्र स्वरूपो दिष्टो हृतपात्राम् ।

अन्यस्य भोदमयी (पंखई) मुद्रितपुस्तकेऽनेकस्थले मूले टीकायां
च पाठः पण्डितो यत्ने, यत्र विरामानपेक्षा तत्र विरामः, यत्र विरामा-
पेक्षा तत्र तदभायः । पूर्वटीकाग्रन्थस्य परंप्र योजनादिकं यदुल्लेख-
म्यते, तस्मैदोषैः पाठनायसरे विद्याचिन्तितस्य शुद्धमुद्रणार्थं सम्प्रार्थित-
श्रीगम्भारंरहतग्रन्थमालाऽप्यस्यैः पाठागुरव्य संशुद्धतमं मुद्रणमकारयम् ।

यथा ह्ययं स्वकृतसिद्ध्यया पुस्तकान्तराद्यथाऽभेदेऽभूत्तोरयोरागत-
श्रुत्याद्यद्वेदानेन च परिप्लव्य संशोधितः । तथैव तत्र तत्रापुस्तकःश्राय-
साधनं च कृतम् । यथा प्रथमपरिप्लेदान्ते टीकायां 'अदेतो प्रदेतामन्व-
न्यार्थम्' अत्र पुस्तकत्रयेष्वपि पाठस्यायुक्तत्वं दृष्ट्वाऽमद्गुरवर्षमहाम-
होशाप्यायपद्मीविमूषरैर्ज्ञानिद्विधीलभमणशास्त्रिमिश्रायासंबे इत्युपादौ

पण्डितप्रवरधीसोतारामशास्त्रिभिश्चैतच्छोधितमिति तेषामुपकारं सध-
न्यवादं प्रकटीकरोमि । अन्येऽप्यस्मिन्संशोधनकार्यं बहुपकारकाः सन्ति
तेषां नामानि कृतज्ञतया सधन्यवादं प्रकटीकरवाणि ।

काशीस्थराजकीयपाठशालाप्रधानाभ्यसेः कविराजश्रीगोपीनाथश-
र्मभिर्यंद्दीपिकाटीकाया हस्तलिखितमेकं पुस्तकं पण्डितश्रीनारायण-
शास्त्रिणः सरस्वतीभवनहस्तलिखितपुस्तकालयाभ्यसेभ्यः सकाशात्
प्रदापितमिति ताभ्यां बहुपकृतोऽस्मि ।

महामहोपाध्यायपदभ्यलङ्कारभूतेभ्यो गुरुवर्येभ्यः श्रीनिस्थानन्द-
पन्तपर्वतीयेभ्योऽपि बहुवारं, परिश्रमो दत्तः । टीकास्थान्तिमरलोकम्पा-
रुथानन्तु गुरुवर्यंगोरवामिधोदामोदरलालपण्डितैः कृतमस्ति । राजकीय-
पाठशालाध्यापकानां गुरुवर्यश्रीपण्डितचालयोधमिश्राणां तथा गुरुवर्य-
पण्डितश्रीगणपतिशास्त्रिणामपि तत्काले सविशेषसूचनातो बहुप-
कृतोऽस्मि । सर्वापेक्षया च पठनार्थं वटपुरं (बलसाड) गतस्यापि
कीद्वारतस्याशस्य मम दर्शनशास्त्रास्वादवातुणां पथिमापकानां पुत्र
ह्य जन्मकानां प्रेमैकमूर्तिनां गुरुवर्याणां मौतीरामशास्त्रिणामधिकतरमु-
पकारमाजीवनं न विस्मरिष्ये । जन्मप्रदात्रोर्जनकजनन्योरीश्वरस्य वीप-
कृतयः केन शक्यन्ते वाचयितुमपि । प्राथमिकेऽस्मिन्शोधनकार्ये पण्डित-
श्रीदुण्डिराजशास्त्रिभिरन्यैश्च मित्रवर्यैर्बहुपकृतोऽस्मि ।

आवश्यकं यम् ।

त्रिपुणं निरीक्ष्यमाणेऽप्यस्मिन्ग्रन्थे सीसकाचरयोजकदोषादधरदो-
षाद्वा अक्षराणामतिसूपमत्वाच्च वाः पुरुषमतिस्तुलभाः काश्चनाष्टय्यो
जाहास्ताः चन्तव्याः ।

पाठभेदार्यं पुस्तकानां स्वल्पतमाः 'क ख ग घ च छ' इत्यादयः
संज्ञाः कृतास्तस्याः सूचकं पत्रमन्यत्र निवेशितं तदप्यवर्यं द्रष्टव्यम् ।

अन्ते च श्रीकाशीपुराधीश्वरयोः पार्वतीप्रम्वकयोर्वयोः प्रसादादिद्वं
पूर्तिमगात्तपोरुपकारान्तास्मरन् सर्वेभ्यः परिश्रमसाफल्याय प्रार्थयते—

सं० १९८४, }
काशी }

विदुषामनुचरः—
ऽप्यम्बकरामशास्त्री

वेदान्तपरिभाषाविषयसूची

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	विषयाः	पृष्ठाङ्काः
प्रत्यक्षपरिच्छेदे विषयाः		विषयप्रत्यक्षनिष्पृष्टलक्षणम्	३९
मङ्गलापरणम्	१	कृत्तेश्चातुर्विध्यम्	४०
मोक्षस्य परमपुरवार्थत्वम्	८	सपरित्यक्तनिर्विकल्पभेदात्प्रत्यक्ष	
प्रमाणलक्षणम्	९	द्वैविध्यम्	४०
धाराकारिकद्वितीयादिदुर्घो प्रमा		शाब्दत्वेन प्रसिद्धस्य सोऽयमि-	
लक्षणसमन्वयः	११	त्यस्य ज्ञानस्य निर्विकल्पक-	
प्रमाणसाहच्यप्रदर्शनम्	१४	प्रत्यक्षत्वस्य बरुपादनम्	४१
प्रत्यक्षप्रमाणलक्षणम्	१५	वेदान्तानामरुण्टार्थपरत्वम्	४५
प्रत्यक्षे भ्रान्तवद्वैतमूर्तिनिरूपणम्	१६	श्रीवसताशीश्वरमाश्रिभेदात्प्रत्य-	
अन्तःकरणस्य सायवरत्वनिरूपणम्	१७	छन्दैर्विध्यम्	४५
मनस इन्द्रियत्वरुण्टनम्	१९	विक्षेपनीयाभ्योर्लक्षणे	४६
ज्ञानगतप्रत्यक्षत्वप्रयोजनवचनम्	२२	मायाया एवत्वम्	४८
कृत्तेर्बहिर्निर्गमनप्रकारः	२३	मायावद्विद्यप्रत्यक्षत्वमूर्तलक्षणम्	५०
समर्पमाणसुरो प्रत्यक्षलक्षणानि-		दक्षिणतमप्यशसामान्वलक्षणम्	५२
न्धासिगविरासी	२५	शुक्तिरजते प्रत्यक्षविचारः	५४
बद्धबन्धुमितिस्थले सर्वगत्ये प्रत्यक्ष-		भनिर्वचनीदरन्ततोत्पत्तिः	५६
त्वमतिपादनम्	२७	परिणामविर्बन्धुने	५८
प्रसङ्गाज्जातिगण्टनम्	२९	रजतस्य साऽप्यवस्थासः	६०
सामवायरुण्टनम् (टीकायाम्)	३०	साक्षिण्यभ्यासे पुरोवर्तिप्रत्ययानु-	
ज्ञानप्रत्यक्षनिष्पृष्टलक्षणम्	३३	वपत्तिशुद्धासमाधी	६०
विषयगतप्रत्यक्षप्रयोजननिर्व-		विनिषाण्यासिषप्रत्ययः	६१
चनम्	३३	रजतयोचराविद्याकृत्तेनिप्रयोजन-	
विषयप्रत्यक्षत्वे शुद्धासमाधी	३५	त्वशुद्धासमाधी	६२

विषयः	पृष्ठाङ्कः	विषयः	पृष्ठाङ्कः
रजनवृत्तीदृश्योक्तिविषयत्वे		प्रमाणो द्रव्यत्वाभावः	१७
गुरुमतप्रवेशापत्तिः	६३	उपमानपरिच्छेदे विषयाः	
प्रातिभासिकव्यावहारिकयोर्भेदः	६४	उपमानलक्षणम्	२९
स्वाप्नपदार्थविचारः	६४	उपमानस्यान्यप्रमाणैरगतार्थत्वम्	१०१
कार्यविनाशद्वैविध्यम्	६८	आगमपरिच्छेदे विषयाः	
प्रातिभासिकमत्त्वानुपगमे निषेधानुपपत्तिः	७०	आगमनिरूपणम्	१०३
व्यधिकरणभावस्वीकारेणानुपपत्तिनिरामः	७०	वाक्यजन्यज्ञानेकारणनिरूपणम्	१०४
उक्तप्रत्यक्षस्य पुनर्द्वैविध्यम्	७४	माकालक्ष्णाम्बरूपम्	१०५
इन्द्रियाणि पञ्च	७५	बलाबलाधिकरणविचारः	१०७
अनुमानपरिच्छेदे विषयाः		योग्यतानिरूपणम्	११३
अनुमानलक्षणम्	७६	आप्तत्तिनिरूपणम्	११३
तृतीयादिज्ञपरामर्शखण्डनम्	७८	पदार्थद्वैविध्यम्	११५
वेद्विमानित्वनुमितिप्रयोजकनिरूपणम्	८१	शक्तिनिरूपणम्	११६
आप्तिलक्षणम्	८२	जातिशक्तिव्यवस्थापनम्	११७
अनुमानस्यान्वयिनिग्रहप्रकारखण्डनम्	८३	गवादिपदाद् व्यक्तिमाने कल्पात्तराणि	११७
स्वार्थपरार्थभेदाद् अनुमानद्वैविध्यम्	९२	लक्ष्यपदार्थनिरूपणम्	११९
अनुमाने अवयववित्त्वव्यवस्थापनम्	९३	लक्षणाद्वैविध्यम्	१२०
मिथ्यात्वे अनुमानम्	९३	लक्षितलक्षणया गौण्यन्तर्भावः	१२१
अद्वैतसिद्धौ यं मिथ्यात्वलक्षणम्	९४	प्रकारान्तरेण लक्षणा त्रिविधा	१२१
चित्सुखीयं	९५	सोऽयं देवदत्त इत्यत्र स्वमतम्	१२२
मिथ्यात्वलक्षणस्य प्रत्यक्षनाशशङ्कासमाप्ती	९६	लक्षणाया वाक्यवृत्तित्वमपि	१२४
		वाक्यैकवाक्यत्वम्	१२६
		तात्पर्यनिरूपणम्	१२८
		तात्पर्यनिराकरणपरव विवरणवाक्यस्याशबोद्धाटनम्	१३१
		सिद्धार्थवाक्यानामपि प्राधान्यम्	१३२
		वेदनिवृत्त्यादिविचारः	१३२

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	विषयाः	पृष्ठाङ्काः
अर्थापत्तिपरिच्छेदे विषयाः		प्रत्ययचालुविषयम्	१७१
अर्थापत्तिनिरूपणम्	१२६	सुप्तस्य गृहानविशेषशङ्कासमाप्ती	१७२
प्रमाप्रमाणयोरर्थापत्ति पदस्य विग्रहः	१२७	लयक्रमनिरूपणम्	१७५
अर्थापत्तिद्वैविध्यम्	१२७	सृष्टिवाक्यानां तात्पर्यनिरूपणम्	१७७
सुप्तार्थापत्तिद्विविधा	१२८	उपासनाऽऽदिवाक्यानां तात्पर्य- निरूपणम्	१७८
अर्थापत्तेरनुमानेऽनन्तमात्रः	१३९	ईश्वरशोबयेनन्वयोर्मन्त्रभेदाः	१७९
अनुपलब्धिपरिच्छेदे विषयाः		स्वपदार्थनिरूपणम्	१८२
अनुपलब्धिपरिच्छेदम्	१४१	जीवस्थावस्थात्रयनिरूपणम्	१८३
योग्यानुपलब्धेरित्यत्र योग्यता- स्वरूपम्	१४२	भन्त-करणकृतेः प्रयोजने मत्तभेदाः	१८४
इन्द्रियेणैवाभावात्प्रहोऽस्तु इति शङ्कासमाप्ती	१४३	जीवस्य स्वयमकाशरश्मिनिरूपणम्	१९०
अभावचालुविषयम्	१४७	तत्त्वमोदैक्यप्रतिपादनम्	१९०
रतः प्रामाण्यविचारः	१५३	प्रयोजनपरिच्छेदे विषयाः	
अप्रामाण्यपरतस्त्वविचारः	१५६	प्रयोजनलक्षणम्	१९६
विषयपरिच्छेदे विषयाः		प्रयोजनद्वैविध्यम्	१९६
प्रामाण्यद्वैविध्यनिरूपणम्	१५७	अपरोक्षज्ञाने मत्तभेदाः	१९९
लक्षणद्वैविध्यम्	१५८	अपरोक्षज्ञाने पद्यपादाधार्यमतम्	१९९
कर्तृलक्षणम्	१६०	“ वाचस्वरतिमतम्	२०७
नबलक्षणानि (टीकायाम्)	१६७	अवगारादीनां ज्ञानसाधनत्वम्	२०३
जगती अन्यक्रमनिरूपणम्	१६४	नवगादिनिरूपणम्	२०४
यश्मभूतानां गुणाः	१६५	अवगाराद्वत्त्वं मनननिदिध्यासनयोः	२०४
शब्दस्वाकाशमात्रगुणत्व- निराकरणम्	१६५	अवगाराद्वत्त्वं न तात्पर्यविशेषत्वम्	२०५
पधीकरणप्रकारः	१६८	ऽमादिनिरूपणम्	२०८
शिद्धशरीरोत्पत्तिनिरूपणम्	१६९	प्रज्ञालोकगतानां मुक्तिः	२०९
भूर्गादम्बोकोत्पत्तिः	१७०	प्रज्ञात्मसाक्षात्कारवतः प्रारम्भा- दिकर्मविचारः	२१०

* शोः *

वेदान्तपरिभाषा

'अर्थदीपिका' टीका सहिता

प्रत्यक्षपरिच्छेदः १

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

(१) यदविद्याविलासेन भूतभौतिकसृष्टयः ॥

(२) पपुं चक्रुं देवं हरमचलमाप्यममरैः,
सहोराप्यं वीभ्रं खड्गजन्दुरापं शुभकरम् ॥

नत्वा साम्ब सननय ध्वम्बक न्यम्बकः प्रसुम् ।

वेदान्तपरिभाषायाद्विष्णुगीमहमारभे ॥ २ ॥

(१) यस्य परमात्मन अविद्या बीजाग्निना ब्रह्मविद्यया तस्या विद्यासेन एनाः भूतभौतिकसृष्टयः भवन्तीति शेषः । तं ज्ञोवन्नज्ञभेदरहितम् आत्मानं नौमीति । ननु तस्यैव तस्येति बलकार्पण्यभावात् कुतो नमस्कार्येति चेत् । कस्मिन्नेदमादाय व्यवस्थोपपत्तेः । अविद्याप्रतिबिम्ब कर्तृत्वविशिष्टमपकृतं नमस्कृतं, तद्वन्न सर्वज्ञत्वादिति शिष्टं नमस्कार्यमिति संबन्धनायोक्त-परमेति ।

(२) पपुं पपु हरमिति विशेषणवयेन खड्गि-रिषिनि-कप-कर्ता परमात्मा मजनकर्मत्वेन विवक्षितः । तेष्वपि पपुमिति प्रथमप्रयोगेण सत्त्वप्रधाने बालनकर्त्तृ-व्याहरातिशयो दर्शितः । होराभिः सद्वचनैरे वे सहोराः शाखयाः होरात्प्रेषुनि राश्यर्द्धे शाखरेखाभिर्दोरपो'ति द्वैमकोच्चात्, वैराप्यः तंसहोराप्यम् । वीभ्रं विमलं । खड्गजनाः कामिनस्सहोरापम् । अननीत्यन्य आत्मा तम् । विष्णुमहं भद्र इत्यन्वयः

पदेशं सर्वेषामतसममृतं सर्वमतुलं,
 भजेऽहं सं विष्णुं शिवमशिलवेदान्तविदितम् ॥ १ ॥
 नुम धीरात्तगोपालदीर्घान् व्यासमुखात् मुनीन् ॥
 विष्णुहृतं न गणेशादीन् पण्डितान्श्च विमरक्षरान् ॥ २ ॥
 पितरं मातरं नत्या स्वोयनिर्चन्वयन्त्रित ॥
 करोमि सुतयोधाय परिभाषाऽर्षदीपिकाम् ॥ ३ ॥

धीमर्षदान्तर्यनिर्णयात्मक प्रकरणमारम्भमाणो धर्मराजाध्वरीन्द्रो
 ग्रन्थस्य निर्विघ्नपरिसमाप्त्यादिप्रयोजनवदिगीतसिद्धाचारानुमितश्रुति-
 प्रमितकर्तृश्रुताक मङ्गलभाचरन् प्रेक्षावत् प्रवृत्त्यङ्गभूते विषयप्रयोजने
 दर्शयति—यदिति । ननु शिष्टाचार किमाचारस्याद्वेदमूलता कल्पयति
 उत धर्मत्वात् ? नाद्यो निष्ठीवनादेरपि (१)नरकल्पकत्वप्रसङ्गात् ।
 न द्वितीय धर्मत्वसिद्धौ वेदमूलत्वं वेदमूलत्वे च धर्मत्वमित्यन्वयोभ्या-
 ध्यादिति चेन्न । शिष्टैर्धर्मनुद्गेषाऽनुष्ठीयमानस्याचारस्य (२)नरकल्प-
 कत्वान् । न च शिष्टासिद्धिः, वेदिकायांनुष्ठातृणां (३)नत्वात् । तं परं
 परमेधरं तत्पदयाच्य मौमि । परम् एष सन्नपितृ तदस्पलक्षणमाह-
 यदिति । यस्याविद्यामदविद्या यदधिष्ठिता यदधीना मायेत्यर्थं ॥
 'मायो तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरम्' [श्वे० ४-१०] 'देवी
 त्र्यम्बा गुणमयी मम माया दुरत्यया' (भ० गी० ७-१४) इति श्रुति
 स्मृतिभ्याम् । तस्या विलास कार्याकारेण परिणामस्तेन भूतानां विष-
 दादीनां सूक्ष्माऽसूक्ष्माणां गौतिसिद्धानां पराचरानां भूतकार्याणां च दृश्यम् ।
 सृष्टिमहण स्थितिप्रत्ययोरप्युपलक्षणम् । सृष्टिस्थितिप्रलया ३ व-
 न्तीत्यप्याहार 'अत्रामेवां सौहित्युत्कृष्णां यदी प्रजा सृजमानो
 सृष्ट्वाः' (श्वे० ४-५) 'मयाऽप्यजेण सृष्टिं सृजते सवराचरम् (भ०
 गी० ९-४) इति श्रुतिस्मृतिभ्याम् । एवं तदस्पलक्षणमुपस्था स्वरूप

(१) वेदमूलत्वप्रसङ्गात् । (२) वेदमूलानुष्ठातृणां । (३) शिष्टत्वात् ।

तं नौमि परमात्मानं सच्चिदानन्दविग्रहम् ॥ १ ॥

सङ्गणमाह—यदिति । एतेन शून्यवादिनः साङ्ख्यवैरोपिकादेश मत्तं निराकृतं वेदितव्यम् । न तावत् शून्यं जगत्कारणं भवति 'कथमसतः सञ्जायेत' इति तर्कानुपपत्तौ शून्याऽसतस्तत्कारणत्वप्रतिषेधत् । निरधिष्ठानप्रमानुपपत्तेः । 'सदेव सोम्येदमग्र आसीत्' (छा० ६-२-१) 'सन्मूलाः सोम्येषां प्रजाः' इत्यादि शून्या सत एव जगत्कारणत्वावगमाच्च । 'असद् वा इदमग्र आसीत्' (तै० २-७) इति श्रुतिस्थासत्पदं तु अनभिव्यक्तनामरूपरवेण शौण्या हृत्या सत्येव योजनीयम् 'समाकर्षात्' (म० सू० १-४-१५) इति न्यायात् । प्रकृतस्यैव सत्यज्ञानादिलक्षणस्य सन्त्यङ्नामरूपादिरादित्येन प्रतिपादनादिति सूत्रार्थः । नापि प्रधानपरमात्मादेर्जगत्कारणत्वं सङ्गच्छते 'सोऽकामायत बहुस्यां प्रजायेय' (तै० २-६) आनन्दादयं च खल्विमानि भूतानि जायन्ते आनन्देन जातानि जीवन्ति आनन्दं प्रयन्त्यमिसंविशन्ति (तै० ३-६) इत्यादि श्रुत्या विदानन्दात्मकस्यैव तत्कारणत्वप्रतिपादनात् । परमेश्वरस्य तादृश्यं वारयति—आत्मानमिति । अन्तर्गामिभ्रमित्यर्थः । 'एषत् आन्माऽन्तर्गाम्यमृत' (इ० ३-७-२-१) इति श्रुतेः । लक्ष्यपक्षे तु तं परं मायादिपरं तदसंस्पृष्टं शुद्धं तत्पदार्थं नौमि । तमेव लक्षयति—यदिति । यन् इस्मिन् । अविद्याया अवि-
लासो यस्मिन् (१) तथा च यस्मिन्नविद्याविलासाभाववति भूतभौतिक-
मृष्टयो नैव सन्ति 'नेह नानाऽस्ति क्वचन' इत्यादि श्रुतेः । तत्स्वरूपं दर्शयति । सच्चिदानन्दविग्रहमिति । सदादिपदलक्ष्यत्वात्तदात्म-
कमित्यर्थः । तदज्ञानात्मत्वं वारयति । आत्मानमिति । त्वं पदवाच्य-
लक्ष्यार्थावप्यनेन श्लोकेन दर्शितौ । तथा हि तमात्मानं नौमि । देहा-
यान्मवादिनां मतं निराकृष्टे—परमिति । तत्र न तावत् लोकायति-

(१) सः अविद्याविग्रहः यस्मिन्नविद्याविलासे इति शेषः ।

केषु स्थूलोऽहं कुरोहमित्याद्यनुभवात् पृथिव्यादिभूतचतुष्टयस्योगप्रचैत-
 न्यवान् ह्यूलदेह एवात्मेति केषांचिदभिमत आत्मा, देहस्य स्वप्नदु-
 पुत्तयोरभोक्तृत्वात् । योऽहं बाल्ये पितरो अन्वभूव सोऽहं स्वविदे
 नन्दन् अनुभवामोति प्रत्यभिज्ञाऽनुपपत्ते कृतहायकृताभ्यागमापत्तयः ।
 नापि परयाम्यहं शृणोम्यहमित्यनुभवादि द्वयाम्प्राप्ता इत्यपरेप्राप्तभि-
 मत तेषा सहस्रानामात्मस्यै एष विनाशोऽप्यात्मनाराप्रसङ्गात् । प्रत्यकमा-
 र्मत्वे विदुद्विद्विद्वयतया शरीरोन्मयनतागतात् । अग्निवशापाताय ।
 नाप्यशितपांतादिभोक्ता प्राण आत्मेत्यन्येषामभिमत, सत्यपि प्राणै-
 सुपुत्री तस्य भोक्तृत्वादर्शनात् । नापि सुस्थहं दुःखदमित्यनुभवा-
 स्सुखादिधर्मक मन आत्मेत्यपरेषामभिमत, सर्वेन्द्रियानुमाहृतया तस्य
 करणत्वानुभवात् । तथा धौर्देव्यपि कर्तृरूप विज्ञानमात्मा तत्र क्षणिकं
 प्रदोषकलिकवदिति योगाचाराद्यभिमताऽप्यात्मा न सम्भवति, उक्तप्रत्य-
 भिज्ञाविरोधात् । तदेतत्सर्वमभिप्रत्योक्त—परमिति । देहादिभ्योऽ-
 क्षमयादिकोरोभ्य परं व्यतिरिक्तमित्यर्थः । एष परमिति विशेषणे-
 नैव चन्दनविन्दुवदेकदेशस्थरवेऽपि सर्वाङ्गोर्णशत्यापलम्बोपपत्तरणुरना-
 गात्तु रणुपदुःखादिमानिन्येकदेशिमत्, देहादिलक्षणो देहपरिमित इत्या-
 र्हतमत च निराकृत वेदितन्यम्, परं प्रकृत विभुमित्यर्थावगमात् ।
 आत्मनोऽसुरवे चन्दनविन्दुरीत्यवत् स्वाध्यायप्रसर्पणत्राय निरराया
 आत्मोपज्ञाने सर्वाङ्गसङ्घित्वासम्भवेन गङ्गाद्वनिममस्य गुणसर्वा-
 ङ्गोर्णशत्यापलम्बभाषप्रसङ्गात् । 'यातामशातभागस्य शतपा कल्पि-
 तस्य च । भागो षोडश विशेषः स चानन्त्याय बलवते' (श्वे० ५-९)
 'अणोरणीयान्' (श्वे० ३-२०) इत्याद्य शुक्तिस्तु 'महतो मदीयान्'
 (श्वे० ५-२०) इति वाक्ययोषात् 'महानत्र' (श्वे० ४-४-२२) इति
 शुभन्तरायात्मनो दुर्लभत्वमात्रपरम् । नापि देहपरमित, एकस्याम-
 मनस्येव च यत्रमनुभवंशक शरीरप्राप्तावयथाऽप्यवयवस्यावयवच्छेदोनाति

त्यत्वापातात् । एवं देहाद्यात्मवादिनो निराकृत्य शून्यमात्मेति वादिनो माध्यमिकान्, विभुत्वेऽपि तत्तदान्ममनसा स्वस्वामिभावसम्बन्धवशेन तत्तदात्मनि तत्तन्मन संयोगवस्तुसदुक्त्वादि यवस्योपपत्तेरनेको नित्योऽजोऽब्रह्मोऽपि बुद्धिसुसदु खेच्छाद्वेषप्रयत्नसंस्कारधर्माधर्मादिगुणानामाश्रयः कर्ता भोक्ता चेति वादिनां तार्किकवैशेषिकप्रामाण्यान्, अहमनुभवस्योभयात्मत्वदर्शानात् अडबोधरूप इति वादिनो भाष्येऽथ निराचष्टे—सच्चिदानन्दचिप्रहमिति । 'अस्तीत्येवोपलब्धव्य' इत्यादिश्रुतौ निरधिष्ठानकप्रमाऽसम्भवात् स्तनपानादिप्रवर्तकजन्मान्तरीयसंस्कारानुवृत्तिदर्शानाच्च सदात्मकमित्यर्थः । एतेन शून्यवादिसर्वं निरस्तम् 'अनाय पुण्यं स्वयं ज्योति' (वृ. ४-३९) 'सयं हानमन्त ब्रह्म' (तै. २-१-१) 'अयमात्मा ब्रह्मसर्वानुभू' (इ. २-५-१९) इत्यादिश्रुत्या स्वयं प्रकारात्वेन स्वयंप्रकाशाज्ञानात्मत्वेन च प्रतिपादनान् विशदयामकमित्यर्थः । ननु विज्ञानस्य कर्षं स्वप्रकाशातेति चेत् । विषयात्मविज्ञानानां त्रयाणामपि अडस्वे जगदान्वयप्रसङ्गान् विज्ञानस्य विज्ञानान्तरसापेक्षत्वे तस्याऽपि अदत्तेनाऽनवस्थापानाच्च । (१) अत्रायं प्रयोगः । विमतं विज्ञानं स्वसमानाश्रयस्वसमानकालस्वगोचरसंवेदनविरहप्रदुष्कर्म्यवहाररहितं न भवति विज्ञानत्वाद् अनन्तरम्यवहयमाणविज्ञानवदिति । 'विज्ञानमानन्दं ब्रह्म' इत्यादिश्रुतौ मत्वर्थायाब्प्रत्ययं प्रकृत्य विज्ञानमस्यास्तीति विज्ञानमिति व्याख्यातं तु नादरणीयम् . स्वमित्त(२)स्वरोच्चारणसम्प्रदायविरोधान् । आत्मनो

(१) विज्ञानस्य विज्ञानान्तरसापेक्षत्वाभावे इदमनुमानम् । पक्षीभूत-विज्ञानशब्देनाद्यात्मनस्वरक्षणाय विन्नमिति पशुविशेषणम् । नैयायिकादीनामप्येव्ये सावधानं स्वगोचरानुभवपायज्ञानप्रसक्तव्यवहारसुक्तं भवतीति बाधः स्यात्तदर्थं स्वसमानकालेति । पुराणान्तरीयज्ञानाभावमादाय सिद्धसाधनस्वरक्षणाय स्वसमानाश्रयेति ।

(२) विज्ञानमानन्दं ब्रह्म इत्यादिश्रुतिस्य विज्ञानशब्दे 'अर्शमादिभ्योऽञ्'

विज्ञानात्मत्वे स्वयं प्रयोग, विज्ञानं न स्वातिरिक्तविज्ञानाधीनप्रकाश-
 विज्ञानकर्मतामन्तरेण अपरोक्षत्वात् संवेदनवत् । यदा विज्ञानात् स्वप्र-
 काशास्त(१)त्वात्तद्वदिति । अत्रान्ता परमानन्दस्वभाव परमेमात्पद-
 स्वात् व्यतिरेके षष्ठ्यदित्यादियुक्त्या 'अनन्दो मग्न' (तै० ३—६)
 इत्यादिश्रुत्या चानन्दात्मकमित्यर्थः । अज्ञानात्मकत्व तु विरोधादेव न
 सम्भावति । एतेन तार्किकादिमतं पराहृतम् । सत्यज्ञाननिवार्यत्व-
 योषयितुं प्रपञ्चस्य जीवाधिताज्ञानकल्पितत्वं दर्शयति—यदिति ।
 यदाधिताऽविद्याऽज्ञानाज्ञानं तस्या विलासेन भूतभौतिकगुणयो भव-
 न्तीत्यर्थः । हाद्यप्येते तु त परमज्ञानादिसमस्तोपाधिविलक्षणमात्मानं
 नौमि । परमिति विशेषणेनाऽऽज्ञानमित्येकवचनेन च तस्य भोक्तृत्व-
 मनेकत्वं च यदन्तः साहस्यं पातञ्जलात् पठ्युता वेदितव्या ।
 शिष्टं तत्प्रदलक्ष्यवचनोक्तम् । अज्ञानाद्योऽप्यनेन शक्तौ येन दर्शितम् ।
 तथा हि त परमात्मानं प्रत्यगभिन्नं परमात्मानं नौमि । तज्ज्ञाननिव-
 र्णत्वयोषनाय तद्विषयकाऽज्ञानकल्पितत्वं नापरुषारमकप्रपञ्चस्य दर्श-
 यति-यदिति । यदविद्या यद्विषयकमनाशनिर्वचनीयमज्ञानं तस्या
 विनागेन भूतभौतिकगुणयो भवन्तीत्यर्थः । समानमन्यत् । तथा चाऽ-
 नेन शक्तौ येन यन्मस्याऽविद्यानिवर्णत्व तत्त्वं पदाशब्दार्थस्य प्रदर्शना-
 जीवमज्ञानादौपमेयाऽज्ञानं सद्रिपयो ज्ञातं सत्प्रयोजनमिति प्रकृत्य-
 भूते विषयप्रदाशब्दे प्रकाशिते ॥ १ ॥

इत्यनेन मत्सर्वोपमा रूपत्वयमानित्वं विज्ञानात्मकमात्मानं मन्यते तार्किका ।
 विद्यायते यत्तद् विज्ञानं विद्यानिर्वा विज्ञानं इति यमभिभावे वा ह्युक्ति विद्या
 नस्वरूप एवास्तीति वेदातिन । तत्र तार्किकमते 'विद्य' इति एवेत्यानोदा-
 एत्वं स्यात् तद विद्यातत्त्वस्य स्वरितान्तात्सम्प्रदायविरुद्धम् ॥

(१) विज्ञानात्स्वप्रकाश विज्ञानकर्मतामन्तरेणापरोक्षत्वात् संवेदनवत् ॥

यदन्तेवासिपञ्चास्यैर्तिरस्ता भेदिवारणाः ॥
 तं प्रणौमि नृसिंहाख्य यतीन्द्रं परमं गुरुम् ॥ २ ॥
 श्रीमद्वेङ्कटनाथास्यान् वेलाङ्घ्रिनिवासिनः ॥
 जगद्गुरून् ह वन्दे सर्वतन्त्रप्रवर्त्तकान् ॥ ३ ॥
 येन चिन्तामणौ टीका दशटीकाविमञ्जिनी ॥
 तर्कचूडामणिर्नाम कृता विद्वन्मनोरमा ॥ ४ ॥
 तेन बोधाय मन्दानां वेदान्तार्यावलम्बिनी ॥

एवमिष्टदेवता नमस्कृत्य गुरुप्रसादात् परमात्मलाभ इत्यादिना
 गुरुप्रसादस्य विद्याप्राप्तिं प्रत्यन्तराजत्वप्रतीतिर्गुरोऽवश्यं पूज्या इत्यभि-
 प्रायेण परमगुरुन् प्रथमं प्रणमति-यदिति । अन्ते समीपे वस्तुं शील-
 नेषां तेऽन्तेवासिनः शिष्यास्ते एव पञ्चास्याः सिंहास्तौ यदन्तेवाधिप-
 ष्चास्यैर्भेदवादिलक्षणा वारणा गजा निरस्तास्तं यतीना यत्नशीलानां
 परमहंसपरिव्राजकानामिन्द्रं नृसिंहसंहकं परमं गुरुं प्रणौमि प्रकथं
 मनःकायवाक्प्रणिधानेन नौमोत्यर्थं ॥ २ ॥

एवं परमगुरुं प्रणिपत्य साक्षाद्विद्यागुरुमभिवन्दते-श्रीमद्वेङ्कट-
 नाथाख्यामिति ॥ ३ ॥

चिकीर्षितप्रन्यस्योपादेयतासिद्धये स्वकीर्त्यनुवृत्तये च स्वस्य नाना-
 विधप्रन्यकर्तृत्वप्रदर्शनपुरस्सरं चिकीर्षितं प्रतिबानोते येनेति द्वा-
 ष्याम् । येन दशटीकाविमञ्जिनी विद्वन्मनोरमा तर्कचूडामणिसिद्धि-
 प्रसिद्धा चिन्तामणौ टीका कृता तेन धर्मराजाध्वरीन्द्रसंज्ञेन परिभाषा
 वितन्वते इति यजना ॥ ४ ॥

प्रयोजनं निर्दिशति-बोधायैति । मन्दानां मन्दबुद्धीनामलसा-
 नामिति वा बोधाय तत्त्वज्ञानाय । यद्यपि बुद्धिमतामनलसानां सूत्र-
 भाष्यादिकं बोधे साधनमास्त्येव तथाऽपि मन्दानुप्रादकोऽयं प्रन्य इति
 बोधनाय मन्दानामित्युक्तम् । बोधयोग्यता दर्शयितुं विशिनष्टि-वेदा-

धर्मराजाध्वरीन्द्रेण परिभाषा वितन्यते ॥ ५ ॥

इह खलु धर्मार्थकाममोक्षार्थेषु चतुर्विधपुरुषार्थेषु मोक्ष एव परमपुरुषार्थः 'न स पुनरावर्तते' छा० ८-१५-१ इति श्रुत्या तस्य नित्यत्वावगमात् । इतरेषां त्रयाणां प्रत्यक्षेण,

न्तेति । वेदान्तानां श्रुतिमूलकार्थानवतन्वितुं शोभस्य अस्ती-
ति तथा । एवं चास्य समस्तवेदान्ततात्पर्यप्रतिपादकस्येतरसंश्लि-
षन्धैरगतार्थता इति बोध्यम् ॥

एवं देवतापुष्पप्रतिपुरस्कारं प्रन्धकरणं प्रतिज्ञाय इदानीं परिप्य-
माणप्रन्धस्य शारोरकमीमांसया सद्गतिं योतयितुं प्रन्धप्रतिपाद्यं दर्श-
यति-इहेत्यादि निरूप्यते इत्यन्तेन । इहास्यां परिभाषायाम् ।
सत्त्विति वाक्यालङ्कारे, मद्र तज्ज्ञानं तदप्रमाणं च सप्रपद्यं निरूप्यते
इति संबन्धः ॥

कुत इत्यत आह-धर्मोत्पादिना(१) ॥ यत्र इह लोके वेदे च ।
खलु प्रसिद्धं धर्मार्थकाममोक्षार्थेषु चतुर्विधपुरुषार्थेषु-पुरुषैरर्प्यमा-
नेषु-मोक्ष एव परम-उत्तमं पुरुषार्थः । परमत्वं न-निरतिशयतरे
एति क्षयरूप्यत्वं तच्च मोक्षस्यैवास्तीत्यत उक्तम्-'एवेति' । मोक्षस्य
परमपुरुषार्थत्वं श्रुतियुक्तम् । नित्य-वे हेतुमाह-नेति । 'स मद्रज्ञा-
नेन मुक्तः पुनर्भूयो नाऽऽवर्तते पुन पुनर्जन्ममरणवृत्तौ सद्यति न
भजते' इति श्रुत्या मोक्षस्यैव(२) -नित्यत्वमुक्तम् । एवं मोक्षस्य
परमपुरुषार्थत्वं हेतुमुक्त्वा धर्मोत्पत्तिप्रकाशा(३)नदभावेऽऽप्रत्यक्षेण, यदु-
क्तं तदनित्यमिति सामान्यतया दृष्टानुमानाऽऽपेक्षितपुंसां व्यावर्ततेषा-
मनित्यत्वं हेतुमाह-इतरेषामिति । इतरेषां धर्मोत्पत्तिप्रकाशम् ।

(१) धर्मोत्पादिना मद्रज्ञानादिशिव-तन ।

(२) मद्रज्ञाने कश्चिद्वदन्मध्यन्तरे मद्रज्ञानः प्रमादतो मद्र इति विदा-
यते । यदुक्तं वर्तते ॥

(३) तदभावे-परमपुरुषार्थोत्पत्तिप्रकाशे-प्रत्यक्षेण श्रुत्या चावगमनमित्यर्थं
हेतुमाहोपबन्धः ।

‘तद्यथेह कर्मचितो लोकः क्षीयत एवमेवामुत्र पुण्यचितो लोकः क्षीयते’ छा० ८-१-६ इत्यादिश्रुत्या चानित्यत्वात्-गमात् । स च ब्रह्मज्ञानात् इति ब्रह्म तज्ज्ञानं तत्प्रमाणं च सप्रपञ्चं निरूप्यते ॥

तत्र प्रमाकरणं प्रमाणम् (१) । तत्र (२) स्मृतिव्यावृत्त

तद्यथा इहास्मिन् लोके कृष्यादिकर्मणा चितः सचित सत्यादिलोक-कृतकत्वाद् क्षीयते तद्वदेव अमुत्र परलोके पुण्यादृष्टेन सञ्चित स्वर्गादि-लोकः क्षीयते इति श्रुत्या चानित्यत्वावयवात् । तत्रार्थनामयो- प्रत्य-क्षेण श्रुत्या च, धर्मस्य तु श्रुत्या इति विभागः । यदा प्रत्यक्षस्य कृत-कत्वबोधनद्वारा चर्माभित्यक्त्वबोधनसामर्थ्याभित्यविरोधः । तथा च तेषा-मपि पुरुषार्थत्वादिना नित्यत्वानुमानं पदार्थत्वादिना बहुधाप्यानुमा-नबद्धादितविषयम् ‘अपामसोमममृता अभूम’ ‘अश्वप्यं ह वै चातुर्ना-स्पपजिनः सुकृतमवति’ इत्याद्या स्मृतिव्यावृत्तानुपपत्तौदाहृतश्रुति-विरोधेन प्रलयपर्यन्तस्थायिकलाभिप्राया इति भावः । एव मोक्षस्य परमपुरुषार्थत्वं प्रसाध्य ‘ताति लोकमात्मवित्’ ‘तमेव विदित्वाति-मृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय’ (श्वे० ६-११) इत्यादि श्रुत्या तस्य साधनं ब्रह्मज्ञानमित्याह-स चेति । स च मोक्ष- ब्रह्मज्ञानादेव इत्ये-वधारोऽनुपपद्यते । यतो मोक्ष एव परमपुरुषार्थः स च ब्रह्मज्ञानादेव यतश्च भवतीति हेतोर्मन्दात्ता नुमुञ्चामुपकाराय ब्रह्म तज्ज्ञानं तद्व-मार्गं चेति नित्यं सपरिकरं निरूप्यते इत्यर्थः ॥

एवं प्रत्याभिधेयं प्रदर्श्य ब्रह्मपस्तज्ज्ञानादीनिनिरूपणत्वात् तस्य च तत्प्रमाणायत्तनिरूपणत्वात् प्रथमं प्रमाणनिरूपणमाह-सत्तेत्या-

(१) इत्येव प्रमाणमित्युक्तदण्डादावनिव्यक्तवर्तिनः समावदम् । तथा चैद-ग्रमाणसामान्यलक्षणं, प्रमाणविशेषलक्षणं तु प्रत्यक्षप्रमाणस्य प्रत्यक्षप्रमाण-मित्यादिकमूढम् ।

(२) तत्रैति प्रमाणसामान्यलक्षणघटकप्रमाणपदार्थविज्ञासायान् । अत्रेद

प्रमात्वं, अनधिगताधाधितविषयज्ञानत्वम् । स्मृतिसाधा-
रणं त्वधाधितविषयज्ञानत्वम् । (१) नीरूपस्यापि काल-

दिना । तत्र तेषु गद्य तज्ज्ञानतत्प्रमाणेषु । प्रमायां करणं प्रमाणं कर-
णस्य चाऽसाधारणकारणत्वे सति व्यापकत्वत्वेन परामर्शादौ सभ्या
पारे मनसि च नातिप्रसङ्गः । प्रमायां लक्षणं किमित्याकङ्क्षायां तल्ल
क्षणमाह—तत्रेति । तत्र प्रम करणमित्यत्र । स्मृतिव्यावृत्त प्रमा-
त्वमिति । तथा च तस्या अत्रक्षयस्यात् तत्राभ्यासिरिति भावः ।
स्मृतावति चासिधारणाद्यानधिगतेति विषय विरोधणम् । दृष्टिरूप्यज्ञा-
नादौ तन्निरासाय अधाधितेति । ज्ञानपदं तु स्वरूपरूपनाय, दृष्ट्या
दोनाम् आद्यविशेषणेनैव निरसात् । यथा च पुरादिभ्यति चासिधार-
णार्थं ज्ञानेति, तेषामपि फलदाया यथादिविषयत्वाभ्युपगमात् । (२) तस्मि-
न्नानं तेन न तत्कारणे ज्ञानेऽतिव्याप्तिः । स्मृतावपि प्रमाप्यं यवहाद-
रानादाह स्मृतीति । इच्छादे(३)भ्यास्त्यर्थं ज्ञानपदम् । मनस्य षट्
अय षट् इत्येवमादिरूपधारणादिकगुह्यस्त्वत् द्वितादादिज्ञाननामधिग-
तविषयत्वात् प्रथमतक्षणं तत्राऽभ्यासमिति अतनाह—नीरूपस्येति ।

बोध्यम् । ज्ञान द्विविधं यथाधमववार्थञ्च । भाव इवा स्मृतिरनुभवश्च । तथा
गुणश्च एव प्रमा या हि प्रत्यक्षादिप्रमाणैर्ब्रह्मते स्मृतिस्तु यथासौत्रि सरकारब्रह्म-
न्वात् संस्कारस्य प्रमाणभ्रामावाञ्च प्रमेति चेत्ति । तन्मतेन अनधिगतेष्वदि
प्रथम प्रमास्त्वगम् । तद्वि तत्त्वकारकत्वं संप्रत्यक्षविवेकत्वत्वं वा प्रमात्वमिति
गतत्वं स्मृतेरपि तथात्वात् प्रमात्वमिति मतेन द्वितीयमिति ।

(१) नीरूपस्येति । वाक्यस्य स्वरुद्विद्वत्त्वाद्येन्द्रियेवमेति वादिना । तत्र मते
नीरूपस्यापि रूपस्य चागुणत्व यथा तथा वाप्यस्यापि कुतो नेति सिद्धान्तिकः ।
तथा च अयं षट् अय षट् अय षट् इत्यादी द्वितीयादिज्ञानानां विषयो षट्
पूर्वशुभविशिष्टोऽभिगतोऽपि द्वितीयशुभविशिष्टपदस्य अनधिगतत्वमरूपेवेति ।

(२) चायतेऽनेन तन्मतेनमिति करणभ्युत्पत्त्या ज्ञानशब्दवाच्यं च पुरा
दिदृष्टय च पुरादिदृष्टयमिच्छनविषयमसाधितमिति मतेन प्रथमशुभत्वस्य च पुराता-
वनिव्यासिनिवा भास्युत्पत्त्येवमवगम् । (३) अदिपदेन कृपादीनां प्रदानम् ।

स्येन्द्रियवेद्यत्वाभ्युपगमेन धारावाहिकबुद्धेरपि पूर्वपूर्वज्ञाना-
विषयवत्तत्त्वज्ञाविशेषविषयकत्वेन न तत्राव्याप्तिः ॥

(१) किञ्च सिद्धान्ते धारावाहिकबुद्धिस्थले न ज्ञानभेदः,
किन्तु यावद्भट्टापुराणं तावत् घटकारान्तःकरणवृत्तिरेकैव, न

इदानीं घटो वर्तते इत्येवरूपान्यथासिद्धप्रतीतिबलेन महत्त्वप्रमानाधि-
करणोद्भूतस्वरूपस्य कानानिरिक्तद्रव्यचाक्षुरनाप्रयोजकत्वकल्पनात्,
प्रयोजकानुशारेण प्रतीतिकल्पने तु नीरूपस्य रूपस्याऽचाक्षुरान्तराने,
नीरूपस्यापि कालस्य प्रत्यक्षप्रमाणत्वनानुभवविषयत्वस्वीकारेण धारा-
वाहिकबुद्धेरपि पूर्वपूर्वज्ञानविषयवत्तदुत्तरक्षणविशेषविषयकत्वेनाऽधि-
गतविषयत्वाभावात् तत्र धारावाहिकबुद्धिस्थलेऽव्याप्तिरित्यर्थः । न चैवं
शब्दधारावाहिकद्वितीयदिक्षानेव व्याप्तिरिति शङ्क्यम्, आकाश्यायाः
पदार्थज्ञानस्य कामादेन तत्र धारावाहिकबुद्धेरेवासिद्धेः । अत्र एव न
भागवाहिकद्वितीयाद्यनुमेतावन्व्याप्तिद्वितीयाद्यनुमितिशृङ्गे प्रथमाद्यनुमितैर्वि-
नष्टत्वेन तस्या अनविषयविषयत्वान् ॥

नन्वेवं तर्पाच्छाये यज्ञाकेतिप्रतीतिबलादाकारस्यापि प्रत्यक्षत्वं
स्यात्, न चेशानिस्त्रयम्भ्रावे शब्दलिङ्गद्यनुमानप्रमाणानुस्रामोऽनुप-
पत्तः । 'अप्रत्यक्षे ह्याकारे बालास्तलमलिनहायभ्यस्त्यन्ति' इति
माध्यहृदयविरोधाच्च । नीरूपस्य रूपस्य चाक्षुरत्वं त्वद्रव्यत्वादि-
वदम्, तस्मात्सुरभिवन्दनमित्यत्र यथा शीतभ्यायो परोक्षत्वं तद्
स्वभायो परोक्षत्वमेवान्युपेयं न चाक्षुरत्वम् । तथा च नीरूपस्य तत्त-
क्षणस्याऽचाक्षुरत्वान् धारावाहिकबुद्धावन्व्याप्तिमन्दवस्थेत्यदपेराह—
किञ्चेति । ननु इत्यस्तत्र ज्ञानभेदो नास्तीति शृण्वन्नि-किञ्चित् ।

(१) इदानीं य घट एति प्रतीति बलत्वात् प्रत्यक्षत्वे आकाशे पदवि-
रिति प्रतीत्या आकाशस्यापि प्रत्यक्षत्वं सिद्धान्तावधिमानव्यापदेत् प्रतीति-
मान्यादिति हेतोः बुद्धवन्नेवाप्यव्याप्तिनिष्कर्षं किञ्चेत्यादिना ।

तु नाना, घृत्तेः स्वविरोधिघृत्त्युत्पत्तिपर्यन्तं स्थायित्वाभ्युपगमात् । तथा च तत्प्रतिफलितचैतन्यरूपं घटादिज्ञानमपि तत्र तावत्कालीनमेकमेवेति नाव्याप्तिशङ्काऽपि ॥

ननु सिद्धान्ते घटादेर्मिथ्यात्वेन बाधितत्वात् तद्ज्ञानकथं प्रमाणम् । उच्यते । प्रह्लासाज्ञात्करणानन्तरं हि घटा-

यावत्कालम् अस्ति प्रकाशत इति घटस्य स्फुरणतावत्कालं लापयन् घटाकारान्तं करणवृत्तेरेकस्यादित्युत्तरमाह—बाधविति । एवकाराया वर्यमाह—नत्पिति । गौरवादिति भावः । नन्वतिलापकारं सुदुत्तिपर्यन्तमेवैव वृत्तिं कृतो नाज्ञीक्रियते ? इत्याशङ्क्य स्वविरोधिघृत्त्युत्पत्तिकाले तद्विषयेरसम्भवेन न तस्यास्तत्पर्यन्तं स्थायित्वाभ्युपगम इत्याह—घृत्तेरिति । प्रवृत्तवृत्तरिरयम् ।

ननु ज्ञानभेदनिरागार्थं वृत्तेरेकत्ववर्णनमयुक्तं सिद्धान्ते चैतन्यस्य ज्ञानत्वादित्याशङ्क्य वृत्तिप्रतिफलितस्यैतस्य घटादिज्ञानत्वेन तदेकत्वसिद्ध्या तदप्रतिफलितचैतन्यरूपघटादिज्ञानस्याप्येकत्वं सिद्धयतीत्याशये-माह—तथा चेति । वृत्तिभेदाभावे सिद्धे सति तत्र घटावादिहस्त्यले यावत्कालीनं घटस्फुरणं तावत्कालीनमेकमेवेति हेतोरव्याप्तिशङ्काऽपि नास्ति । नन्वेकमपि विरोधिघृत्त्युत्तरं पुत्रायामारस्य घटादिज्ञानस्यापिगतविषयत्वेन तत्राव्याप्तिरिति चेत् न, अत्र विगतविषयपदेन स्वाऽन्यूनविषयकाऽभवाऽन्यत्वस्य विपणितत्कार ॥

ननु सिद्धान्ते घटादेः शुचिरूपवन्मिथ्यात्वेन बाधितत्वात् तज्ज्ञानस्याऽप्रमात्वेन लक्ष्यत्वात्तावत्ताव्याप्तिशङ्का तन्निरासावनुपपत्तादित्याशयेन शङ्कते—नत्पिति । कथं प्रमाणम् ? प्रमात्वेन लक्ष्यं न भवतीत्यर्थः ॥ एवमापानं प्रतिजानीते उच्यते इति । किं प्रह्लासाज्ञानानन्तरं घटादीनां बाधः ? अतः शुचिरूपत्वात् तत्तावत्कालीनम् ? इति विदुष्यावमद्वीकरोति—प्रत्येति । तत्र भूतिप्रमाणवृत्ति-यत्रेति । यत्र

दीना बाधः (१) । 'यत्र स्वस्य सर्वमात्मैवाभूत् तत्केन क पश्येत्' (बृ० ४-५-१५) इति श्रुतेः, न तु ससारदशाया बाधः, 'यत्र हि द्वैतमिव भवति तदितर इतर पश्यति' (बृ० ४-५-१५) इति श्रुतेः । तथा चाबाधितपदेन ससारदशायामबाधितत्वं विवक्षितमिति न घटादिप्रमायामभ्याप्ति । तदुक्तम्—

देहात्मप्रत्ययो यद्वत् प्रमाणत्वेन कल्पितः ।

लौकिक तद्वदेवेद् प्रमाण त्वाऽऽत्मनिश्चयान् ॥ १ ॥

ब्रह्मसाक्षात्कारपर्यन्तमित्यर्थः । लौकिकमिति घटादिज्ञानमित्यर्थः ॥

यस्या तत्त्वसाक्षात्कारदशायाम् । अज्ञानान्वस्मावैलक्षण्यव्यातकस्तु-
 राब्दः । अस्य ब्रह्मसाक्षात्कारवत् सर्वमात्मैवाभूत् ततस्या दशाया
 केन कारणेन क विषय परयेत्सर्वस्यापि तत्त्वज्ञानेन बाधितत्वादित्यर्थः ।
 द्वितीय निरस्यति—नन्विति । अत्राणि श्रुति प्रमाणमिति—यत्रेति । यत्र
 यस्या ससारदशाया द्वैतमिव तत् तस्यामितर सवितर परमणोत्तर्यं ।
 तथा च ससारदशाया घटादेरबाधितत्वेन तदज्ञानस्य लक्षणात्तत्रा-
 भ्याप्तिशङ्का तत्रिरासावपेक्षितावेवेति भावः । नन्वेव सति घटादे काल-
 त्रयेऽबाधितत्वामावाहुक्तलक्षणं तत्राऽभ्याप्तमिति चेत्तत्राह—तथा चेति ।
 ससारदशायामबाधितत्वेन घटादिप्रमाया लक्ष्यत्वे मति तत्राभ्याप्तिनि-
 रासायाबाधितपदेन ससारदशायामेवाऽबाधितत्व विवक्षितमिति न
 तदप्रमायामभ्याप्तिरित्यर्थः । त्वोक्त घटादिज्ञानप्राप्त्याभ्याप्तमभियुक्तवचनेन
 द्रढयिनुमाह—तदुक्तमिति । आत्मनिश्चयस्य ससारदशायामपि सत्त्वा-
 दाह—यत्रेति । लौकिक प्रत्यक्षजन्यज्ञानमात्रमिति ध्रुववच्छेदायाह—
 घटादिति । आ आत्मनिश्चयाद् इत्युक्त्वेन ब्रह्मातिरिक्तवस्तुज्ञानं

(१) स्वोपादानेन सह स्वनिवृत्तिर्बाध यथा शुक्तिरजनस्थले शुक्तिरि-
 यमित्याकाररूपज्ञानेन रजनस्य तदुपादानस्य शुक्तिव्याजानस्य च निवृत्तिरिति ।

तानि च प्रमाणानि पट्, प्रत्यक्षानुमानोपमानागमार्था-
पत्त्यनुपलब्धिभेदात् । तत्र प्रत्यक्ष(१)प्रमायाः कर्णं प्रत्यक्ष-

सर्वं तेन प्राप्यमित्यर्थः । तेन स्वर्गोदसाधनतादिज्ञानस्यालौकिकशब्देऽपि
न क्षतिः ॥

एवं लक्षणलक्षितप्रमाकरणं प्रमाणं कतिविधमित्यपेशयामाह- ता-
मीति । प्रत्यक्षमेवमिति चावाकं, प्रत्यक्षानुमाने इति कणादनुगतम
सानुयायिन, शब्देन सह शोणीति साहचर्यं, प्रत्यक्षानुमानोपमानश-
ब्दा प्रमाणानीति नैयायिका, अर्थापत्त्या सह पश्येति प्राभाकरास्तैर्था
निराकरणायोक्तं- यदिति । तानि कानोत्पदेशयामाह- प्रत्यक्षेति । तत्र
प्रत्यक्षस्य सर्वप्रमाणोपपन्नस्यत्वाज्ज्येष्ठत्वाच्च तत्सहस्यमेव प्रथममारम्भ-
ते-तत्रेति । तेषु प्रमाणेभ्यमित्यर्थः । अनुमानादावतिशयासिधारणाय प्रत्य-

(१) अत्रैवं बोध्यम् । प्रत्यक्षशब्दो हि प्रमाप्रमाणयोर्द्वोरपि वर्तते, यथा

घटे पशुः सशिवर्चान्तरम् अपहृत इत्याकारप्रमाणात्मकं तानं जायते ताम्रत्वस्तप
हाभिधेयम् । तज्ज्ञानस्य कर्णं कथुरपि प्रत्यक्षपदाभिधेयम् । (तथा च केदोन्तमते
मनस इन्द्रियत्वनिराकरणे प्रत्यक्षप्रमाणानि पश्येत् शोकादीनीति धेयम्) महा-
नसादी गृहीतव्याप्तेः पुरपरस्य पदाविशेषतादी अविशेष्यमभूत्प्रमदशानानन्तर
व्याप्तिरमरण तदनन्तरं बह्विधमानयम् इत्यारारः प्रमा वा साऽनुमितिरदवाप्या
तत्करणव्याप्तिज्ञानमनुमानपदाभिधेयम् । प्रामे दृष्टो विष्टस्य पदाविशेष्य वा
तस्य गोसदृशमवविष्टेनेन्द्रियसन्निधानन्तरं पूर्वदृष्टो विष्ट इन्द्रोऽपि
प्रतीतिर्जायते तदनन्तरं तस्य निश्चयो भवति 'अनेन सदृशो यो वा गेरिति' इय
प्रमा उपमितिशब्दात्वात् । तद्वदप्य तद्वदप्य तानम् उपमानपदात्पद्यम् । 'अदृष्ट-
सन्त्यागुपासीत' 'वत्सं वधान' इत्यादिर्देशिकौचित्यकारणवशात् 'मममनन्तरं जाय
माना मानान्तरादाभिनवा' अविशेष्योभूत्प्रमदशानानन्तरं प्रमा साऽनुमितिरदभिधेदा
तत्करणं वैदिक लीभिः कथा तात्पर्यवद् वाक्यज्ञानं साऽप्यमापदाभिधेयम् ।
प्रत्यक्षशब्दवदेव अर्थोऽतिशयोक्तिः प्रमाप्रमाणाधारणं, यथा धीनो देवद
सोऽय दिवा न मुदुत् इति शब्दमवगमनन्तरं दृश्यमानस्य रूपमानस्य वा धी
नस्यैव साभिभोजनाभावेऽनुपपत्तिः अत्रानेन धीनत्वज्ञानेन जायमाना 'अ

प्रमाणम् । प्रत्यक्षप्रमा चात्र चैतन्य(१)मेव 'यत्साक्षा-

जेति । शुक्तिरूप्यज्ञानादिसाधने(२)तत्रिरासाय प्रमापदम् । ननु प्रत्य-
क्षप्रमात्वमिन्द्रियजन्यज्ञानत्वं शा(३)नाजन्यज्ञानत्वं वा ज्ञानाकरणज्ञानत्वं
वा । नाशः, सिद्धान्ते मनमोऽनिन्द्रियत्वेन मुखादिप्रत्यक्षेऽ(४)व्याप-
कत्वान् । न द्वितीयः, मनान्तरे प्रत्यक्षज्ञानमात्रस्वैश्वरज्ञानजन्यत-
या तत्राव्यापकतापातान् । नापि तृतीयः, अनुभवस्य संस्थारे उपशी-
णतया स्मृत्यकरणत्वेन(५)नशानिभ्याप्तेः, सस्कारद्वारा करणरे प्रत्य-
क्षज्ञानाव्याप्तेः । इत्येवं प्रत्यक्षप्रमाया इरुपपादत्वात्सुपपादः पक्ष
आश्रयणीय इत्यभिप्रायवचनाह-प्रत्यक्षप्रमा चेति । तत्र शुक्ति प्रमाण-
यति-यदिति । प्रमाणद्वारक-त्यक्षत्वम्यवृत्त्यर्थं साक्षात्पदम् । अय-

राभावपदम मुद्धे' इत्याकारा या प्रमा सा अर्थावधिपदाभिधेया तस्याः । प्रमायाः
इत्यादकपीनत्वज्ञानमपि अर्थावधिपदाभिधेयम्, परन्तु तत्प्रमाणमेव । निषेधे
देशे यदाभावाकारा याविलक्षणप्रमा सा अभावावधिपदाभिधेया
तस्याः करण यदानुपलम्भिः सा अनुपलम्भिपदाभिधेयेति संक्षेपः ।

(१) वेदान्तनये ज्ञान चैतन्य महत्त्वावयवोन्तरम् । ज्ञानविशेषः प्रमा,
तथा च प्रत्यक्षप्रमाया एव चैतन्यत्वकथनं युक्तमित्याशयः ।

(२) शुक्तिरूप्यज्ञानसाधने सार्धश्रुति तत्रिरासाय-प्रत्यक्षप्रमाणरक्षण-
तिव्याप्तिनिरासाय प्रमापदम् । तथा च प्रत्यक्षज्ञानकरण प्रत्यक्षप्रमाणमित्युक्तौ
रजतमिदमित्यस्यापि प्रत्यक्षज्ञानस्य करण साक्षी तस्मिन्नतिव्याप्तिः स्यात्
तत्रिरासाय प्रमापदमावदवमिति भावः ।

(३) अनुमित्युपमितिशब्दावपित्यभावप्रमाणानां व्याप्तिज्ञान-सादृश्य-
ज्ञानतात्पर्यवत्पदज्ञान-पीनत्वज्ञाना-नुपलम्भिज्ञानजन्यानां सर्वाभावेव तदि-
तरप्रमाणवचीना ज्ञानजन्यत्वम् इत्यनः पारिवेश्यात् ज्ञानाजन्यज्ञानत्व प्रत्य-
क्षप्रमावृत्तामिति द्वितीयकत्वानुसरणम् । (४) लक्षणस्याव्याप्तिः ।

(५) पूर्वानुभूतस्य पदार्थस्य सस्कार आत्मनि वर्तते अदृष्टवशात् तस्य
पुनः सत्त्विकार्थिना संस्कारोदोषेऽस्त्वितिर्वायते । ज्ञानाकरणक ज्ञान प्रत्यक्षनि-

अपरोक्षाद्ब्रह्म' (बृ-३-४-१) इति श्रुतेः । अपरोक्षादिय-
स्यापरोक्षमित्यर्थः । ननु चैतन्यमनादि तत्कथं चक्षुरादे-
स्तत्करणत्वेन प्रमाणत्वमिति । उच्यते । चैतन्यस्यानादि-
त्वेऽपि तदभिध्यञ्जकान्तकरणवृत्तिरिन्द्रियसन्निकर्षादिना
जायते इति वृत्तिविशिष्ट चैतन्यमादिमदित्युच्यते । ज्ञाना-
वच्छेदकत्वाच्च वृत्ती ज्ञानत्वोपधार । तदुक्त विवरणे—

रोक्षप्रमाणाद् प्रमाणसाक्षात्त्वमिति भ्रमनिरासायाद्-अपरोक्षादिति ।
ननु चैतन्यस्याऽ(१)नादित्वेन करणाकाङ्क्षान्त्वत्वाद् चक्षुरादेस्तस्य
करणत्वेन प्रमाणत्व कथमिति शङ्कने—नन्विति । तत् तस्मात् ।
चैतन्यस्यानादित्वेऽपि चैतन्याभिभ्यञ्जकान्तकरणवृत्तिरिन्द्रियसन्निकर्षा
दिना जन्यत्वेन तद्विशिष्टचैतन्यस्यादिमत्ताया सुवचनेन चक्षुरादेस्त
त्करणवत्त्वत्वेन प्रामाण्योपपत्तमैवमिति परिहरति—उच्यते इति ।
अविशिष्टचैतन्य प्रति चक्षुरादेरकरणत्वं विशिष्टमेव तस्य स्वप्रकाश
त्वेन स्वात्मनि प्रमाणव्यापारानपेक्ष्यादिति भावः । ननु वृत्तिरेव
प्रत्यक्षप्रमा किं न स्यात् ? तस्यां ज्ञानम्वबधारापत्तये, स्वस्फेतेन्द्रि-
यजन्यत्वापत्तेश्च इत्याशङ्क्य तस्य ज्ञानमित्यादिधुम्या चैतन्यस्यैव
सुवचनत्वशक्यत्वात्, वृत्तञ्च अजान्त करणधर्मत्वेन जटत्वात् तस्या
प्रत्यक्षप्रमात्वमपि तु तस्यां चैतन्यरूपज्ञानावच्छेदकत्वं तत्त्वोपधार

स्यभ्युपगमे स्मृतेऽपि संस्कारत्वत्वाच्च प्रमात्वापात्त, अनुभवजातरं तस्मात्
स्वोपधीनतया स्मृती करणत्वावोगादित्यनिष्पत्ति प्रत्यक्षप्रमाणत्वेनि । स्मृती
संस्कारोऽवान्तरव्यापार करणन्तु अनुभव एव व्यापारवत्तरारं चरणावादि
येऽ, तर्हि सोऽयं देवदत्त इत्यादिप्रत्यभिज्ञाप्रत्यक्षे स्मृतिज्ञातरणरेऽन्यासिरेति ॥

(१) चैतन्यस्यैव प्रत्यक्षप्रमात्वे तस्या नादित्वाच्च तत्र स्वान्यत्वाच्च करणा-
नपेक्षा । कारणविशेष करणत्वं कारणं चकारवमेव तेन चैतन्यप्रमाणतया चैतन्ये
विमन्यनिश्चयाथा । तदुक्तं, कर्तुं तस्य कारणत्वात्प्रपन्नमेवेति उद्धात्प्रमाणम् ।
प्रत्यक्षप्रमाणेन अविशिष्टत्वेन वेदितिशयाथात्प्रमात्वेऽपि अन्तःकरणवृत्तिविशिष्ट
चैतन्येऽपि चैतन्यप्रमाणसम्भवेति परिहारात्प्रमाणम् । (२) ज्ञानत्वोपधार ।

‘अन्तःकरणवृत्तौ ज्ञानत्वोपचारात्’ इति ॥

ननु निरवयवस्यान्तःकरणस्य परिणामात्मिका वृत्तिः कथम् ? इत्थम् । न सावदन्तःकरणं निरवयवं सादिद्रव्य-

इत्याशयेनाह—ज्ञानेति । नन्विदं वेनाचार्येणोक्तमित्याकाङ्क्षायामाह—
तदुक्तमिति । तथा च प्रकाशात्मकसंज्ञकैराचार्यैर्विवरणाहये प्रत्येऽ-
भिहितत्वाच्चायमपसिद्धान्त इति भावः ॥

(१) नन्वन्तःकरणं न परिणामि निरवयवत्वादाकाशवदित्यनुमा-
नादन्तःकरणस्य परिणामात्मिकाया वृत्तेरेवासम्भवेन तद्वृत्तिविशिष्टं
चैतन्यं ज्ञानमिति यत्रनुमशयत्वेनाऽऽमभिन्नमेव ज्ञानं तच्चेन्द्रिय-
जन्यत्वात् प्रत्यक्षमिति नैयायिके शङ्कते—नन्विति । कथं ? कथ-
मपि नास्तीत्यर्थः । अन्तःकरणं निरवयवं न भवति सादिद्रव्यत्वात्
घटवदित्यनुमानेन भवदुक्तहेतोः (२) रसिद्धरवेन सादिद्रव्यत्वहेतुना सिद्धेन
सावयवत्वेन तत्परिणामित्वानुमानान् तत्परिणामात्मिकाया वृत्ते सम्भ-
वान् तद्विशिष्टमात्मचैतन्यमेव ज्ञानं न तु तद्विषयमित्याशयवान् परि-
हरति—इत्थमिति । आत्मादी प्यभिचारनिरासाय ‘सादीति’
रूपादौ तद्वारणाय ‘द्रव्यत्वेति’ ।

नन्वन्तःकरणस्य सादिस्त्वे प्रमाणभावाद्विशेषणासिद्धौ हेतुरिति

(१) नैयायिकैर्ज्ञानस्यात्मगुणत्वमङ्गीकृतम् । वेदान्तिभिस्तु वृत्तिविशिष्ट-
चैतन्यमेव ज्ञानमित्यङ्गीकृतम् । नान्तःकरणस्य निरवयवत्वात् तेनैव च परि-
णामाभावात् परिणामरूपवृत्तेरसम्भवः । ततश्च तद्विशिष्टचैतन्याभावात्
प्रत्यक्षप्रमाणाभावात् इति निष्कर्षः शङ्कया ।

(२) तन्मनोऽधुनोत्पत्त्यादिश्रुत्या मनसः सादित्वसिद्धिः सादित्वेन हेतुना
सावयवत्वसिद्धिः सिद्धेन सावयवत्वहेतुना परिणामित्वं सिद्ध्यति, अतो न
तत्रनिषेधः । इदमत्रानुमानशरीरम्—अन्तःकरणं परिणामि अन्तःसावयवमिति
श्रुते सति सावयवत्वात् सृष्टत् ।

त्वेन सावयवत्वात् । सादित्यं च 'तन्मानोऽसृजत' इत्यादिश्रुतेः । धृतिरूपज्ञानस्य मनोधर्मत्वे च 'काम' सहस्रम्पो विचिकित्सा मद्वा अधद्वा धृतिरधृतिर्हीर्षीर्भीरित्येतरसर्वमन एव' (घृ०-१-५-३) इति श्रुतिर्मानम् । धी(१)शब्देन धृतिरूपज्ञानाभिधानात् । अत एव कामादेरपि मनोधर्मत्वम् ॥

ननु कामादेरन्त करणधर्मत्वेऽहमिच्छाम्यहं जानाम्यहं विभेमीत्याद्यनुभव आत्मधर्मत्वमवगाहमान कथमुपप-

चेत् तस्मादिदं भगवत्या धृते प्रमाणत्वात्तदह—सादित्यं चेति । तत् प्रथमं मन अन्त करणमसृजदित्यर्थः । एदमन्त करणस्य सादित्ये प्रमाणनुक्त्या तत्परिणामित्ये न केवलमनुमानमेव प्रमाणम्, अपि तु भगवति धृतिरप्यास्याह-धृतिरूपज्ञानस्येति । चकारादनुमानसमुपपत्त्यम् । अह इच्छा, विचिकित्सा सद्यः । ननु धु-नी ज्ञानस्यानुपपत्त्वात्तस्य मनोधर्मत्वे धृते कथं मानतेति चेत्तत्राह धीशब्देनेति । ननु पीडाब्दाभिहित इत्यमन्त करणपादानक न भवति मानसप्रत्यक्षत्वत्, न च धृतिविरोधं मनोजन्यत्वपरतयाऽपि तदुपपत्तिरित्याह उपपद्यते इत्यादिवत् 'सर्वं मन एव' घृ-१-५-३ इति सामानाधिकरण्यधृतेरनुपादानपरतया तदुपादानकत्वात् तद्यत्स्य साम्यविकलत्वेन इत्यमन्त करण पादानकमेवेत्याशयेनाह-अत एवेति सामानाधिकरण्यधृतेरेवेत्यर्थः ॥

नन्वहमिच्छाम्यहं जानामीत्याद्यनुभवस्य कामादेरामधर्मत्वेनावगाहमानस्य विरोधात्तदमन्त करणधर्मत्व नोपपत्तौ, धृतिस्तु प्रायुर्वै पृतमिति च हेता उपचरितार्येति शब्देति-नन्विति । कामादेरन्त कर-

(१) पूर्वोक्तश्रुती ५३ अर्थेन वादि ।

यते । उच्यते । अयं पिण्डस्य दग्धत्वाभावेऽपि दग्धत्वाश्रय-
रहितादात्म्याध्यासात् यथा अयो दहतीति व्यवहारस्तथा
सुखाद्याकारपरिणाम्यन्त करणैक्याध्यासात् अहं सुखी दुःखी-
त्यादिव्यवहारः ॥

नन्वन्त करणस्येन्द्रियतया(१)ऽतीन्द्रियत्वात् कथम-
हमिति प्रत्यक्षविषयतेति । उच्यते(२) । न सावदन्त कर-
णमिन्द्रियमित्यत्र मानमस्ति । 'मनः पशुानीन्द्रियाणि'
इति भगवद्गीताशचन प्रमाणमिति चेत्, न, अग्निन्द्रिये

णधर्मत्वमेव उक्तव्यवहारस्तु सुखाद्याकारपरिणाम्यन्त करणैक्याध्या-
सादुपपद्यते, यथाऽयं पिण्डस्य दग्धत्वाभावेऽपि दग्धत्वाश्रयवह्नितादा-
त्म्याध्यासादयो दहतोति व्यवहारः तद्वदिति समाधत्ते उच्यते इति ।

नन्वस्तु वह्नयः पिण्डयोः कर्मयोरपि प्रत्यक्षविषयत्वेन तदारम्भा-
ध्यासादुक्तव्यवहारः, आमान्त करणयोस्तु प्रत्यक्षविषयतदविषयता
रतत्वाभावात् कथमुदाहृतव्यवहारः न चान्त करणस्य प्रत्यक्षविषयता
तत्स्येन्द्रियतयाऽतीन्द्रियत्वाच्चक्षुरादीन्द्रियवदिति शङ्कते—नन्विति ।
अन्त करणस्येन्द्रियत्वे प्रमाणाभावाद् अतीन्द्रियत्वासिद्ध्या प्रत्यक्षवि-
षयताऽभावासिद्धिरित्याशयेन परिहरति नेति । यद्यस्य मनस इन्द्रिय-
त्वप्रतिपादकस्य भगवद्गीतास्य परमप्रमाणस्य सत्त्वात्मानं नास्तीत्यु-
क्तमिति बोधयति मन इति । अग्निन्द्रियेणापि मनसा इन्द्रियगतप-
त्वसद्व्यापूरणाविराधेन उदाहृतभगवद्वचसस्त(३)दिन्द्रियत्वे प्रमाणात्वा-
भावान्मैवमित्याह—नेति । तथा च श्रुतेरनुपलम्भान् स्मृतेश्च तदिन्द्रि-

(१) मनः करणमतीन्द्रियम् इन्द्रियत्वात् चक्षुरादिवत् स्वरूपानुमानशरीरम् ।

(२) सिद्धेन इन्द्रियत्वहेतुना अन्तकरणस्यातीन्द्रियत्व साधनीयम्, ना-
सिद्धेन । अत्र च हेतोरैवासिद्धिरित्युत्तरमाह—उच्यते इति ।

(३) तस्य मनस इन्द्रियत्वे प्रमाणाभावादित्यर्थः ।

णाऽपि मनसा पटत्वसहृद्यापूरणाविरोधात् । न हीन्द्रिय-
गतसहृद्यापूरणमिन्द्रियेणैवेति नियमः, 'यजमानपञ्चमा
इडां भक्षयन्ति' इत्यत्र ऋत्विग्गतपञ्चत्वसहृद्याया अन्त-
स्विजाऽपि यजमानेन पूरणदर्शनात् । 'वेदानध्यापयामास
महाभारतपञ्चमान्' इत्यत्र वेदगतपञ्चत्वसहृद्याया अवे-
देनापि महाभारतेन पूरणदर्शनात् । 'इन्द्रियेभ्यः परा
हार्था अर्थेभ्यश्च परं मनः' (का० १-३-१०) इत्यादिभृत्या

यत्वाशेषकत्वाच्च मानमस्तीति सुखम् । न च मन इन्द्रियम् इन्द्रिय-
गतसहृद्यानूरकशदित्वनुमान मानमिति शङ्क्यम्, अनिन्द्रियेणापि
तद्वत्सहृद्यापूरणाविरोधेनाप्रयोजकत्वात् । किञ्चित्तानुमाने यदिन्द्रियग-
तसहृद्यानूरकं तदिन्द्रियमिति विशेषभ्याप्येर्मुलम् उत यद्यत्तत्तं स्यात्तूरकं
तत्तज्जातीयं यथा—'पशौ प्रतिप्रस्थातुपशुकृत्विजः' इत्यत्र ऋत्विग्गत
राग्यानूरककृत्विजजातीय इति सामान्यन्यासिः इति विकल्प्य नोभय-
मिरयाशयेनाह—न हीति । दृष्टान्तभावेनाद्यनिरासमभिप्रेत्य द्वितीये
व्यभिचारशेत्याशयेन हेतुमाह—यजमानेति । तथा च यजमाने
ऋत्विग्गतसहृद्यानूरकत्वं वर्तते तज्जातीयत्वं नास्तीति व्यभिचार
इति भावः ॥

एवं धृतौ व्यभिचारं प्रदर्श्य स्मृतावपि तं दर्शयति—वेदानिति ।
अवेदेनापाति । वीक्ष्येयस्येतिहासत्वेन प्रसिद्धस्य वेदशास्त्रिद्वैरिति
भावः यथा—'नभ्रत्रागामह शशौ' इति पञ्चनं न शशिनो नशत्रायां
प्रमाणं तथा—'इन्द्रियाणां मनसास्मो'ति भगवद्वाक्यमपि मनस इन्द्रियरते
न प्रमाणमित्यपि ज्ञेयम् । ननु मनस इन्द्रियरते व्यापकामाशात् किमर्थ-
मेवमुच्यते इत्याराहाभ्यवच्छेदाय हेत्वन्तरमाह—इन्द्रियेभ्य इति ।
इन्द्रियपरार्थेभ्यः परस्वप्रतिपादनेन मनसोऽनिन्द्रियत्वज्ञापकत्वेत्यर्थः ।
ननु मनोस्वार्थरिक्तोन्द्रियेभ्यः परापर्या इति ध्यायानगम्यायेन न

मनसोऽनिन्द्रियत्वावगमाच्च । न चैवं मनसोऽनिन्द्रियत्वे
सुरादिप्रत्यक्षस्य साक्षात्त्वं (१) न स्यादिन्द्रियजन्यत्वा-
दिति वाच्यम् । न हीन्द्रियजन्यत्वेन ज्ञानस्य साक्षात्तम्,
अनुमित्यादेरपि मनोजन्यतया साक्षात्त्वापत्तेः, ईश्वरज्ञा-
नस्यानिन्द्रियजन्यस्य साक्षात्त्वानापत्तेश्च ॥

तस्य (२) तत्त्ववाचकम् इति शब्दानिरासाय 'एतस्माज्जायते प्राणो-
मनः सर्वेन्द्रियाणि च' सु० २ । ३ इत्येवमादिश्रुतिरादिपदेन संगृहीता
तथा चादिपदोपासश्रुत्येकवाक्यतामापन्नेयं श्रुतिरिन्द्रियपरेभ्यः परत्वं
मनसः प्रतिपादयन्ती तस्यानिन्द्रियत्व बोधयतीति भावः । ननु मनसो-
ऽनिन्द्रियत्वे प्रत्यक्षस्येन्द्रियजन्यत्वादिन्द्रियमनोजन्यसुखाद्युपलब्धे-
प्रत्यक्षत्वं न स्यात् तस्मात्प्रत्यक्षत्वसिद्धये तस्येन्द्रियत्वमवश्यमभ्युपे-
यमित्याशङ्क्य निराकरोति—न चेति । हि यस्मादिन्द्रियजन्यत्वं
ज्ञानस्य प्रत्यक्षत्वे प्रयोजकं न भवति तस्मादिन्द्रियजन्यत्वेन सुखा-
द्युपलब्धेरप्रत्यक्षत्वं स्यादिति न च वाच्यमित्यर्थः । तस्य तत्प्रयोज-
कत्वे किं बाधकमिति चेत्तत्राह—अनुमित्यादेरिति । उक्तप्रयोज-
कानुसारेण सुखादिज्ञानस्य प्रत्यक्षत्वसिद्धये मनसोऽपीन्द्रियत्वाभयगा-
न्मनोजन्यानुमित्यादेः प्रत्यक्षत्वापत्तिर्वापि केत्यर्थः । नन्विन्द्रियत्वेनेन्द्रि-
यजन्यत्वमेव (३) तत्प्रयोजकम्, अनुमित्यादेश्च मनस्त्वेन तज्जन्यत्वा-
त्तत्प्रयोजक इत्यत आह—ईश्वरज्ञानस्येति ॥

एवं निरस्तस्याभिमतप्रत्यक्षत्वप्रयोजकः सिद्धान्तेऽपि प्रयोजका-

(१) प्रत्यक्षत्वं न स्यात् । इन्द्रियजन्य ज्ञान प्रत्यक्षम् इति प्रत्यक्षज्ञान-
वादिनः तार्किकस्य प्रत्यक्षत्वानमिदम् ।

(२) तस्य—मनसः । तत्त्ववाचकम् इन्द्रियत्वे वाचकम् 'इन्द्रियेभ्यः पता-
क्षणां भयैभ्यश्च परं मनः' इति कुटिबचनमिति शेषः ।

(३) तत्प्रयोजकम्—प्रत्यक्षताप्रयोजनमित्यर्थः ।

सिद्धान्ते प्रत्यक्षत्वप्रयोजकं किं (१)मिति चेत्, हि
ज्ञानगतस्य प्रत्यक्षत्वस्य प्रयोजकं पृच्छसि किं वा विष-
यगतस्य । आद्ये प्रमाणचैतन्यस्य विषयावच्छिन्नचैतन्या-
भेद इति ज्ञमः । तथा हि—त्रि(२)विधं चैतन्यं प्रमातृचै-
तन्यं प्रमाणचैतन्यं विषयचैतन्यं चेति । तत्र घटाद्य-
वच्छिन्नं चैतन्यं विषयचैतन्यम्, अन्तःकरणवृत्त्यवच्छिन्नं चैतन्यं
प्रमाणचैतन्यम्, अन्तःकरणावच्छिन्नं चैतन्यं प्रमातृ-
चैतन्यम् ॥

न्तरमपश्यसाक्षिपति-सिद्धान्त इति । किम् ? न किमपीदृश्याः ।
सिद्धान्ते तत्प्रयोजकस्य सत्त्वादाद्येपभतिद्येणय पृच्छते-किमिति ।
ज्ञानगतप्रत्यक्षत्वस्य सत्त्वादाद्येपभतिद्येणय पृच्छते-किमिति । नन्वद्वैत-
वादिनस्तव क्वं चैतन्यभेदो येन प्रमाणचैतन्यस्य विषयचैतन्येनामे-
दस्य ज्ञानगतप्रत्यक्षत्वप्रयोजकत्व भवेत् इत्याराहृषीपापिक वेदमुप-
पादयति-तथा हीति ।

नन्यन्त करणस्य वृत्तेरेवासम्भवात् तदवच्छिन्नं चैतन्यं प्रमाणचै-
तन्यमित्युक्तिर्युक्ता, न तदुपपरिमाणस्य तस्य इति सम्भवति । न च
तत्परममहत्परिमाणम्, ज्ञानराक्याभयस्य तत्त्वैरेत्यन्तितयादिधय-

(१) प्रत्यक्षस्वरूपशर्वज्ञावच्छेदस्य प्रयोजकेन केनारि भाव्यम् । तथे-
न्द्रियशून्यत्वमिति तार्किकः । मनस इन्द्रियधनिराकरणेन अन्यस्य चानुपप-
त्तेन भद्रमुतीत्यादिसाधारणाशु परवशुतवाडनुभूयमानाशु चानव्यलिधनुगत-
प्रयोजकमावादेव प्रत्यक्षज्ञ न स्यादिति कर्कशाजय भाक्षिपति-मिति ।

(२) अतीतकलिवानां सनेवा पदार्थानां प्रमातृ-प्रमाण-प्रवेदेभ्यन्-
भाकः तैश्च तत्रैः पदार्थैः । तथा घटशरावनिष्ठमतिद्येदधनादिभिर्बहुतोऽरि-
न्द्रियमपि विदुः परिशिष्टमे, एवम् अनवभिद्वजसि चैतन्यमवच्छिद्यते,
वस्तुतयेनन्देहमेवेति न विदोषोऽन्युक्तेः इति तत्रम् ।

तत्र यथा तडागोदकं छिद्रान्निर्गत्य कुल्यात्मना के-
दारान्प्रविरय तद्वदेव चतुष्कोणद्यकार भवति तथा तैज-
समन्तकरणमपि चक्षुरादिद्वारा निर्गत्य घटादिविषय
देशं गत्वा घटादिविषयाकारेण परिणमते । स एव परि-
णामो वृत्तिरित्युच्यते । अनुमित्यादिस्थले तु नान्तकर-
णस्य घट्यादिदेशगमनं घट्यादेश्चक्षुराद्यसन्निकर्षात् ।
तथा घाय घट इत्यादिप्रत्यक्षस्थले घटादेश्चक्षुराद्यकारवृत्ते
श्च बहिरेकत्र देशे समवधानात्तदुभयात्रच्छिन्नं चैतन्यमे-
कमेव, विभाजकयोरप्यन्तं करणवृत्तिघटादिविषययोरेक-

णाद् । नापि मध्यमपरिमाणम्, तथात्वे देहवन्मन्दगतित्वेन क्वचित्तिवि-
षयप्रतिभासनुपपत्तः । आन्तरस्य बहिर्निर्गमनानुपपत्तेश्चेत्याशङ्क्या
न्तकरणस्याप्युभे देहव्यापिषुष्ठापुपलब्ध्यनुपपत्तिसिद्धिम्, तस्य
प्राणशक्त्याभ्रयस्य दूरवर्तिध्रुवादिपर्यन्तगमने तदवच्छिन्नजीवस्यापि
गतत्वेन देहस्य निर्वोक्तवर्ति चाभिप्रेत्य तस्य मध्यमपरिमाणत्वमाभि-
प्योत्तरमाह-तनेति । तेषु त्रिपूषाधिष्वित्यर्थः । तैजसमित्यनेनास्तिस्व-
च्छविरत्तैषसद्रव्यतया सवितुकिरणवच्छीघ्रप्रसरोपपत्तिर्बोधिता । ननु
अनुमित्यादिस्थलेऽप्यन्तकरणस्य घट्यादिदेशगमनेन वृत्त्यवच्छिन्नस्य
तदवच्छिन्नाभेदादुक्तप्रयोजकं तत्रातिन्यासमित्याशङ्क्याह—अनुमि-
तीति । तत्र हेतुमाह—घट्यादेरिति । ननु प्रत्यक्षस्थलेऽपि वृत्ति
घटयोर्भेदाद्भिन्नोपाधिक्यो प्रमाणप्रमेयचैतन्ययोर्भेदावरयमावाद्युक्तप्र-
योजकं तत्रातिन्यासमित्येव आह—तथा चेति । चक्षुरादिषलिकरस्यले
मनोनिर्गमने सिद्धे सतीत्यर्थः । समवधानात्सहावस्थानात् तदुभ-
यात्रच्छिन्नं घटादितदाकारवृत्त्युपहितम् ॥

ननु विशेषण्यारिबोधाप्यारेकदेशस्यितत्वेऽपि भेदजनकत्वात्क-
मुपहितचैतन्यैकस्वमित्याशङ्क्य तथाप्योभिन्नदेशस्वत्वेनैव भेदजन-

देशस्थत्वेन भेदाजनकत्वात् । अत एव मठान्तर्वर्तिघटा-
वच्छिन्नाकाशो न मठावच्छिन्नाकाशाद्भिद्यते । तथा घट-
घट इति घटप्रत्यक्षस्यले घटाकारवृत्तेर्घटस्ययोगितया
घटावच्छिन्नचैतन्यस्य तद्वृत्त्यवच्छिन्नचैतन्यस्य चाभिन्न-
तया तत्र घटज्ञानस्य घटाशे प्रत्यक्षत्वम् । सुखाद्यवच्छि-
न्नचैतन्यस्य (१) तद्वृत्त्यवच्छिन्नचैतन्यस्य च नियमेनैकदे-
शस्थितोपाधिद्वयावच्छिन्नत्वात् नियमेनाहं सुखीत्यादि-

कव, न तु विशेषणयारिव स्वरूपेणापीत्याशयेना-विभाजकयोर-
पीति । भिन्नदेशस्थत्वेनोपधेयभेदप्रयोजकयोरपीत्यर्थ । ननु लाप-
नात्स्वरूपेणैव भेदजनकत्वमुपाभ्योरप्यस्त्वत आह—अत एवेति ।
एकदेशस्थितत्वेनोपाभ्योर्भेदाजनकत्वादेयेत्यर्थ । एव च प्रामाणिकत्वा-
द्दीर्घं न क्षोपावहमिति भाव । पतितमाह—तथा चेति । एकदेश-
स्थितत्वेनोपाभ्योर्भेदाजनकत्वे सिद्धे सतीत्यर्थ । तद्वृत्त्यवच्छिन्न-
चैतन्यस्य-घटवृत्त्यवच्छिन्नचैतन्यस्य । तत्र-अयं घट इति प्रत्यक्ष-
स्थले । ननु चपुराद्यवच्छिन्ने सुखादौ तदस्थित्यनुदयात् कथं तदशे
प्रत्यक्षत्वमित्याशाद्घट तस्यान्तरत्वेन चपुरादिसिद्धिर्कथंनपेक्षणादित्या-
शयेनाह—सुखादीति । तत्—सुखादि । (२) एकस्मिन्मन्त करणरूपे
देशे स्थित यदुपाधिद्वय सुखादि तद्वृत्तिरूपं तदवच्छिन्नत्वात् ।

(१) सुखाद्याकारात्परिणतान्तरणवृत्त्यवच्छिन्नचैतन्यस्य च ।

(२) मधेइं तदवच्छिन्न-वेदान्ततन्त्रे सुखादीनामन्त करणधर्मत्वेन तेषामन्त-
करणदेशस्थत्वम्, सुखाद्याकारा वृत्तिरिति तदा अन्त करणत्वात्, इति सुखा-
वच्छिन्नसुखाकारवृत्त्यवच्छिन्नचैतन्यस्य पूर्वपदंशिन—(उपाभ्योर्भेददेशस्थत्वेन
उपधेयभेदाप्रयोजकत्वमिति) दिशा एकरवात् सुखाद्ये प्रत्यक्षत्वम् । वाच-
रिषयाकारवृत्तिरिन्द्रियसन्निवर्तिका, आन्तरविषयाकारवृत्तिरुत्पन्न इवेति
आन्तरवाचरिषययोर्विज्ञेय ।

ज्ञानस्य प्रत्यक्षत्वम् । नन्वेवं स्ववृत्तिमुखादिस्मरणस्यापि मुखाद्यं प्रत्यक्षत्वापत्तिरिति चेन्न । तत्र स्मर्यमाण-
मुखस्यातीतत्वेन स्मृतिरूपान्तःकरणवृत्तेर्वर्तमानत्वेन त-
त्रोपाध्योर्भिन्नकालीनतया तत्तद्वच्छिन्नचैतन्ययोर्भेदात् ।
उपाध्योरेकदेशस्थत्वे सत्येककालीनत्वस्यैवोपधेयाभेदप्रयो-
जकत्वात् ॥

यदि चैकदेशस्थत्वमात्रमुपधेयाभेदप्रयोजकं तदा अहं

प्रत्यक्षत्वमिति । मुखाद्यं इति शेष । नन्वेवमुपाध्योरेकदेशस्थत्वेन
भेदाजनकत्वे अहं पूर्वं मुखाद्यादेः स्ववृत्तिमुखादिस्मरणस्यापि मुखा-
द्यं प्रत्यक्षत्वं स्यादिति (१) शङ्कते-नन्यति । न केवलमुपाध्योरेक-
देशस्थत्वमात्रमुपहितामेदप्रयोजकम् अपि स्मृत्कालीनत्वमपि इति न
सृष्टावति न्यासित्तत्रोपाध्योर्भिन्नकालीनत्वादिति परिहरति-नेति ।
तत्र-स्ववृत्तिमुखादिस्मरणे । तत्र तयोः मुखतद्गृतिरूपयोः उपाध्योः ।
तत्तद्वच्छिन्नचैतन्ययोः-मुखतद्गृत्त्यश्चिन्नचैतन्ययोः । उप-
धेयेति । उपहितचैतन्ये यर्थः ।

नन्वेवं तर्हि भिन्नकालीनयोरेकदेशस्थयोर्घटमठयोर्भेदकत्वापत्तिः
उपधेयाभेदसमये उपाध्योरेककालत्वविवक्षाया स्वन्योन्याश्रय (२) इत्य-
हचेराह-यदीति । उपाध्योरित्यनुपपद्यते । प्रमाणचैतन्यस्य विषय-
चैतन्याभेद इत्यत्र वर्तमानत्वं विषयविशेषणं देयम् (३), तथा च

(१) स्मर्यमाणमुखाद्यस्मरणवृत्त्यवच्छिन्नमुखादिद्वयधेयत्वयोः पूर्वोक्त-
दिशा एकत्वात् इति शङ्काप्रतिपाद्यः ।

(२) उपधेयाभेदसिद्धिरेककालीनोपाधिदयावच्छेदसिद्धिः तत्सिद्धावुप-
धेयाभेदसिद्धिरित्यन्योन्याश्रयः । एकदेशस्थत्वापेक्षया एकदेशस्थत्वे सत्येक-
कालीनत्वस्य उपधेयाभेदप्रयोजकत्वे गौरवमपि नाशकमुन्नवम् ।

(३) तथा च प्रमाणचैतन्यस्य वर्तमानकालीनविषयावच्छिन्नचैतन्याभेदः
प्रत्यक्षप्रयोजक इति पठितम् ।

पूर्वं सुखीत्यादिस्मृतावतिव्याप्तिवारणाय वर्तमानत्वं विषयविशेषणं देयम् । नन्वेवमपि स्वकीयधर्माधर्मौ वर्तमानौ यदा शब्दादिना ह्यायेते तदा सादृशशब्दज्ञानादावतिव्याप्तिः, तत्र धर्माद्यवच्छिन्नवद्वृत्त्यवच्छिन्नचैतन्ययोरेकत्वादिति चेन्न । योग्यत्वस्यापि विषयविशेषणत्वात् । अन्तःकरणधर्मत्वाविशेषेऽपि किञ्चिदयोग्यं किञ्चियोग्यमित्यत्र फलफलकल्प्यः स्वभाव एव शरणम्, अन्यथा न्यायमतेऽ-

हमर्यमाणगुणादेरवर्तमानत्वेन न स्मृतावतिव्याप्तिरित्यर्थः । यद्यप्यवर्तमानस्यानुपाधित्वेन विषयावच्छिन्नैवोपातिव्याप्तिनिरासः, तथाऽपि विषयस्योपलक्षणत्वनिरासद्वारोपातिव्याप्तिनिरासाय वर्तमानत्वं विषयविशेषणमपेक्षितमिति ध्येयम् । ननु वर्तमानस्य विषयविशेषणत्वेऽपि धर्माधर्मविषयकशब्दादिज्ञानेऽतिव्याप्तिस्तयोर्वर्तमानत्वादिति शङ्कते-
नन्विति । एकदेशस्यत्वं धोषयितुं स्वकीयेत्युक्तम् । भवान् धार्मिकस्त्वमधार्मिक इत्यादिरानन्दः । आदिरानन्देनाहं शृणुतादृशवान् मुञ्चि-
त्वाद् अहं दुष्कृतादृशवान् दुष्कृत्वादिस्वप्नुमानादिकं प्रापम् । तत्र-
शान्दज्ञानादौ । (१) नद्धर्मादिप्रमाणचैतन्यस्य वर्तमानविषयावच्छिन्न-
चैतन्याभिन्नत्वमिति । प्रत्यक्षत्वप्रयोजके योग्यत्वस्यापि विषयविशेषणत्वाद्मदिध्यायोग्यत्वाच्चातिव्याप्तिरिति परिहरति-नेति । योग्य-
त्वस्य—प्रत्यक्षयोग्यत्वस्य । ननु गुणादेर्धर्मादिधान्तकरणधर्मत्वा-
विशेषणत्वस्यचियोग्यत्वं कस्यचिन्नैतद्यत्र किं नियामकमिति चेत्तत्रा-
न्तःकरणेति । विषये धाधकमाह—अन्यथेति । फलफलकल्प्य-

(१) तेषु धर्मादिषु यानि प्रमाणानि उच्यन्तीनि तदवच्छिन्नचैतन्य-
स्य तद्धर्मादिप्रमाणचैतन्यस्य वर्तमानधर्मादिविषयावच्छिन्नचैतन्याभेदो वर्त-
नति इति प्रत्यक्षत्वापत्तिरिति ।

प्यात्मधर्मत्वाविशेषात् सुखादिवद्भवमदिरपि प्रत्यक्षत्वाप-
त्तिर्दुर्वारा ॥

न चैवमपि वर्तमानतादशायां त्वं सुखीत्यादिवाक्यज-
न्यज्ञानस्य प्रत्यक्षता स्यादिति वाच्यम् । इष्टत्वात् । 'दश-
मस्त्वमसि' इत्यादौ सन्निकृष्टविषये शब्दादप्यपरोक्ष-
ज्ञानाभ्युपगमात् । अत एव पर्वतो बहिमानित्यादिज्ञान-
मपि बह्वयंशे परोक्षं पर्वतांशेऽपरोक्षम् । पर्वताद्यवच्छिन्न-
चैतन्यस्य बहिर्निःसृतान्तःकरणवृत्त्यवच्छिन्नचैतन्याभे-
दात् । बह्वयंशे तन्वःकरणवृत्तिनिर्गमनासम्भवेन बह्वय-
वच्छिन्नचैतन्यस्य प्रमाणचैतन्यस्य च परस्परं भेदान् ।

स्वभावस्याशरणात् इत्यर्थः ॥

ननु योग्यत्वविशेषणदानेऽपि सुखवर्तमानतासमये त्वं सुखीति
वाक्यजन्यज्ञानस्य प्रत्यक्षता स्यादित्याशङ्क्येष्टाश्रया परिहरति-न चै-
वमिति । ननु त्वं सुखीत्यादिवाक्यं न स्वविषयपरोक्षज्ञानजनकं
वास्यत्वाज्ज्योतिष्टोमादिवाक्यवदित्यनुमानात्कथमुक्तवाक्यादपरोक्षज्ञा-
नमिति चेत्, दशमस्त्वमसि इत्यादिवाक्ये व्यभिचारात्तेत्याह-दशम
इति । उक्तानुमाने सन्निकृष्टविषयत्वमुपाधिरोपित्याशयेनाह-सन्निकृ-
ष्टविषय इति । नन्वेवं तर्हि पर्वतो बहिमानित्याद्यनुमितेरपि प्रत्य-
क्षत्वं स्यादिति चेत्, तत्र किं पर्वतांशे तदापायते बह्वयंशे वा ? नाद्यः
इष्टत्वादित्याशयेनाह-अत एवेति । प्रमाणचैतन्यस्य योग्यवर्तमान-
विषयचैतन्याभेदस्य प्रत्यक्षताप्रयोजकत्वाभ्युपगमादेवेत्यर्थः । द्वितीयं
प्रत्याह-बह्वयंश इति । आद्ये हेतुमाह-पर्वतादीति । द्वितीये हेतु-
माह-बह्वयंशे त्यति । ननु 'सिद्धानुगममात्रं हि कर्तुं युक्तं परोक्ष-
चैर्न सर्वलोकसिद्धस्य लक्षणैर्न निवर्तनमिति भट्टपादैरुक्तत्वाद् लक्षणेन

तथा चानुभव. 'पर्वतं पश्यामि वाह्मनुमिनोमीति' ॥

न्यायमते तु पर्वतमनुमिनोमीत्यनुभवरसायापत्तिः । असन्निकृष्टपक्षानुमितौ तु सन्निकृष्टेऽपि ज्ञानं परोक्षम् । सुरभिचन्दनमित्यादिज्ञानमपि चन्दनखण्डाशे अपरोक्षं सौरभाशे तु परोक्षं सौरभ्याय चक्षुरिन्द्रियायोग्यतया योग्यत्व-
घटितस्य निरुक्तलक्षणयोग्याभावात् ॥

प्रसिद्धस्यानुमितिस्तस्य निरर्तनमयुक्तमिति चेत्तत्राह तथा चेति । अनुभवोऽपरोक्षस्य । तत्रेवापेक्षति पर्वतमिति । तथा च तस्यां प्रसिद्धयेऽपशब्दित्वात् सन्निकृष्टनमस्माभिः श्रियते इति भावः ॥

एवं स्वपक्षे प्रसिद्धानुमानं प्रदर्श्य परमते तदतिक्रमणमापादयति-
न्यायमत इति । स्वपक्षात्तत्रे वैतक्ष्ण्ययोक्तव्यसुखसन्द । पृथिवी-
परमाणवो गन्धवन्तः पृथिवीत्वात्, पृथिवीदित्यादावप्रत्यक्षपक्षका-
नुमितौ पक्षे साध्ये च ज्ञानं परोक्षमेवेत्याह-असन्निकृष्टेति । ननु
सुरभिचन्दनमित्यादौ सौरभ्याशे ज्ञानं परोक्षमपरोक्षं वा ? नाह (१)
तत्सामर्थ्यभावाद्ययोग्यतया च । न द्वितीयं, तदाकाररूपभावा-
दित्याशङ्क्यापक्षमवलम्ब्याह-सुरभीति । आदिपदेन मधुरमात्मक-
त्वमित्यादिपरिमहः । परोक्षमिति । आपातार्थं तसौरभं चेत्तर्हि
तत्र ज्ञानं स्मृतिः अनापातार्थं चेत्तर्हि (२) चन्दनखण्डत्वात्तदनुमि-
तिरित्यर्थः । ननु सौरभ्यास्यापि योग्यविषयत्वात्तदोऽपि ज्ञानपरोक्ष-
मेव किं न स्यादिति चेत्तत्राह-सौरभ्यस्येति । तथा च तत्तदिन्द्रिय-
योग्यत्वघटितलक्षणस्याभावाददाय इत्यर्थः ॥

नन्वसन्निकृष्टपक्षानुमितित्वेन पक्षापरोक्षतायां यथाऽऽसन्निकृष्टत्वं

(१) परोक्षतामात्रमाकाङ्क्षः । परोक्षज्ञानसामग्री च सुरभिचन्दनार्थं चन्द-
नखण्डस्यमिति व्याप्तिज्ञानादिरूपा तस्यां सुरभिचन्दनमित्याकारकज्ञान-
पूर्वमभावादित्यर्थः । शिष्यस्यापि योग्यत्वेन अनुमानस्यानुपयोग्यात् ।

(२) अयं चन्दनखण्डः सुरभि-चन्दनखण्डत्वात् चन्दनखण्डात्परमः ।

न चैवमेकत्र ज्ञाने परोक्षत्वापरोक्षत्वयोरभ्युपगमे त
योर्जातित्व (१) न स्यादिति वाच्यम् । इष्टत्वात् । जाति

बाधक तथा सन्निकृष्टपञ्चानुमितिस्यले सुरभिवन्दनमिम्यादौ परोक्ष
त्वापरोक्षत्वयोरभ्युपगमे प्रसिद्धजातिबाधकमाहुर्यप्रसन्न बाधकस्तथा
ननेद युक्तमित्याराद्ध्य निराचष्ट-न चेति । एवम् उक्तप्रकारेण जायु
पाष्युदासीनवर्ममात्रस्याभ्युपगमेन । तथा जातित्वाभावस्येष्टत्वादिति हे
तुमाह इष्टत्वात् । ननु घटत्वादिवत्परोक्षत्वापरोक्षत्वयोरपि प्रामा-
णिकतया प्रसिद्धस्यास्यानभ्युपगमेऽतिप्रसन्न इति चेत्तनाह-जातित्वे
ति । ननु नीलघटत्वादानुपाधित्ववद् घटत्वाद् जातित्वं कृतं न
प्रामाणिकमित्याशङ्कानिरामायोपाधित्वग्रहणम् । घटत्वाद् जातिवमि
त्यैव रूपा परिभाषा तथा नीलघटत्वादानुपाधित्वमित्यैवरूपा या परि-
भाषा तयोर्द्वयोरपि सकनप्रमाणाविषयतयाऽप्रामाणिकत्वादिनि परि-
भाषाया एवोभयत्र सम्बन्धः । अप्रामाणिकत्वाच्चातित्वापाधित्वय रिति
शेष इति वदित् (२) । ननु कृतं सकनप्रमाणावाचरता घटाऽपिमिति

(१) पादनी वह्नान् इति वदित्क रव-पूर्वविशेष्यत्वं सयोगममगक
विशिष्टज्ञानम् एवमेव । एकस्मिन्नत्र ज्ञाने पूर्वस्वरूपविशेष्यत्वाद्यै प्रत्यक्ष-वे बद्धरूप-
विशेष्यत्वाद्यै परोक्षत्वे स्वीकृत्ये तु प्रत्यक्षत्वपरोक्षत्वयोर्जातित्वं न स्यात् , साक
र्यरूपज्ञानिबाधकमित्वात् । परस्परस्वभावसमानाधिकरणसमयोरेकत्र
समावेशे नद्वयः पृथिवीपरमाण्वी गणपतस्त्यनुमितौ भयरोक्षत्वात्पन्नाभाव
समानाधिकरण परोक्षत्व कर्ते, घटोऽपिमिति प्रत्यक्षज्ञाने परोक्षत्वात्त्वाभाव
समानाधिकरण प्रत्यक्षत्व कर्ते । तयो परस्परविरुद्धधर्मयो परोक्षत्वापरोक्ष
त्वयो एकत्र एवो वह्नानित्वत्र समावेश इति तयोर्जातित्वं न स्यादिति
तार्किकणामाशयेन ।

(२) केचिद्-शिक्षामगिकारा । 'घटत्वनीलत्वत्वयो नानिलोपाधित्वयो-
रिति शेष' इति शेष प्रपूर्वं व्याख्यातवन्तः । तत्र युक्तद्वयपदे परिभाषाया अप्रा-
माणिकत्वोक्तावपि फल्यं घटत्वनीलत्वत्वयोरेवाप्रामाणिकत्वग्रहणं स्यात् ।

त्वोपाधित्वपरिभाषायाः (१) सकलप्रमाणगोचरतया अप्र-
माणिकत्वात् । घटोऽयमित्यादि प्रत्यक्ष हि घटत्वादि-
सद्भावे मान न तु तस्य जातित्वेऽपि ॥

जातित्वरूपसाध्याप्रसिद्धी तत्साधकानुमानस्याप्य-
नयकाशात् । समवायासिद्ध्या प्रह्वभिन्ननिमित्तप्रपञ्च-
स्यानित्यतया च नित्यत्वसमवेतत्वघटितजातित्वस्य घट-

प्रत्यक्षगोचरत्वादित्याशङ्क्य तस्य तत्सद्भावं एवोपशीणस्य तस्याति-
त्वसाधने उदासीनत्वादित्याह—घटोऽयमिति ।

ननु प्रत्यक्षभावेऽपि घटत्वादिषु गति उपाधिभिन्नसामान्यधर्म-
त्वात्तत्साधित्वस्यनुमानमस्तु तत्र प्रमाणमित्याशङ्क्याह—जातिस्वेति ।
जातिरूपस्य नित्यानेकसमवेतत्वलक्षणस्य साधारण्य(२)प्रसिद्धी
तदायत्त-यासिद्धेर्नाशभावेननुमानानवतरादित्यर्थः । नन्वयं भूजाति-
त्वात्प्रसिद्ध्यापि तदुपपत्तमित्यतर्क-त्वात्समवेतत्वानामस्त्यासाधारण्य-
घटादिषु -सिद्धिरिति सामादयं तदुपपत्तित्वातिरं पत्त्वादी हित्य-
शीत्याशङ्क्याह—समवायेति । ननु ह्यो पगे घट पट इति
प्रत्ययस्य समानानवगाहितया परितोपास्तमवाय सिद्धयतीति चेत् ।
न । गुणगुणिमोरसगवायदिनोधात्यन्तभेदे तत्सम्यग्घस्य च (३)

पटीप्वगिर्यादिप्रत्यक्षरूप पटत्वसद्भावंऽप्रमाणस्य प्रदर्शयतीत्यर्थः ।

(१) परिभाषासिद्धेर् अ देवोर्बृंह्यादिरिव स्वरसंज्ञाभ्योपगता इति यावत् ।

(२) साध्ये साध्यतावच्छेदकत्वात्साधारण्य-साध्याप्रसिद्धिः, यथा घटत्वं जाति-
रित्यन्यजातिरवस्य नित्यानेकसमवेतत्वरूपस्याप्यसिद्धिः । तत्रासाध्य-साध्यतावच्छेद-
मान् इत्यत्र साध्यतावच्छेदकविशिष्टसाध्यव्याप्यवच्छादानरूपपरामर्शप्रतिब-
न्धादनुमित्यभावः, तथैव प्रकृतेः प्वनुमित्यभावः ।

(३) तत्सम्यग्घस्य—समवायस्य च तथापि भव्य-तभेदे सामानाधिकर-
णानुपपत्तेः । न हि जातु दण्डं पुष्पं इति मर्त्याः । भवति तु गुणयोः प-
दस्यैव इत्यादि अनोऽभेद एव गुणउपपत्तोरिति । तथा च दण्डं पुष्पं इति
स्वतिरेकोदाहरणम् ।

तथात्वे दण्डपुरुषादाविव शुक्रो घटो मृदघट इति समानाधिकरण-
प्रत्ययानुपपत्तेः । किञ्च समवायिभ्यां सम्बद्धं समवायो(१)विशिष्ट-
प्रत्ययनियामक उतासम्बद्धः ३ नाद्यस्तस्यान्यस्तस्याप्यन्यः सम्बन्ध-
कल्प्य इत्यन(२)वस्थाप्रसङ्गात् । ननु समवायिभिर्नित्यसम्बद्ध एवायं
गृह्यतेऽतो नोक्तदोष इति चेत्तर्हि संयोगोऽपि संयोगिभिर्नित्यसम्बद्धत्वा-
सम्बन्धान्तरं नापेक्षेत । अर्थान्तरत्वाद्दोषस्त इति चेत्, तर्हि समवा-
योऽपि तत्पास्वात्कुनो नापेक्षते । संयोगो गुणत्वात्तथेति चेन्न । गुणपरि-
भाषाया अतन्त्रत्वाद्दोषाकाङ्क्षस्य च नुत्यत्वात् । न(३)द्वितीयोऽतिप्र-
प्रसङ्गात् । किं स अनेक एको वा ? आद्येऽपक्षिद्धान्तो गौरवं च, द्वितीये
रूपज्ञानादिसमवायस्य वायुपटादिश्रुतिसमवायाभेदाद्रूपवान् वायुः घटो
विलक्षणगतिमानिति प्रतीतिप्रसङ्गात् । न च तत्र(४) रूपाद्यभाषा-

(१) दण्डा पुरुष इतिवदरूपी घट इति विशेषितविवकप्रत्ययनियामक इत्यर्थः ।

(२) रूपी घटः इत्यत्र रूपपटाव्यत्यन्तमिश्रो मन्वद्धौ च । अयुगसिद्धयोर-
नयोर्न संयोगादिः सम्भवति, अतो नित्यसम्बन्धस्य समवायस्य मिथिर्नैवापिका-
नाम् । तत्रैव प्रतिवक्तव्यम् । समवायेऽपि सम्बन्धः स च तत्त्वादेव द्विष्टः रूपे
घटे च वर्तते न रूपघटात्मक एव । रूपतत्त्वमवायाव्यत्यन्तमिश्रावेव इत्यन्तभेद-
साम्यात्तावपि न सम्बन्धान्तरमृते सम्भवन्त्यतः । असम्बन्धेन अतदारमना च सम-
वायेन उपकाराधानासम्भवात् । तथा च कल्पिनीऽपि रूपसमवाययोः सम्बन्धीऽपि
सम्बद्ध एव अतिशयाधानममर्षो नासम्बद्ध इति भवेदनवस्था समवायस्यने ।
समवायस्य रूपघटयोः स्वरूपेणैव स्थितिस्त्वने तु संयोगस्यापि घटपटयोः
स्वरूपेणैव स्थितिस्त्वनेनैव सामकस्ये संयोगस्य समवायेन स्थितिकल्पना
अकारगिरा स्यात् तस्माद् रूपघटयोस्तादात्म्यमेव । विस्तरस्वाक्रे द्रष्टव्यः ।

(३) द्वितीयः पशुः उत असम्बद्ध इति । असम्बन्धेन चेत्समवायेन रूपी
घट इति प्रत्ययः तदा असम्बद्धत्वाविशेषात् असम्बन्धेन पटेनापि रूपी घट
इति प्रत्ययप्रसङ्गः ।

(४) तत्र वायौ घटे च, रूपविच्छाङ्गात्वाद्यभावात् ।

त्वादावसिद्धेऽपि (१) । एवमेवोपाधित्वमपि निरसनीयम् ॥

नोक्तप्रतीतिप्रसङ्ग इति वाच्यम् । (२) नदूरुत्तित्वप्रयोजनकसम्बन्धे सति तदभावव्यवहारस्य व्याहृतरत्वात् । इत्येवं समवायसिद्धया प्रत्यक्षेण, स्वार्थत्वप्रद्वभिषत्वलिङ्गकानुमानेन, 'सदेवस्येदमप्र आसीत्' (द्वा० ६-२-१) इतिधृत्या च द्वद्वभिषसकलप्रपद्यस्यानित्यतया च नित्यत्वसमवेतरूपद्विज्ञातित्वस्य षट्त्वादावसिद्धेऽप्येत्यर्थः । अप्रामाणिकत्वमिष्टरथे हेतुस्तत्र (३) प्रत्यक्षस्य षट्त्वादेर्जातिरने मानभावादिहेतुप्रथमम् (४) । ननुपाधित्वपरिभाषाया अप्यप्रामाणिकत्वं प्रतिज्ञाय चर्धं जातित्वपरिभाषाया एव (५) तस्य हेतुपन्यास इत्याशङ्क्योक्तहेतुभिरेव तस्य अप्यप्रामाणिकत्वसाधनस्य सुवचत्वादित्याशयेनातिदिशति पथमिति । तथा च नीलषट्त्वादेरुपाधित्वपरिभाषा न प्रामाणिकी नीलोऽयं षट् इत्यादिप्रत्यक्षस्य नीलषट्त्वसद्भावे मानतया तस्योपाधित्वेऽमानत्वात् । उपाधित्वरूपसाक्षात्प्रसिद्धौ तत्साधकस्य नीलषट्त्वादिकमुपाधिः जातिभिन्नसामान्यरमत्वात् आशङ्क्यादिवदित्यनुमानस्य अनवकाशात् समवायसिद्धयोपाधित्वासिद्धेऽप्येत्येवं निरसनीयमित्यर्थः ॥

(१) षट्त्वस्य जातित्वे प्रत्यक्षानुमाने प्रमाणे मार्जिदेशिते तयोरेव्यथासिद्धत्वपर्यटनात्र ताभ्यां षट्त्वस्य जातित्वे सेत्यनीति तात्पर्यम् । षट्त्वस्य उपाधित्वमपि प्रत्यक्षानुमानबोध्यत्वासिद्धत्वपर्यटनादारा निरसनीयमिति ।

(२) वायौ दूरुत्तित्व-रूपवृत्तित्व-प्रयोजके रूपसमवायसम्बन्धे सत्यरि रूप नास्तीति तदभाव-रूपाभाव-व्यवहारस्य व्याहृतरत्वादित्यर्थः ।

(३) अप्रामाणिकत्वे ।

(४) प्रत्यक्षस्य षट्त्वसद्भावे प्रमाणत्वं न तस्य जातिरने इति पथो हेतुः । जातिरूपमाप्सामसिद्ध्या अनुमानस्थानवरात् इति द्वितीयः । जातिलङ्घनपटिनित्यत्वसमवेतरूपसिद्धत्वापि जातिरूपमिद्विदिता तुतीयः ।

(५) तस्यै-अप्रामाणिकत्वे ।

पर्वतो वह्निमानित्यादौ च पर्वतांशे वह्न्यंशे चान्तः—
करणवृत्तिभेदाङ्गीकारेण तत्तद्वृत्त्यवच्छेदकभेदेन परोक्षत्वा-
परोक्षत्वयोरेकत्र(१) चैतन्ये वृत्तौ न विरोधः । तथा च तत्त-
दिन्द्रिययोग्यवर्तमानविषयावच्छिन्नचैतन्याभिन्नत्वं तत्तदा-
कारवृत्त्यवच्छिन्नज्ञानस्य तत्तदंशे प्रत्यक्षत्वम् ॥

(२) घटादेर्विषयस्य प्रत्यक्षत्वं तु प्रमात्रभिन्नत्वम् ।

तन्वैवमप्येकस्यैव चैतन्यस्य परोक्षत्वापरोक्षत्वात्मविच्छेदधर्माङ्का-
न्तत्वं विच्छेदमित्याशङ्क्याह—पर्वत इति । चैतन्ये प्रमात्रकचैतन्ये ।
एवं सतीदं फलितमित्याह—तथा चेति । तत्तद्वृत्त्यवच्छिन्नचैतन्यस्य
तत्तदिन्द्रिययोग्यवर्तमानविषयावच्छिन्नचैतन्याभिन्नत्वं तस्मिन्स्तस्मि-
न्ज्ञानांशे प्रत्यक्षत्वप्रयोजकमिति ज्ञानगतस्य प्रत्यक्षत्वस्य प्रमाण-
चैतन्यस्य विषयावच्छिन्नचैतन्याभिन्नत्वमित्युक्तप्रयोजकेन विवक्षित-
मित्यर्थः ।

(१) एतदेति । मूले, घटावच्छिन्नकाशी मठावच्छिन्नकाशात्र भिषते
विमात्रकयोरेकमठयोरेकदेशस्थत्वात् । एवम् अन्यःकरणवृत्तिपदयोरेकदेशस्थ
त्वात्प्रोपधेयभेदकत्वमित्युक्तमपस्तम्बे । तथा च पर्वतवह्नयोरेकदेशे गोपाधिद्वय-
योर्नोपधेयचैतन्यभेदकत्वमिति कुतः परोक्षत्वापरोक्षत्वे एकस्मिन्नेव चैतन्ये
सम्भवतः इत्याक्षेप मनसि निभाय उत्तरयति—पर्वतो वह्नीत्यादिना । तथा च
अयं घट इत्यादौ घटावच्छिन्नप्रमत्तःकरणावच्छिन्न च चैतन्यम् एकमेव, पर्वता-
कारा वृत्तिस्तु चतुःसत्रिकर्षाञ्जाना वाद्यनोचरा, तदवच्छिन्न चैतन्य पर्वत-
देशीयम्, वह्न्याकारा वृत्तिस्तु व्याप्तिज्ञानजन्या हृदयदेशीयचैतन्यावच्छे-
दिता, अतः परोक्षत्वापरोक्षत्वयोरविरोध इत्याशयः ।

(२) दिनीये घटादेरित्यधिकः पाठो दृश्यते पुस्तकान्तरेषु म च युक्ततः ।
किं ज्ञानगतेत्यादिना विच्छेदस्य भावे प्रमाणचैतन्येत्यादिनादत्तोत्तरत्वादत्र दिनी-
यकल्पस्य निराकरिभ्यनाम्नादिति । अत्र प्रत्यक्षत्व तु इत्यस्य प्रत्यक्षत्वप्रयोज-
कम् इत्यर्थः, तथैवोपक्रान्तत्वात् । अनेदमूहम् । अयं घट इति ज्ञानमपि प्रत्यक्ष

ननु कथं घटादेरन्तःकरणरुद्धिद्वयचैतन्याभेदः ? अहमिमं पश्यामि इति भेदानुभवविरोधादिति चेत् । उच्यते । प्रमा

एव ज्ञानश्रुत्यश्रुत्यस्य प्रयोजकमभिधाय प्रमेयगतस्य तस्य त(१) दाह घटादेरिति । बुशन्देर्देन्द्रियजन्यज्ञानविषयस्य विषयश्रुत्यश्रुत्यमित्यादिसङ्गभङ्गनिरासः । मनःरूपेर्देन्द्रियजन्यदानुमितिज्ञानदि(२)श्रुयेति श्रुत्यात् । प्रमात्रभिद्यत्त्वमिति । घटादेर्विषयस्यत्यनुप(३)प्यते । ननु विषयस्य घटादेः प्रमात्रभिद्यत्त्वमुच्यते तदवच्छिद्यन्नचैतन्यस्य वा । नायं, तस्य अदत्त्वेन तात्पर्यासम्भवात् । न द्वितीयः, अहं मनुष्य इति प्रतीतिरस्य २ । न च सापत्तभ्यन्ते, उपलभ्यते च तद्विरुद्धम् । अहमिमं पश्यामिति भेदप्रतापः अत्र कथं विषयस्य प्रमात्रभेद इति शङ्कते—नान्वयति । प्रमात्रभेदा नाम घटादेः(४)तदवच्छिद्यन्नचैतन्यस्य नैक्यं न विवक्षितं इत्यविरोधस्यादपि अन्यदेव । तदभिद्यत्त्वमिति समाधत्त—उच्यते इति । प्रमानुसरोत्यस्य प्रमानुलभन

ज्ञानविषयो घटोऽपि प्रत्यक्षः । अतस्तस्य घटज्ञानप्रत्यक्षमिति श्रुत्यदत्ता द्वितीयादस्य प्रमात्रभेदः । तत्र ज्ञानगतप्रत्यक्षप्रयोजकमनुक्तं विषयगतस्य तस्य प्रयो-
जनमित्यनोमाह—प्रमात्रभिद्यत्त्वमिति । अत्र दत्तविषयघटादेर्विषयस्य प्रत्यक्षस्य
प्रत्यक्षज्ञानविषयत्वं ज्ञानस्य तु प्रत्यक्ष-प्रयोजकत्वेन, अनुमित्यादिज्ञानात्
विषयेन एताऽऽश्रुत्यादिति प्रमात्रभेदविषयवच्छिद्यन्नचैतन्यस्य नान्येनाभावादेव
अनुमितिविषये नानुमित्यहम् । तथापि विषयवशात्परिच्छेदः सन्निवेशात् इति
विवरणं विषयगतप्रत्यक्ष-प्रयोजकत्वेन प्रमात्रभेदविरोधात्घटादेर्विषयमिति तदवच्छिद्यत्त्वम् ।

(१) तस्य-प्रत्यक्षप्रयोजकत्वेन, तस्य प्रयोजकत्वं भाह ।

(२) न्यायमते मनस्य इन्द्रियत्वात् तद्व्यञ्जानुमितिविषये परमाख्याश्रु-
तिसंभवात्तस्य । (३) घटादेर्विषयस्य प्रमात्रभिद्यत्त्वमनुमित्यभिद्यत्त्वमित्यर्थः ।

(४) तदवच्छिद्यन्नचैतन्यस्य नैक्यं न विवक्षितं इत्यविरोधस्यादपि अन्यदेव । तदभि-
द्यत्त्वमिति समाधत्त—उच्यते इति । प्रमानुसरोत्यस्य प्रमानुलभन

प्रभेदो नाम न तदैक्यम्, किन्तु प्रमातृ(१)सत्ताऽतिरिक्तसत्ताकत्वाभाव । तथा च घटादेः स्वरच्छिन्नचैतन्येऽध्यस्ततया विषयचैतन्यसत्तौ घटादिसत्ता, अधिष्ठानसत्ताऽतिरिक्त्या आरोपितसत्ताया अनङ्गीकारात् । विषयचैतन्यद्वय(२) पूर्वोक्तप्रकारेण प्रमातृचैतन्यमेवेति(३) प्रमातृचैतन्यस्यैव घटाद्यधिष्ठानतया प्रमातृसत्तैव घटादिसत्ता नान्येति सिद्ध घटादेरपरोक्षत्वम् ॥

अनुमित्यादिस्थले स्वन्त कर्णस्य बह्व्यादिदेशनिर्गमनाभावे बह्व्यश्छिन्नचैतन्यस्य प्रमातृचैतन्यानात्मकतया बह्व्यादिसत्ता प्रमातृसत्तातो भिन्नेति नातिव्याप्ति ।

(४) नन्वेवमपि धर्माधर्मादिगोचरानुमित्यादिस्थले

सत्तेत्यर्थ । न तु तन्निष्ठसत्ताऽतिरिक्तसत्ताकत्वात्, प्रमातृप्रमेयनिष्ठसत्ताकत्वात्तद्व्यतिरिक्ततया तन्निष्ठसत्ताऽतिरिक्तसत्ताया असिद्धे । तथा च प्रमाप्रभेदस्योक्तलक्षणे सतीद फलितमित्याह—तथा चेति । प्रमातृचैतन्यमेवेति । अतः प्रमातृसत्ताऽतिरिक्तसत्तारून्यत्वं घटादेरपरोक्षत्व मिदमित्यर्थे ।

अनुमेयवद्व्यतिरिक्तसत्ताऽतिरिक्तसत्तारून्यस्येऽपि तस्य प्रमाप्रनात्मकतया नातिव्याप्तिरिति चैतन्यपद विहाय प्रमातृपदोपादानमित्याशयेनाह—अनुमित्यादीति । नन्वेवमप्यतिव्याप्तिरस्तीति शङ्कते—नन्विति । प्रत्यक्षयोग्यत्वस्यापि विषयविशेषणत्वेन येन विषयस्य

(१) बहिमान् पर्वत इत्यत्र बह्व्यवच्छिन्नस्य देवदत्तायान् करणावच्छिन्नस्य च चैतन्यस्य वस्तुतः पक्षत्वादिनिर्यासि स्यादतः चैतन्यपद विहाय प्रमातृपदोपादानं कृतम् । तत्र मूले अनुमित्यादिस्थले त्वित्यादिना स्पष्टीकरिष्ये ।

(२) पूर्वोक्तेति । यथा तटागोदकं कुत्वात्मनेत्वत्रोक्तेनेत्यर्थ ।

(३) इतिशब्दो हेत्वर्थः ।

(४) एवमपि प्रमातृसत्ताऽतिरिक्तसत्तादिलक्षणस्य अनुमेयवद्व्यतिव्याप्त्यभावेऽपि । तत्रान्तःकरणमनाभावादिति भावः ।

धर्माधर्मयोः प्रत्यक्षत्वापत्तिः, धर्माद्यवच्छिन्नचैतन्यस्य प्रमातृ-
चैतन्याभिन्नतया धर्मादिसत्तायाः प्रमातृसत्तानतिरेकादिति
चेत् । न । योग्यत्वस्यापि विषयविशेषगत्वात् ॥

(१) नन्वेमपि रूपी घट इति प्रत्यक्षस्थले घटगतपरि-
माणादेः प्रत्यक्षत्वापत्तिः, रूपावच्छिन्नचैतन्यस्य परिमा-
णाद्यवच्छिन्नचैतन्यस्य चैकतया रूपावच्छिन्नचैतन्यस्य
प्रमातृचैतन्याभेदे परिमाणाद्यवच्छिन्नचैतन्यस्यापि प्रमात्र-
भिन्नतया परिमाणादिसत्तायाः प्रमातृसत्ताऽतिरिक्तसत्ताभावा-
दिति चेत् । न । तत्तदाकारवृत्त्युपहितत्वस्यापि प्रमातृ-
विशेषगत्वात् । रूपाकारवृत्तिदशायां परिमाणाद्याकारवृत्त्य-
भावेन परिमाणाद्याकारवृत्त्युपहितप्रमातृचैतन्याभिन्नसत्ताक-
त्वाभावेनातिव्याप्यभावात् ॥

प्रमात्रभिन्नस्वरूपतद्व्युत्पत्तयः धर्मादावभावात्तात्पर्यातिरिक्ताह—नेति ।

ननु घटगतस्वरूपप्रत्यक्षदशायां तद्वत्परिमाणादावतिरिक्त्यातिरिक्त्या, रूपा-
वच्छिन्नचैतन्यस्यैव परिमाणाद्यवच्छिन्नचैतन्यरूपतया तस्य (२) तद-
भिन्नप्रमातृसत्ताऽतिरिक्तसत्ताकत्वाभावादिति शङ्कते—नन्वेमप्येति ।
परिमाणादेः प्रमातृसत्ताऽतिरिक्तसत्तायुक्तत्वेऽपि परिमाणाद्याकारवृत्त्यु-
पहितप्रमातृचैतन्यसत्ताऽतिरिक्तसत्तायुक्तत्वाभावात्तात्पर्यातिरिक्त्या-
पत्ते-नेति ।

तत्र परिमाणादावतिरिक्त्यातिरिक्त्याकारणाय तत्तदाद्यवृत्त्युपहितत्वस्यापि

(१) योग्यत्वरूपविषयविशेषगत्वेऽपीत्यर्थः ।

(२) तस्य परिमाणादेः, ननुनिश्चयपरिमाणाभिन्ना, वा प्रमातृसत्ता तद-
तिरिक्तसत्ताकत्वाभावादित्यर्थः । परिमाणादीनां वृत्त्युत्पत्तेन रसाभिधानभूत-
वैषम्यमत्ताभावात्, तस्य च प्रमात्रविशेषादिति भावः ।

(१) नन्वेवं वृत्ताभ्यासिः, अनवस्थाभिया वृत्तिगोचर-
वृत्त्यनङ्गीकारेण तत्र स्वकारवृत्त्युपहितत्वघटितोक्तलक्षणा-
भावादिति चेत् । न । अनवस्थाभिया वृत्तेर्वृत्त्यन्तराविष-
यत्वेऽपि स्वविषयत्वाभ्युपगमेन स्वविषयवृत्त्युपहितप्रमा-
तृचैतन्याभिन्नसत्ताकृतस्य तत्रापि भावात् । एवं चान्तः-
करणतद्दुर्मादीनां केषलसाक्षिविषयत्वेऽपि तत्तदाकारवृत्त्य-
भ्युपगमेन उक्तलक्षणस्य तत्रापि सत्यान्नाभ्यासिः ॥

प्रमातृविशेषणत्वे वृत्ताभ्यासिरेति शङ्कते—नन्वेयमिति । अनव-
स्थामयेन वृत्तिगोचरवृत्त्यनङ्गीकारेऽपि घटमहं ज्ञान मीनि वृत्ते स्वविषय-
त्वाभ्युपगमात्स्वेतरवृत्त्यवच्छिन्नचतन्याप्रथमरयन्या स्वावच्छिन्नचैतन्य-
प्रकाशयत्ने सति प्रकाशमानत्वात्तन्वाप्तिरित्याशयेनाह—नेति । यथा-
वृत्तेर्वृत्त्यन्तराविषयत्वेऽपि स्वविषयत्वाभ्युपगमादभ्यासिनिराम एवम-
न्तःकरणस्य तद्दुर्माणा कामादीना च केषलसाक्षिविषयत्वेऽपि वृत्ति-
विषयत्वस्वीकारात् तत्रान्याप्तिरित्याह—एवं चेति । आदिना प्राप्ति-
माधिकारजादिसंग्रहः ।

(१) जटा. सर्वे पदार्थाः भ्रष्टानावृत्ता ज्ञानो च प्रकाशन्ते, तद्गोचरवृत्त्या
भावरणनाशेन ते प्रकाशन्ते । यथा घटादयो जटाः स्वगोचरवृत्तौवादमासन्ते,
तथैव वृत्तिरपि जटा न स्वगो मानयोग्या भवत्सङ्गावरणनिवृत्तिपूर्वकं तस्या
मानं वक्तव्यम् । तथा च तदर्थं वृत्त्यन्तरानुसरणैकनवस्था, वृत्त्यभावे मानामात्र
शुभ्रमयनः पाशाराञ्जुतिरिति शङ्ककस्याशयः । यद्यपि प्रकाशानिरिक्त सर्वमेव जड,
तथापि प्रत्यक्षभोग्यभूयमानवैतच्छुभ्येन कस्यचित् किञ्चित्स्वभावविशेषादिकमा-
स्येयम् । यथा घटदीपकौ ज्ञानपि जटौ तथाऽपि घटस्य स्वमाने आलोकजपु-स-
त्रिकर्षाघपेशा प्रदीपस्य तु आलोकानपेशा स तु घट प्रकाशयत् स्वत्मानमपि
प्रकाशयति, एवमेव वृत्तिरपि विनैव वृत्त्यन्तरं तदर्थं ज्ञाना प्रकाशयन्ती
स्वत्मानमपि प्रकाशयिष्यतीति समाप्ततुर्वैशान्तिनोऽभिप्रायः ।

न चान्तःकरणतद्धर्मादीनां वृत्तिविषयत्वाभ्युपगमे के-
वलसाक्षिविषयत्वाभ्युपगमविरोध इति वाच्यम् । न हि
वृत्तिरिना साक्षिविषयश्च केवलसाक्षिवेद्यत्वं किन्त्व-
न्द्रियानुमानादिप्रमाणव्यापारमन्तरेण साक्षिविषयत्वम् (१) ।
अत एवा (२) इकारटीकायाम्माचार्यैरहमाकारान्तःकरण-
वृत्तिरङ्गीकृता, अत एव च प्रातिभासिकरजतरपले रजता-
काराविद्यावृत्ति साम्प्रदायिकैरङ्गीकृता, तथा चान्तःकरण-
तद्धर्मादिषु केवलसाक्षिवेद्येषु वृत्त्युपहितत्वघटितलक्षणस्य
सत्वान्नाभ्याप्तिः ॥

ननु वृत्त्यादिभ्यावर्तककेवलपदविरोधात् कथं वृत्तिविषयत्वमभ्यु-
पगन्तुं शक्यमित्याह प परिहरति—न चेति । केवलपद न वृत्तिनि-
रासार्थमपि सिद्धिन्द्रियानुमानादिप्रमाणव्यापारनिवृत्त्यर्थम्, अतो न
तद्विरोध इत्याह—न हीति । स्वोक्तार्थे पप्रसादाचार्यसम्मतिमाह—अत
एवेति । यतो न वृत्तं केवलपदभ्यावर्त्यत्वमत एव हं हं स्वविरुद्ध-
मेवान्तःकरण चैतन्यविषयभावमावयान इत्यहकारटीकायामाचार्यैरह-
मित्याहारात् करणविषया वृत्तिरङ्गीकृतत्वम् । साम्प्रदायिकैरिति ।
(३) सर्वदनुनिप्रमुषे । अन्तःकरणदीनां वृत्तिविषयत्वे निर्दिष्टादे सति
फलितमभ्याप्तिरिवाकारणनुपसंहरति—तथा चेति ।

(१) केवलसाक्षिविषयमिति बोधना ।

(२) अहंकारटीकायामिति । 'अदानो ब्रह्मविदासा' इति अन्त्ये दन्नाप्य
तस्य शाहीत्येव माभ्युपगमिषा टीका पञ्चमशास्त्रस्य पञ्चमदिनात्वात् एतन्नि-
वृत्तित्वेन श्रीवत्सनाचार्यैरुक्तं सा अहंकारटीकां लक्ष्यम् । प्रथमभागे 'अहं
वृत्तवन्निवृत्तनेनान्तरमे चैतन्यस्य विषयभावमावयते' इत्यत्र इदं विषय-
मन्तःकरणदीनां वृत्तिविषयत्वे ५५ पृष्ठे २१ पङ्क्तिं दृष्टव्यम् ।

(३) सर्वदनुनि - सर्वेन्द्रियादीनां पदार्थ- ।

तदयं निर्गलितोऽर्थः, स्वाकारवृत्त्युपहितप्रमानृचैतन्य-
सत्ताऽतिरिक्तसत्ताकृत्यशून्यत्वे सति योग्यत्वं विषयस्य प्रत्य-
क्षत्वम् । तत्र संयोगसंयुक्ततादात्म्यादीनां सन्निकर्षाणां चैत-
न्याभिव्यञ्जकवृत्तिजनने विनियोगः ।

श्रोतृमुखप्रतिपत्तये दत्तैर्विरोधणैर्निष्पन्नलक्षण निष्कृष्य दर्शयति-
तदयमिति । (१) तत्तस्य पूर्वोक्तस्याप्यम्, तत्तस्मादयमिति वा । स्व-
विषयस्तदाकारा तद्रोचरा या वृत्तिस्तदुपहित यत्प्रमानृचैतन्य तद्रूपाया
सत्ता तदतिरिक्ता सत्ता यस्य स तथा तस्य भावस्तत्त्व तेन शून्यत्वे
सति-तदतिरिक्तसत्तावत्त्वरहितत्वे सति-प्रत्यक्षयोग्यत्व प्रत्यक्षन्यवहार-
प्रयोजकमित्यर्थः । एवं ज्ञानगतस्य ज्ञेयगतस्य च प्रत्यक्षत्वस्य प्रयो-
जकमुक्तं तत्र तादृशवृत्त्यवच्छिन्नचैतन्यस्य तादृशविषयावच्छिन्न
चैतन्याभिन्नत्वं विषयगतप्रत्यक्षत्वस्य प्रयोजकमिति विवेकः । तत्र प्रत्य-
क्षस्य विषयस्य प्रत्यक्षज्ञानं चैतन्यमेव तन्मानादीति संयोगादिसन्निक-
र्षाणां क विनियोग इत्यपेक्षायामाह-तत्रेति—वक्तरीत्योः मय प्रयोजक
सिद्धे सति, संयोग संयुक्ततादात्म्यं संयुक्ताभिन्नतादात्म्य [(२) तादा-
त्म्यमभिन्नतादात्म्य] मित्येवं रूपाणां सन्निकर्षाणां षट्तरितरूप-
रूपत्वरान्दशान्दत्वावच्छिन्नचैतन्याभिव्यञ्जकवृत्त्युत्पादने विनियोग
इत्यर्थः ॥

यस्या जनने एतेषां विनियोगः सा वृत्ति- कतिविवेक्यपेक्षायामाह-

(१) तदयमित्यस्य मूलस्य पदस्य षडथा पञ्चम्या च समास दर्श-
यति-तत्तस्येत्यादिना ।

(२) मुद्रितपुस्तके एतत्पाठः प्रमादभ्रष्ट प्रतिमानि, कस्युन्नकथोस्तु
वर्तते एव ।

सा च वृत्तिश्रुतिविधा(१) संशयो, निश्चयो, गर्वः स्मरणमिति । एवंविधवृत्तिभेदेन एकमप्यन्तःकरणं मन इति धुद्धिरिति अहङ्कार इति चित्तमिति व्याख्यायते । वदुक्तम्—

मनोधुद्धिरहङ्कारश्चित्त फरणमान्तरम् ।

संशयो निश्चयो गर्वः स्मरणं विषया इमे ॥ १ ॥

तत्र प्रत्यक्षं द्विविधम् । सविकल्पकनिर्विकल्पक

सा चेति । सन्निकर्षेऽन्यत्प्रायेच्छ्रुतवैतन्यस्य प्रत्यक्षत्वाद् वृत्त धान्त-करणपरिणामत्वात्तद्वदकृत्तिमदन्तःकरणनिरूपणं न प्रकृता सन्नतमिति इष्टम्यम् । संशयाद्यरा निश्चयाद्यरा गर्वाद्यरा स्मरणाद्यरा, संशयाद्याद्यारेण परिणामरूपा इतिश्रुतिविधैत्यर्थः । एवं संशयादिविषया-कारपरिण(२)तविविधवृत्तिभेदेनैकमप्यन्तःकरणं संशयाकारइतिमन्वन इत्यव्यायते, निश्चयाकारइतिमधुद्धिरित्युच्यते, गर्वाकारइतिमदहङ्कार इत्यभिधीयते, स्मरणाकारइतिमचित्तमिति स्वपदिश्यते इत्यर्थः । श्लोक-विभागे पूर्वाचार्यैर्धर्ममिमाह—तदुक्तमिति । वृत्तिभेदेन तत्तद्वृत्ति-मती भेदादन्तःकरणं मन आदिभेदेन चतुर्विधम्, संशयादयोऽपी विषया, एतेषां विदमत्वे एतदाकारवृत्तीनामप्येतन्नामकत्वात् प्रकृत-प्रतिकृतौति भावः ।

प्रथमपटकइतिस्वरूपमभिप्राय विषयावच्छिन्नवैतन्यामित्यव-पच्छिन्नवैतन्यरूपमुक्तं प्रत्यक्षं निश्चय इत्यति-तद्येति । तत्र प्रथमोद्दिष्टत्वात्सकृन्नादिसंमततथादचित्तन्यवहारप्रयोगकत्वादादौ व-

(१) यद्युसंयोगादिना परायाकारा ना वृत्तिर्भावते, सा संशयरूप-निश्चयरूपा गर्वरूपा स्मरणरूपेति तस्याऽऽलुम्बितमित्यर्थः ।

(२) नाम इति पाठः गणुस्तके ।

भेदात् । तत्र सविकल्पकं वैशिष्ट्यावगाहिज्ञानं यथा घटमहं जानामीत्यादि ज्ञानम् । निर्विकल्पकं तु संसर्गानवगाहिज्ञानम् । यथा—सोऽयं देवदत्तः, तत्त्वमसीत्यादिवाक्यजन्यज्ञानम् ॥

ननु शाब्दमिदं ज्ञानं न प्रत्यक्षमिन्द्रियाजन्यत्वादिति

विकल्पकं लक्षयति । तत्रेति । तत्र तयोर्मध्ये । विकल्पो वैशिष्ट्यं तेन सह वर्तते इति सविकल्पकं वैशिष्ट्यविषयकमित्यर्थमभिप्रेत्याह— वैशिष्ट्यावगाहीति । (१) तथात्वमिच्छादावतिन्यासमित्यत उक्तम्— ज्ञानमिति । (२) तत्त्वं तु निर्विकल्पकेऽति यासमित्यत उक्तं वैशिष्ट्यावगाहीति । उदाहरणमाह—यथेति । घटमहं जानामीत्यादिज्ञानं घटरूपविशेषणविशिष्टज्ञानावगाहिज्ञानत्वाद् वैशिष्ट्यावगाहीत्यर्थः । निर्गहो विकल्पो यस्मादिति निर्विकल्पकमिदं यथैवमभिप्रेत्य द्वितीयं लक्षयति—निर्विकल्पकं न्विति । संसर्गो विशेषणविशेष्यसम्बन्धो वैशिष्ट्यमिति यावत् । उदाहरणमाह—यथेति । दे(३)शकालोपलभित-देवदत्तलक्षणाभेदविषये सोऽयं देवदत्त इतीन्द्रियजन्यैक्यप्रत्यक्षे सन्निकर्यवशादुपलक्षकदेशकालादेरपि भानमम्भवात्, शब्दे तु ज्ञाने तात्पर्यविषयस्यैव भाननियमात्, अभेदमात्रविषयत्वाच्छब्दमेवैतदुदाहरणमित्यभिप्रेत्याह—वाक्यजन्येति । प्रकृतप्रकाराद्यन्तः, 'सत्त्वं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म' इत्याद्यन्तरवाक्यमादिशन्त्यर्थः ॥

ननु निर्विकल्पकप्रत्यक्षं लक्षयित्वा वाक्यजन्यज्ञानस्य तल्लक्ष्य-

(१) तथात्व—वैशिष्ट्यावगाहितम् । (२) तत्त्वं—ज्ञानत्वम् ।

(३) ननु सोऽयं देवदत्त इत्येकपल्लभित्वैव वाक्यप्रयोगात् देशादुपलक्षितदेवदत्तलक्षणाभेदविषयम् इन्द्रियजन्यज्ञानमप्यस्ति निर्विकल्पकप्रत्यक्षम्, तद् विशय क्व शब्दमेवोदाहियते इत्याहुर्वा कृत्वा पश्चादयं प्रत्यक्षो दोषनीयः ।

चेत् । न । न हि इन्द्रियजन्यत्वं प्रत्यक्षत्वे तन्त्रं दूषित-
त्वात् । किन्तु योग्यवर्तमानविषयकत्वे सति प्रमाणचैत-
न्यस्य विषयचैतन्याभिन्नत्वमित्युक्तम् । तथा च सोऽयं
देवदत्त इति वाक्यजन्यज्ञानस्य सन्निकृष्टविषयतया षड्-
निःसृतान्तःकरणवृत्त्यभ्युपगमेन देवदत्तावच्छिन्नचैतन्य-
चोरभेदेन सोऽयं देवदत्त इति वाक्यजन्यज्ञानस्य प्रत्यक्ष-

त्वानिधानमत्यन्तासङ्गतमित्वासायेन शङ्कते—नन्यिति । (१) शब्द-
ज्ञानस्य इन्द्रियजन्यत्वेऽपि निश्चयप्रत्यक्षत्वप्रयोजकत्वात् सन्निकृ-
ष्टविषयस्वाक्यजन्यज्ञानस्यापि प्रत्यक्षत्वाभ्युपगमात्सन्निकृष्टिरीत्यारये-
नाह-न हीति । इन्द्रियजन्यत्वस्य मनोरूपेन्द्रियजन्यानुमित्यादावति-
व्याप्यादिप्रदर्शनेन दूषितत्वात् । उक्तं विस्तृत्य पृथक्—किन्चित्ति ।
श्रोत्रं स्मारयति—योग्येति । अगपि प्रमाणचैतन्यस्य योग्यवर्तमान-
विषयावच्छिन्नचैतन्याभिन्नत्वं पूर्वमुक्तम् , तथाऽपि तत्त्वे योग्यवर्तमान-
विषयकत्वे सति प्रमाणचैतन्यस्य विषयावच्छिन्नचैतन्याभिन्नत्वे च
विशेषाभावादेव (२) मुक्तम् । तथा च प्रमाणचैतन्यस्य योग्यवर्तमानविष-
यावच्छिन्नचैतन्याभिन्नत्वं पूर्वमुक्तमिति भावः । तथा चेन्द्रियजन्यत्व-
स्याप्रयोजकत्वे निश्चयस्य प्रयोजकत्वे ■ सतोमं फलितमित्याह—
तथा चेति ।

नन्वेवं लौकिके दाहरणसम्भवेऽपि वैदिकं न सम्भवति 'विद्वाता-
रमरे देन विज्ञानोयात्' इत्यादिमुग्धा प्रमातृविषयत्वनिरासार्त् । तत्प-
दार्थाभिन्नत्वं पदार्थप्रमातृचैतन्यस्य विषयावच्छिन्नचैतन्यत्वाभावात्सिद्ध-

(१) 'शब्दज्ञानस्य' इति वाक्यः करतुल्यकयोर्नास्ति ।

(२) एव-योग्यवर्तमानविषयकत्वे सति प्रमाणचैतन्यस्य विषयचैतन्या-
भिन्नत्वम्-सत्यनिपादः ।

त्वम् । एवं सत्त्वमसि इत्यादिवाक्यजन्यज्ञानस्यापि । तत्र प्रमातुरेव विषयतया तदुभयाभेदस्य सत्त्वात् ।

कप्रबोजकस्यासत्त्वादित्याशङ्क्याह—एवमिति । तत्त्वमसीत्यादिवाक्य-
जन्यज्ञानस्यापि (१) अधिकृतत्त्वंपदलक्ष्यविषयतयोक्तवाक्यजन्यान्तः-
करणवृत्त्यभ्युपगमेन लक्ष्यचैतन्यस्य वृत्त्यवच्छिन्नचैतन्यस्याभेदेन प्रत्य-
क्षत्वमित्यर्थः । तत्र—तस्मिन्ज्ञाने । प्रमातृपदेन लक्ष्यं प्राणं स्वंपद-
लक्ष्यात्तरदलक्ष्यस्याभिन्नत्वादेः(२)वमुक्तम् । (३)श्रुतिस्तु फलव्याप्य-
त्वनिषेधपरा ।

(१) अयं भाव—तत्त्वमसीत्येव शब्दश्रवणे सर्ववृत्तकिञ्चिदवृत्त्वाकर्तृत्व
कर्तृत्वादिविशिष्टाभेदविषयज्ञानं न जायते, किन्तु तत्त्वमिति पदद्वयलक्ष्यस्य
रूपविषयमेव जायते कर्तृत्वाकर्तृत्वादिविरुद्धधर्मवतोरैक्यायोगात् । तत्र पक्ष-
द्वयञ्च केवलचैतन्यसन्निकृष्टमेवेति उक्तवाक्यजन्यान्तःकरणवृत्त्यभ्युपगमे न
किञ्चिद्भाषकम् । तथा च लक्ष्यचैतन्यस्य वृत्त्यवच्छिन्नचैतन्यस्य च एकादेश-
स्थितौभाषिद्वयावच्छिन्नत्वात् अभेदे सति प्रत्यक्षत्वस्य सुत्यमेव ।

(२) प्रमातुरेव विषयतयेत्याप्तमित्यर्थः ।

(३) ननु तत्त्वपदलक्ष्यस्य ज्ञानः शास्त्रजन्यज्ञानविषयत्वे 'विद्यानारमरे
केन विजानीयात्' इत्यादिश्रुतौना का गतिरित्याशङ्क्य समापत्ते-श्रुतिस्तु
फलव्याप्यत्वनिराकरणपरैति । तथा चोक्तम्—

फलव्याप्यत्वमेवास्य शास्त्रवृद्धिनिवारितम् ।

अज्ञानज्ञाननाशाय वृत्तिव्याप्तिरपेक्षिता ॥

इन्द्रियमन्निरुपेक्षारा अन्तःकरणस्य षटावाकारवृत्तौ सत्या तत्र चैतन्य
प्रतिबिम्बते, तत्र चैतन्य 'फलम्' इत्यभिधीयते । चैतन्यप्रतिबिम्बश्रुता च सा
वृत्तिः विषयव्याप्तोतीति फलरूपचैतन्यस्यापि व्याप्तिर्जाता, तथा च षटाक्षेणा
जडाना फलव्याप्यत्वम् । तत्र अज्ञानि च सम्भवति जडत्वापत्तेः । तत्त्वमस्या-
दिवाक्यश्रवणसमनन्तरजायमानया वृत्त्या ज्ञानो व्याप्यत्वे न कापि ज्ञानि,
प्रत्युत तद्विषयाज्ञाननिवृत्तिं विना मानासम्भवात् अज्ञाननाशार्थं वृत्ति-
स्वीकार्यैवेति कारिकाप्रतिपाद्यः ।

ननु वाक्यजन्यज्ञानस्य पदार्थसंसर्गाविगाहितया कथं निर्विकल्पकत्वम् । उच्यते । वाक्यजन्यज्ञानविषयत्वे हि न पदार्थसंसर्गतत्वं तन्त्रम्, अनभिमतसंसर्गस्यापि वाक्यजन्यज्ञानविषयत्वापत्तेः, किन्तु तात्पर्यविषयत्वम् ॥

प्रकृते च 'सदेव सोम्येदमग्र आसीत्' छा०-६-२-१ इत्युपक्रम्य 'तत्सत्य स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतदेवो' छा०-६-८-७ इत्युपसंहारे विशुद्धे ब्रह्मणि वेदान्तानां तात्पर्यमवसितमिति कथं तात्पर्याविषयसंसर्गमवघोषयेत् ।

अनु सोऽय देवस्त इत्यादिवाक्यजन्यं ज्ञान संसर्गाविगाहिवाक्यजन्यज्ञानत्वान् गमानयेति वास्यजन्यज्ञानवत् । उक्तवाक्यजन्यं ज्ञान न निर्विकल्पक संसर्गाविगाहितत्वादिति वेत्याशयेन शङ्कते-नन्यति । भवेदेवं यदि वाक्यजन्यज्ञानविषयत्वे पदार्थसंसर्गतत्वं तन्त्रं भवेत् इत्यथा, तथात्वे हि भोजनप्रकरणे सैन्यवमानयेत्यत्रानभिमतस्यापि पदार्थसंसर्गाविगाहितत्वात् (१) तत्त्वापत्तेरित्याशयेनाह—उच्यते इति । ननु पदार्थसंसर्गतत्वस्य तत्र तन्त्रत्वाभावे किं तत्र तन्त्रमिति पृच्छ, किन्त्विति । यस्तात्पर्यविषय एव वाक्यजन्यज्ञानगोचरः, स च संसर्गावघोषो वेति विशेषो नादत्तव इत्याह—तात्पर्येति ।

प्रकृते तु विष्णुमात्रे लौकिकवाक्यस्यैव उपक्रमोपसंहारादितात्पर्यादिनां तात्पर्यमस्यादिनेदान्तवाक्यानामद्वितीये विशुद्धे ब्रह्मणि तात्पर्यादिपारणादसंसर्गस्यैव तात्पर्यगोचरत्वात्सोऽयमित्यादिवाक्यानां तात्पर्याविषयसंसर्गाविगाहितत्वापत्तेरित्याशयेनाह—प्रकृते इति । ननु तत्त्वमस्यादिवाक्यानां प्रसिद्धमवघोषार्थत्वं विहाय कथं संसर्गाविगाहि-

इदमेव तत्त्वमस्यादिवाक्यानामखण्डार्थत्वम्, यत्संसर्गान-
वगाहियथार्थज्ञानजनकत्वमिति ॥ तदुक्तम्—

संसर्गासङ्घिसम्यग्धीहेतुता वा गिरामियम् ।

वक्ताऽखण्डार्थता यद्वा तत्प्रातिपदिकार्थता ॥ १ ॥

प्रातिपदिकार्थमा(१)त्रपरत्वं वाऽखण्डार्थवत्यमिति चतु-
र्थपादार्थः ॥

तद्वच प्रत्यक्षं पुनर्द्विविधं जीवसाक्षि ईश्वरसाक्षि चे-

ज्ञानजनकत्वमपूर्वमुक्तमित्याराहुपाह—इदमेवेति । (२)एवकारोऽ-
प्यर्थे । तेन(३) च प्रातिपदिकार्थमानपरत्वमखण्डार्थमित्यस्य समुच्चयः ।
तत्रात्राप्यसम्मतिमाह—तदुक्तमिति । चित्तुष्णावाप्यैरिति शेषः ।
गिरा तत्त्वमस्यादिवाक्यानां संसर्गासङ्घिसम्यग्धीहेतुता वा सेवमखण्डा-
र्थतोक्ता तत्त्वमस्यादिव्ययार्थज्ञानहेतुत्वं यत्तद्वचगज्जगत्तत्त्वमुक्तमित्यर्थः ।
तासां प्रातिपदिकार्थताऽखण्डार्थतोकेति लक्षणस्य संसर्गपरे वाक्येऽ-
तिव्याप्तिस्तत्रापि प्रातिपदिकार्थप्रतिपादकत्वसत्त्वादित्याराहुपाह—
प्रातिपदिकार्थमानपरत्वमिति । तथा च तत्र तन्मात्रप्रतिपाद-
कत्वमावाप्तातिव्याप्तिरिति भावः ।

उपपरव्यञ्जानस्य साक्षिद्विविधेन द्विविधमाह—तद्वचेति । सं-
सर्गावगाहित्वानवगाहित्वभेदेऽपि ज्ञानं चैतन्यरूपमेकमेव, तच्च जीव-
साक्षीश्वरसाक्षिभेदेन द्विविधमित्यर्थः । वस्तु साक्षिपदं तन्न्यपरम्,

(१) यदा तत्प्रातिपदिकार्थतेति वादस्य प्रातिपदिकार्थमानपरत्वमिति मात्र
पदपूरणपूर्वकव्याख्यानामात्रे संसर्गविशिष्टप्रमाजनके बोधेऽतिव्याप्तिः । तासां
गिरा प्रातिपदिकार्थता तत्प्रातिपदिकार्थता, इत्येवभूतलक्षणस्य तत्र सत्त्वादित्यर्थः ।

(२) इदमेव तत्त्वमस्यादिवाक्यानामखण्डार्थत्वमित्यत्र एवकारोऽप्यर्थ
इत्यर्थः । अवधारणार्थं एवकारे प्रातिपदिकार्थमानपरत्वरूपलक्षणान्तरत्वेनव-
काशादिनि । (३) तेन च—अप्यर्थेनेन एवकारेण च ।

ति । तत्र जीवो नामान्तःकरणावच्छिन्नं चैतन्यम् । तत्सा-
त्ति तु अन्तःकरणोपहितं चैतन्यम् । अन्तःकरणस्य वि-
शेषणत्वोपाधित्वाभ्यामनयोर्भेदः । विशेषणं च कार्यान्वयि
व्यावर्तकम् । उपाधिश्च कार्यान्वयि व्यावर्तको वर्त-

तथा च जीवसाक्षिजन्यमीश्वरसाक्षिजन्यमिति द्विविधमित्यर्थ इति के-
चित्(१) । तन्नोपादेयम् । ज्ञानस्य चैतन्यरूपत्वप्रतिपादनात्(२) ।
तत्र जीवसाक्षिनिरूपणस्य जीवनिरूपणाधीनत्वाच्चीवस्वरूपनिरूपणपूर्वकं
तत्साक्षिस्वरूपं स्रभयति-तत्रेति । जीवसाक्षीश्वरसाक्षिणोर्मध्ये । अन्तः-
करणस्य विशेषणात्वे चैतन्यस्य जीवत्वं तस्योपाधिरत्वे तस्य तत्साक्षि-
त्वमिति तयोर्भेदः, एतदेव स्फोटयति—अन्तःकरणस्येति । विशेष-
णोपाध्योर्धर्तमानत्वे सति व्यावर्तकत्वं यद्यपि समानम्, तथाऽपि
कार्यान्वयित्वतद्गन्वयित्वमेदात्तद्विशिष्टतदुपहितचैतन्ययोरपि भेद इत्या-
शयेनाह—विशेषणं चेति । कार्यान्वयि व्यावर्तकं वर्तमानं चैतयपि
क्षोभ्यम् । तथा च कार्यान्वयित्वे सति वर्तमानत्वे सति व्यावर्तकत्वं
विशेषणत्वम् । कार्यान्वयित्वे सति यद्योक्तत्वमुपाधिरवम् । कार्यपद-

(१) शिवात्मिकात्तः ।

(२) चैतन्यस्य च अन्यत्वावोगादिति शेषः । वस्तुनस्तु ज्ञानस्य स्वरूप-

तोऽन्यत्वेऽपि वृत्तिरूपज्ञानस्य वृत्तिविशिष्टज्ञानस्य वा अन्यत्वं स्वीकृतमेव,
तथा च जीवसाक्षिजन्यमीश्वरसाक्षिजन्यमिति भेदः साधीयान् । तयोर् मणि-
प्रभाकारेण व्याख्यातम्—जीवस्य चः साक्षी सन्नन्वयित्वादि । तथात्वे एव
‘एवं साक्षिदेविभ्येन प्रत्यक्षज्ञानदेविभ्यमित्युत्तरमन्यसाङ्गतिः । अन्यथा—
जीवसाक्षि ईश्वरसाक्षि चेति वाक्येन साक्षिदेविभ्यवतिचारने प्रत्यक्षज्ञान-
देविभ्यं निरूपितमित्युत्तरमन्यसाङ्गतिः स्फुटैव । तत्र च यद्यु पुनर्द्विविधमिति
स्वरूपेण प्रकथयता अन्तःसाक्षीश्वरसाक्षिणो निरूपयन् समस्तप्रमाणवत्तनात् ।
अत्राशिवात्मगिरासण्टनेन स्वकीयस्य प्रदर्शयता दोषिकाङ्गा नेत्रे विधायैव
रेतिनी सध्याङ्गितैति इत्यते ।

मानश्च । रूपविशिष्टो घटोऽनित्य इत्यत्र रूपं विशेषणम् ।
कर्णशङ्कुल्यवच्छिन्नं नभः श्रोत्रमित्यत्र कर्णशङ्कुल्युपाधिः ।
अयमेवोपाधिनैयायिकैः परिचायक इत्युच्यते ॥

प्रकृते चान्तःकरणस्य जडतया विषयभासकत्वायो-

मत्रावच्छेदान्वययोग्यपरम् । विशेषणोदाहरणमाह —रूपेति । रूपस्य
कार्यान्वयित्वादिसत्त्वादिशेषणत्वम् । उपाध्युदाहरणमाह—उपाधिः ।
कर्णशङ्कुल्यः कार्यान्वयित्वादिपत्त्वाहुपाधित्वम् । स्वोक्तोपाधेर्नैया-
यिकैर्व्यवहियमात्रा संज्ञामाह—अयमेवेति ॥

नन्वस्तु कर्णशङ्कुल्यादेरुपाधित्वमन्त करणस्य तु (१)तत्त्वं प्रयो-
जनशून्यम् । न हि प्रमाता विषयभासनाय स्वसाक्षिणमपेक्षेन चक्षुरादि-
जन्यवृत्त्यवच्छिन्नचैतन्येनैव विषयप्रकारासम्भवादित्याद्युक्त्य अन्त क-
रणस्य जडतया विषयभासकत्वायोगाद्, वृत्तीना नानात्वेन तदवच्छि-
न्नचैतन्यस्याप्यनेकतया समस्तविषयानुसन्धात्त्वानुपपत्तेः, प्रमातुश्चा-
न्त करणावच्छिन्नत्वेन विषयानुसन्धानार्थमन्यापेक्षत्वात्तदन्वितस्य प्र-
ज्ञामित्तस्य साक्षिण भावश्यकत्वात्तदुपाधित्वमन्त करणस्यावश्यमभ्यु-
पेयमित्याशयेनाह—प्रकृत इति । ननु जीवसाक्षिणो ब्रह्माभेदेन स्वयं-
प्रकाशत्वेन सर्वविषयानुसन्धात्त्वानुपपत्तेः प्रज्ञेय एकत्वात्तदमित्त-
साक्षिणाऽपि एकत्वाच्चैत्रावगते मीनस्याप्यनुसन्धानप्रसङ्ग इत्याशाह पा-

(१) वक्ष्यम्—उपाधित्वम् । अन्तःकरणस्य जीवसाक्षिणेनन्यापाधित्वं निष्प्र-
योजनम् । यदि प्रमाता विषयभासनाय स्वसाक्षिणमपेक्षेन, स्वात् समयोग्यत-
वचम् । प्रमाता हि चक्षुरादिजन्यवृत्त्यवच्छिन्नचैतन्येनैव विषय भासयिष्यति
इति चेत् । जडेनान्तःकरणेन विषयावभासायोगाद्, नानावृत्त्यवच्छिन्नानाना-
चैतन्येन समस्तविषयानुसन्धात्त्वानुपपत्तेः, प्रमाता च । असहायेन विषयानु-
सन्धानं न स्यात् । अतः प्रमातृत्वो ब्रह्माभिन्नः अन्तःकरणोऽपि साक्षी स्वो-
कार्यः । तथा चान्तःकरणस्य जीवसाक्षिणेनन्योपाधित्वमावश्यकं इति तात्पर्यम् ।

गेन विषयभासकचैतन्योपाधित्वम् । (१) अयं च जीवसा-
क्षी प्रत्यात्म नाना । एकत्वे मैत्रावगते । चैत्रस्याप्पनुस-
न्धानप्रसङ्गः । ईश्वरसाक्षि तु मायोपहितं चैतन्यम् । तच्चै-
कम् । तदुपाधिभूतमायाया एकत्वात् । 'इन्द्रो मायाभिः
पुरुष इयते' इत्यादिभ्रुती मायाभिरिति ध्रुवचनस्य माया-
गतशक्तिविशेषाभिप्रायतया मायागतसत्त्वरजस्तमोरूपगुणा-
भिप्रायतया धोषपत्ते ॥

पाधिभेदेन तस्य नानात्वस्वीकाराददोष इत्याह—अयं चेति । एवं
जीवसाक्षिण निरूप्येश्वरसाक्षिणं निरूपयति—ईश्वरसाक्षीति । तदपि
जीवसाक्षिवक्षाना किं वैकमित्यपेक्षायमाह—तच्चैकमिति । तत्र हेतु-
माह—तदिति । अनाद्यनिर्बचनीयत्वे सति विपर्यय-पादानभूता विद्येव-
शक्तिप्रधाना माया । ननु तस्या एकत्वं मायाभिरिति ध्रुतिविच्छमि-
त्याहपाह—इन्द्र इति । इन्द्रो निरङ्कुशैश्वर्यं परमात्मा मायाभि-
पुरुषो बहुरुप इयते प्रतीयते, यथा बहुपादेर्दाहकवप्रकारा कत्यादि-
क्यं दर्शनात्तदनुकूला शक्तिविशेषा कल्पन्ते तथा जगद्रूपविशिष्टकर्म-
दर्शनान्नापादास्ते कल्पन्त इति तदभिप्रायतयेत्यर्थः ॥

ननु मुक्त्यर्थपरिहाये किं कारणमित्याह इत्यनेकभ्रुतिसृतिगतैः क-

(१) अयमिति । यद्यपि सर्वेषु पुराणेषु अयमत्र जीवसाक्षीति ध्रुतिहरवोग
वत्त्वम्वते । तथापि इदमत्र जीवसाक्षि इति ननुमन्त्रप्रयोगेण भाव्यम्, जीवसा-
क्षीश्वरसाक्षिणो प्रत्यक्षयोश्चैतन्यस्य नियतननुसन्धानात् । यद्यपि कश्चिद्भ्रु-
यशोऽपरवोपपत्तिं शक्यते कर्तुं तथापि लोक्यायामेव जीवसाक्षिणं निरूप्येश्वर-
साक्षिणं निरूपयतीति सर्वेषु पुराणेषु त्वम्वते, तच्च इत्यत्राददेव मूले 'ईश्वर-
साक्षि इ' इत्यत्र ननुपशयवोयोगत्वे । तथा च विशेषनिश्चिनस्य साक्षिण-
स्याव कल्पे प्रयोग आवश्यकः । अथवा कालोत्तरिपदवत् स्वल्पमिति ।

ईति 'मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरम् ।' श्वे०
 ३५३।१०। 'अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णां बह्वीः प्रजास्तृजमा-
 । तनां सरूपाः । अजो ह्येको जुपमाणोऽनुशेते जहात्येना भुक्त-
 । र्तभोगामजोऽन्य' ॥' श्वे० ४।५। 'तरत्यविद्या वितता हृदि
 ह्यस्मिन्नियेशिते । योगी मायामयेयाय तस्मै विद्यात्मने नमः
 ॥ १ ॥' इत्यादि स्मृतिस्मृतिषु एकवचनबलेन लाघयानुगु-

वचनसिद्धतदेकत्वनिश्चय एवेत्याह—मायां त्विति । नन्विदमेकवचन-
 आत्यभिप्रायकं किं न स्यादित्याशङ्क्यैतच्छब्दानिवर्तकैकपदयुक्ता श्रुतिं
 पठति—अजामिति । जन्मशून्यामनादिभूता स्वसमानजातीयेतर-
 प्रकृतिशून्यामेकां लोहितशुक्लकृष्णां रज सत्त्वतमोमयीं बह्वी प्रजास्त-
 मानरूपाभिर्गुणात्मिकां सृजमानाम् एकोऽजन्मा जीवो जुपमाण
 सेवमानोऽनुशेते सतादाश्वपन्नो भवति जहात्येना भुक्तभोगामजाऽन्य
 ईश्वर इत्यर्थः । मायाया एकत्व श्रुतितत्पर्यसिद्धमिति कथं शतं
 श्रुतितत्पर्यस्य दुरुहतादित्याशङ्क्य स्मृतिश्वरानुसारेणेत्याशयेन परा-
 शरस्मृतिं पठति—तरतीति । यस्मिन् परात्मनि हृदि विवेशिते इत्या-
 रुहे पृते योगी अविद्या तरति तस्मै ज्ञानस्वरूपायामेयाय इत्यवच्छिन्न-
 सचैतन्यगोचराय नमः । अविद्या विशिन्नष्टि-चिततामिति । प्रपञ्चा-
 कारेण परिणतत्वान् सर्वत्र व्याप्तामित्यर्थः । ननु तस्मिन्तावपि नानर्थ-
 निश्चि, सर्वनिर्भूताया मायाया अर्वाशष्टत्वादित्याशङ्क्याह—माया
 मिति । स्वाश्रयान्यामोहकव्यामोहकत्वविशेषेऽपि वस्तुतो न(१)त
 योमेद इत्याशयः । ननु स्मृतावपि आत्तावेकवचनस्य सम्भवादेकपद-
 स्यामुत्पार्यकताया अपि सुवचत्वात्कथं तदेकत्वनिश्चय इत्याशङ्क्याह—
 लाघयेति । 'अविद्यायामन्तरे वर्तमाना' (ब्र० १।२।५) 'मम
 माया दुरत्यया' (ब्र० गी० ७।१४) इत्यादिश्रुतिस्मृतौनाम् आदि-

हीतेन मायाया एकत्वं निश्चीयते । तत्र च
ईश्वरसाक्षि तजानादि तदुपाधेर्मायाया अनादित्वात् ॥

मायावच्छिन्नं चैतन्य परमेश्वरः, मायाया विशेषगते
ईश्वरत्वमुपाधित्वे साक्षित्वमिति ईश्वरत्वसाक्षित्वयोर्भेदः

पदेन सह हः । उपसहरति—ततश्चेति । ययोपाधिभूतमायाया एक
त्वात्तस्यैकत्वं तथा तस्या अनादित्वात्तस्याऽनादित्वमपीत्याह—तश्चेति ।
तश्चैतन्यमनाद्यपीत्यर्थः ॥

ईश्वरसाक्षिज्ञानस्येश्वरत्वानापेक्षत्वादाह—मायेति । पूर्ववदत्रापि ।
मायाया विशेषणव्योपाधित्वाभ्यामीश्वरत्वसाक्षित्वयोर्भेद इत्याह—मा-
याया इति । तथा च यथा नास्ति (१) पाचकपाठकयोर्भेदः, सिन्धु
पाचकत्वपाठकत्वयोस्तद्विशेषरतस्तसाक्षिणोर्भेदोऽपि त्वीश्वरत्वसाक्षित्व
योरेत्यर्थः ।

ननु मायाया एकत्वात्तेश्वरसाक्षिण एकत्वं तथा तदवच्छिन्नत्वा-
प्येकत्वावश्यंभावात्कथं तस्य प्रज्ञादिरूपेण भेदः (२) । तथा च तस्य
विशेषणभेदमूलत्वात्तद्भेदे च तस्या व्योपाधितया तदुपहितस्याप्ये-

(१) यथा यो हि पाचकः स एव पाठकश्चेत् पाचकस्यैकः पाठकस्यैकं
मित्रा, तथाऽपि तत्रैव पाचकत्वपाठकत्वे भिन्ने एव । एवमीश्वरत्वसाक्षिणोः
जीवसाक्षिणोश्च न भेदः, सिन्धु जीवत्वसाक्षित्वरूपयोर्भेदोपदेव भेदः ।

(२) भेदः तस्येति पाठो गणुत्तकं । सपुस्तके यदपि तथाऽपि तस्येति
पाठः । परञ्च तदमरतोऽप्यस्य तु विग्रुत्वादि पाठः । सर्वेषु पुस्तकेषु-
तस्येवोपाधितया तदुपहितत्वाप्यनेकत्वोचित्यात् कथं तदेकता इति पाठः
दृश्यते, तथाऽप्यसन्नत एव सः प्रतिमानि । अतमुपन्यासात्तस्याप्यर्थः—तथा
च तस्य-प्रज्ञादिभेदस्य, विशेषणभेदमूलत्वात्तथाऽपि च तस्या मायाया
एव उपाधितया तदुपहितत्वाप्येकत्वोचित्यात्कथं तदनेकता-प्रज्ञादिभेदत्वा-
द्युपेक्षादिषुः ।

न तु धर्मिणोरीश्वरतत्साक्षिणोः ॥

स च परमेश्वर एकोऽपि स्वोपाधिभूतमायानिष्ठसत्त्वरज-
स्तमोगुणभेदेन ब्रह्मविष्णुमहेश्वर इत्यादिशब्दवाच्यतां लभते ॥

नन्वीश्वरसाक्षिणोऽनादित्वे 'तदैक्षत बहु स्यां प्रजा
येय' छा० ६।२।१ इत्यादिना सृष्टिपूर्वसमये परमेश्वरस्या-

कृतौचिरयात्कथं तदनेकतेत्याशङ्क्य यथा मायोपाधिगनगुणभेदाभिप्रा-
येण तदनेकत्वव्यपदेशस्तथा तद्रतगुणावच्छेदेनेषरभेदो, न ॥ वस्तुत
इत्याशयेनाह-स चेति । उपाधिपदमत्र विशेषणपरम् । तथा च मा-
यावच्छिन्नैश्वर्यैतन्नयमेवोद्भूतसन्धगुणमायावच्छिन्नं पालयितृ-विष्णु-
नारायणादिशब्दवाच्यतां भजते, तदेवोद्भूतरजोगुणमायावच्छिन्नं ह्य-
हृ-ब्रह्म-विषात्रादिशब्दप्रतिपायतां लभते, त'वेद्भूततमोगुणमा-
यावच्छिन्नं सद्गुरु-महेश्वर-ब्रह्मादिशब्दाभिधेयतामधिगच्छति । अथ
योह खलु वा वास्य राजसोऽशोऽसौ योऽयं ब्रह्मा, अथ योह खलु वा
वास्य तामसोऽशोऽसौ स योऽयं ब्रह्मा, अथ योह खलु वा वास्य सात्वि-
कोऽशोऽसौ स वेऽयं विष्णुरिति मैत्रेयोपनिषदि तथैवावगतेरित्यर्थः ।
उपास्य तु त्रिगुणमायावच्छिन्नमेव विष्णुमहेश्वरशेऽदिनेशदुर्गारूपेण
स्थितं न त्वेकैकगुणप्रधानमायाविशिष्टमुपास्य तस्य निरङ्कुशैश्वर्यस्य
त्वाधषणादिति द्रष्टव्यम् ।

(१) नन्वीश्वरसाक्षिणोऽनादित्वे सृष्टिपूर्वकालीनवप्रतिपादनात्
स्यानादित्वं बाधितम्, तस्य सादित्वे ईश्वरस्याप्यनादित्वं बाधितमिति
शङ्कते-नन्विति । यथाऽमित्यशङ्कान्तं करणरूपे सादित्वेन तत्प्रति-

(१) समानाधिकरणं नह्यौ । तथा च ईश्वरसाक्षिण ईश्वरस्य सृष्टिपूर्वकालि-
नत्वप्रतिपादनात् कालिनावधिरहितत्वस्यानादित्वत्वाभाव ईश्वरसाक्षिणि तस्य
शङ्कस्य सादित्वे तद्विशिष्टैश्वरस्यापि सादित्वमिति शङ्कते-नन्विति ।

गन्तुकमीक्षणमुच्यमानं कथमुपपद्यते ? उच्यते । यथा
 येन्द्रियसन्निकर्षादिकारणवशेन जीवोपाध्यन्तःकरणस्य
 भेदा जायन्ते, तथा सूत्र्यमानप्रागिर्कर्मवशेन परमेश्वरोपाधि-
 भूतमायाया वृत्तिविशेषा(१) इदमिदानीं स्रष्टव्यमिदमिदानीं
 पालयितव्यमिदमिदानीं संदत्तव्यमित्याद्याकारा जायन्ते ।
 तासां च वृत्तीनां सादित्वात्तत्प्रतिचिम्बितं चैतन्यमपि सादी-
 त्युच्यते । एवं साक्षिद्वैविध्येन प्रत्यक्षज्ञानद्वैविध्यम् । प्रत्य-
 क्षत्वं च ज्ञेयगतं ज्ञप्तिगतं चेति निरूपितम् ॥

तत्र ज्ञप्तिगतप्रत्यक्षत्वस्य सामान्यलक्षणं चिह्न(२)मेव

विम्बितजीवसाक्षित्वरूपज्ञानस्यापि सादित्वं तपेक्षणाद्यभिप्रायकमाया
 वृत्ते सादितया तत्प्रतिविम्बितेश्वरसाक्षिचैतन्यस्वैक्षण्यादिज्ञानस्वरूप
 रथापि सादित्वमतो न तयो स्वतोऽनादित्वे बाधकमिरासादेनाह-
 उच्यते इति । एवं साक्षिद्वैविध्यप्रतिपादनात्तस्यैव तान्द्रुत्पत्त्यनुगतस्व
 ज्ञानत्वात्प्रत्यक्षज्ञानद्वैविध्यमपि सिद्धमित्याह-एवमिति । एवं साक्षि-
 द्वैविध्यनिरूपणाज्जोवेषसाक्षिजन्यप्रत्यक्षभेदेन प्रत्यक्षज्ञानस्य द्वैविध्यं
 सिद्धमिति तु न(२) रम्यं ज्ञप्तिगतं प्रत्यक्षत्वं चित्तमेवेत्युक्तप्रत्यक्षविरो-
 धात् । कश्चिद्विशेषमभिधातुं वृत्तमनुवदति-प्रत्यक्षत्वमिति ।

तत्र-ज्ञेयगतज्ञप्तिगतप्रत्यक्षत्वयोर्मध्ये । नन्वनुमित्वादावतिष्ठान-

(१) जायन्त इत्यनेना-नयः ।

(२) वस्तुतस्तित्वादेव रम्यं तद्य प्रत्यक्ष पुनरिदिपमिति ग्रहणानुसारात्
 तत्र जीवसाक्षीति पदस्य जीवसाक्षिजन्यपरस्वैवोचितं दक्षिणमभस्ताद-
 रमाभिः । उक्तमेवविरोधविमोषिवाडपि वृत्तिप्रभेदस्वैवेत्यपि दक्षिणम् ।

(३) चित्त-रूपप्रवाचनम् । न चास्व एतन्नस्य अमेप्रतिन्याति, भव-
 दानस्यापि स्वांशे (ज्ञानांशे) प्रत्यक्षत्वा सामान्यत्वज्ञानस्य एतत्प्रवाह । विशेष-
 क्षुधास्वातिष्ठानिनिरासस्तु मूलरूपैव महाभित्तविशेषज्ञानादेन करिष्य एति ।

र्वतो बहिमानित्वादावपि बहुधायाकारवृत्त्युपहितचैतन्यस्य
स्वात्माशे स्वप्रकाशतया प्रत्यक्षत्वात् । तत्तद्विषयांशप्रत्यक्षत्वं
तु पूर्वोक्तमेव । तस्य च भ्रान्तिरूपप्रत्यक्षे नातिव्याप्तिः,
भ्रमप्रमासाधारणप्रत्यक्षत्वसामान्यनिर्वचनेन तस्यापि लक्ष्य-
त्वात् । यदा तु प्रत्यक्षप्रमाया एव लक्षणवक्तव्यं तदा(१)पूर्वो-
क्तलक्षणेऽबाधितत्वं विषयविशेषणं देयम् । शुक्तिरूप्यादिभ्रमस्य

मिरित्याराइय सर्वत्रापि तत्तदाकारवृत्त्युपहितचैतन्यस्य स्वात्माशे
प्रत्यक्षत्वेन सर्वस्यापि ज्ञानस्य लक्ष्यत्वात्तद्विषयमित्येवमित्याह-पर्यंत इति
'यत्साक्षादपरोक्षाद् ब्रह्म' (इ० १-४-१) इत्यादिभृत्या चित्तस्यैव
प्रत्यक्षत्वमिषानाश्रित्यस्य ज्ञानस्य स्वात्माशे स्वप्रकाशतया सर्वस्यापि
ज्ञानस्य प्रत्यक्षत्वादित्यर्थः । नन्वनुमित्यादौ प्रत्यक्षत्वव्यवहारः कुतो
नास्तीत्याराइय तत्तद्विषयाशनिरूपितप्रत्यक्षत्वप्रयोजकस्य पूर्वोक्तस्याभा-
वादित्यारादेनाह-तत्सदिति । ननु योग्यविषयस्य स्वगोचरवृत्त्युपहित-
प्रमादुचैतन्यसत्ताऽतिरिक्तसत्ताग्रन्थस्य(२)शुक्तिरूप्यादिज्ञानेऽतिव्याप्ति-
रित्याराइ पाठ-तस्येति । प्रत्यक्षप्रमाणविरूपणे भ्रमप्रमासाधारणप्रत्य-
क्षत्वसामान्यनिर्वचनमनुपपन्नं मत्वाऽऽह-यदेति । प्रत्यक्षप्रमाया-
शेषगतस्य यथार्थप्रत्यक्षस्येत्यर्थः । नन्वबाधितत्वं पारमार्थिकत्वम् ।
इत एवमात्रम् ? नायं, घटादिज्ञानेऽन्या (३) हेतुः । न द्वितीयं,
शुक्तिरूप्यादिज्ञानेऽतिव्याप्तेस्तादवस्थादित्याराइय संसारदशायाम-

(१) उपरुक्ते पूर्वोक्तमबाधितत्वमिति पाठः, स चायुक्तः अबाधितवि-
शेषणस्य पूर्वमनुकत्वात् ।

(२) शुक्तिरूप्यादेशनि इति पाठो उपरुक्ते । अस्मिन् पाठे स्वगोचरे-
त्वादिशुक्तिरूप्यादेविशेषणम् । तथा च तत्र 'पूर्वोक्तप्रत्यक्षत्व' इति शेषः पूर-
णीयः । पूर्वोक्तप्रत्यक्षत्वस्य अतिव्याप्तिरित्यर्थः ।

(३) वेदान्तमते घटादीनामपि बाधितत्वात् ।

लक्षणाभावात्प्रतिव्याप्तिः ॥

ननु (१)विसंवादिप्रवृत्त्या भ्रान्तिज्ञानसिद्धावपि प्रातिभासिकतत्कालोत्पन्नरजतादिविषयत्वे न प्रमागम्. देशान्तरीयरजतस्य क्लृप्तस्यैव तद्विषयत्वसंभवादिति चेत् न । तस्यासन्निकृष्टतया प्रत्यक्षविषयत्वायोगात् । न च ज्ञानं

वाधितत्वं विवक्षितमित्याह-शुकोक्तिः । भ्रमस्य-भ्रान्तिज्ञानस्य ।

भासिकत्वं प्रतीति कालमाप्रवृत्तित्व(२)मनिर्वचनीयत्वमिति यावत् । तथा च तदानीमनिर्वचनीयं रजतापुत्रयते तस्य शुचिज्ञानशाम्यत्वात् तज्ज्ञानस्य वाधितविषयकत्वमिति भावः ।

इदमसहमानोऽन्यथाहयातिवादी शङ्कते-नन्विति । यद्यपि विसंवादिप्रवृत्त्या भ्रान्तिज्ञानं सिध्यति, तस्य च विषयं विनाऽनुपपत्तिस्तद्विषयं साधयति, तथाऽपि च विषयः प्रातिभासिकस्तरकालोत्पन्न इत्यत्र नास्ति प्रमाणमित्याह-विसंवादीति । यद्विषयकप्रवृत्तिस्तस्य लाने तस्याः संशदिस्वमलामे तु विसंवादित्वं, तत्र भ्रान्तिजन्यप्रवृत्तेरित्यर्थः ननु विषयान्तरानुपपत्तिस्तत्र प्रमाणमित्याह-देशान्तरीयेति असन्निकृष्टदेशान्तरीयं वस्तु न प्रत्यक्षविषयत्वयोग्यमिति दूषयति-नेति । असन्निकृष्टस्य भ्रमे भ्रमं नोपपद्यते प्रत्यक्षसामग्र्याः सन्निकृष्टप्रवृत्तित्वेन तद्रहितस्य प्रत्यक्षविषयत्वायोगादिति भावः । नन्वस्तु अलौकिकः सन्निकृष्ट इत्याह-प न च कि सामान्यारम्भ

(१) विवक्षा प्रवृत्तिविसंवादिनो यथा तोयद्रव्या मरोचिषु मृच्छस्य विषासोः । तद्वत् प्रवृत्तिः संशदिनो यथा गात्रे जले विषासोरिति ।

(२) अनिर्वचनीयत्वमिति गणुस्त्वके नास्ति ।

तत्र प्रत्यासत्तिः, ज्ञानस्य प्रत्यासत्तित्वे तत एव बहुधादेः
प्रत्यक्षत्वापत्ताननुमानाद्यच्छेदापत्तेः ॥

किं वा ज्ञानरूप इति विकल्प्य नाय । तत्र प्रमाणाभा(१)वात् । सति
कृष्टधूमादिकमेव प्रत्यक्षविषयीभूत न तु तन्मान येन सामान्य प्रत्या-
सत्तिरिति कल्पना स्यादिति प्रथमपक्षपरिहारं मनसि निधाय द्वितीयं
पक्ष परिहरति-न चेति । तत्र-ग्रान्तप्रत्यक्षविषये । ज्ञेयेन रजसा-
दिना ज्ञानमेव सन्निकर्ष इति, न च प्रमाणाभावादिति भावः । विपक्षे
वाचकं हेतुमाह-ज्ञानस्येति । तत एव-ज्ञानलक्षणप्रत्यासत्तेरेव ।

(१) तत्र प्रमाणाभावादिति । अयमाशयः—महानसे बद्धिधूमयो-र्था
सिद्धिप्रसक्तमेव धूमत्वेन बद्धित्वेन च सकलधूमवद्विष्यक्तानामुपस्थितिर्भावते,
तत्याञ्चोपस्थितौ सकलधूमवद्विष्यक्ताना-व्याप्यव्यापकभावो गृह्यते नो चेन्न
ज्ञानसौयधूमवद्विष्यत्पत्या पर्वते धूमदर्शनानन्तरमनुमितिनं स्यात्, अतो
। गतिप्रसक्तमेव सकलव्यक्त्युपस्थितये सामान्यलक्षणा स्वोकार्थेति तार्किका ।
अत्र वदाम-धूमत्वेन बद्धित्वेन च सकलधूमवद्विष्यत्पत्या सामान्यलक्ष-
णया स्यात् सर्वेषां सर्वज्ञत्वमयत्तलम्भम् । तथा हि, सामान्यलक्षणा नाम
नत्यासत्ति सन्निकर्षविशेष, स चेदसन्निरितविषयेऽपि भवति अथ च भूतमा
नेवर्तमानवाचकस्या आत्मानं सत्तुनक्ति किमवशिष्टमसार्वभूतप्रयोनवर्णित ।
तथा चेद्वरतोऽसीति दृष्टिविरुद्धमपि कल्पय । कस्ते निवारक स्यात् । अस्मा-
भिरस्तु सन्निरितधूमादिसत्तुत्तस्य चतुषः अतीतानागनासन्निरितवर्तमानविषय
समर्पणे सामर्थ्यत्रोपलम्भम् । दृष्टिविरुद्ध तत्त्वस्वप्नस्ते सादृशविनिम्भतमे
तत् । कथं तर्हि वेदान्तनये महानसौयधूमवद्विष्यत्पत्या पर्वते तदनुमानमिति ।
शृणु समाहित सन् । व्याप्तिप्रसक्तमेव महानसे महानसौयधूमवद्विष्यो गोष्ठे
पोष्ठोपयोद्य तयोरेव व्याप्यव्यापकभावो गृह्यते, गृह्यते चतु धन्पृषण्-व्याप्य
व्यापकभावे सामान्यतो धूमवद्विषय तथनुमिनोति । यथा धूमो बद्धि-व्या-
प्य महानसादिषु तथोपलम्भात् पृथिवीव्याप्यगन्धवत् इति । ननु महानसा
दिवृत्तिप्रत्यक्षधूमे बद्धिसम्बन्धस्य गृहीतत्वात् देशात्तरीयकालान्तरीयस्यानु
पस्थितत्वाद्य धूमो बद्धिव्याप्यो न वेति सद्यो न स्यात्, सामान्यलक्षणया च
सकलव्यक्त्युपस्थितौ देशान्तरीयादिषु बद्धिनिरूपितव्याप्तिप्र-देहो भविष्यतीति

ननु रजतोत्पादकानां रजतावयवानामभावे शुक्लो रजं
 तवापि रजतमुत्पद्यते इति चेत् । सच्यते । न हि लोक
 सिद्धसामग्री प्रतिभासिकरजतोत्पादिका, किन्तु विलस-
 नैव । तथा हि काचकामलादिदोषदूषितलोचनस्य पुरो-
 षतिद्रव्यसंयोगादिदमाकारा काचविक्रयकारा काचिद-
 न्तःकरणवृत्तिरुदेति तस्या च वृत्तादिदमच्छिन्नं चैतन्य
 प्रतिबिम्ब्यते । तत्र पूर्वोक्तरीत्या वृत्तेर्निर्गमनेनेदमच्छिन्नं
 चैतन्यं वृत्त्यवच्छिन्नं चैतन्यं प्रमातृचैतन्यं चाभिन्नं भव-

अलौकिकाऽपि प्रत्यक्षसामग्री अनुमितिसामग्रीतो बलवती, सापश-
 दिति भावः ।

नन्वेवं तर्हि अपूर्वरजतोत्पत्तिपक्षोऽप्यसन्नतो रजतोत्पादानलौकि-
 कतदवयवभावात् । अलौकिकानां तेषां तदुत्पादानत्वे प्रमाणाभावादिति
 शङ्कते—नन्विति । अन्यथा उपपत्त्यभावात्पारिष्येभ्याद्रजतोत्पत्त्य-
 ग्रीकारस्यावश्यकत्वात्तदनुकूला तस्सामग्री कल्पनीयेति समाधानं प्रति
 जानीते—उच्यते इति । लौकिकोत्पादानाभावात् रजतोत्पत्तिर्न सम्भ-
 वतीति न साम्प्रतम्, उपादानोपादेययोः सादृश्यावश्यकत्वाद्लौकिक-
 रजतोत्पादने न लौकिकसामान्यपेक्षेत्याह—न हीति । तदुत्पत्तिरि-
 त्तसामान्यभावात्तच्छ्रुति—किन्त्विति । यथा प्रतिभासिकं रजतं
 लौकिकरजतविलक्षणं तथा तदुत्पादिकश्च सामान्यपि लोकप्रसिद्धसामग्रीतो
 विलक्षणैवेत्युत्तरमाह—विलसत्येति । तर्हि तस्त्वेवैव वक्तव्यमित्यपे-
 क्षायां प्रतिज्ञातमर्थमुत्पादयति—तथा हीति । तत्र—चैतन्ये प्रतिबि-

पेत्र । सामान्यकारनिश्चयस्यैव संज्ञाविरोधित्वात् । भूमे वद्वि-वाप्या न वेत्या-
 कारसंज्ञस्य वद्वि-वाप्यो भूमे इति नियम एव विरोधो । अत्र सामान्यवत्त्वं
 पाञ्चवीहारेण महानसात्ते तत्परम्पत्वेन सामान्यविरुद्धनिश्चये सत्यपि
 सामान्यवो भूमेत्येव निश्चयभावात् संज्ञानुपपत्तिरिति संशयः ।

ति । ततश्च प्रमातृचैतन्याभिन्नविषयचैतन्यनिष्ठा (१)शुक्तित्व-
प्रकारिकाऽविद्या चाकचिक्वयादिसादृश्यसन्दर्शनसमुद्बोधित-
रजतसंस्कारसधोचीना काचादिदोषममग्रहिता रजतरूपा-
र्याकारेण रजतज्ञानाभासाकारेण च (-)परिणमते ॥

म्बिते सति । पूर्वोक्तरीत्या—तद्भाषादकमित्याद्युक्तरोत्या । ततश्च—
त्रिविधचैतन्याभेदसम्पन्नान्तरश्च । अविद्या—रजतरूपार्याकारेण
रजतज्ञानाभासाकारेण च परिणमते इत्यन्वयः । ननु अविद्याया एषा-
काशादिप्रयवोपादानत्वाभ्युपगमात्प्रतिज्ञाहानिरित्याशङ्कानिरासाय प्रमातृ-
चैतन्येत्यादिविशेषणद्वयम् । ननु यथाज्ञाविद्या सर्वदा यथोक्ताकारेण
कुतो न परिणमते इति चेत्, निमित्तकारणविरहादित्यभिप्रेत्य निमित्त-
कारणमाह—रजतसंस्कारेति । यद्यपि संस्कारोऽपि सर्वदा वर्तते,
तथाऽप्युद्बोधितस्य निमित्ततेत्यभिप्रेत्येकम्—चाकचिक्वयादिति ।
चाकचिक्वयादेः सादृशस्य सन्दर्शनेन समुद्बोधितो रजतसंस्कारस्त-
द्वक्षणया सामग्न्या सहकृता । ननु चाकचिक्वयादिसादृश्यसन्दर्शने नील-
पृष्ठत्रिकोणताऽदर्शने च किं निमित्तमित्यपेक्षयामाह—काचादिति ।

(१) विद्यदायुपादानाविषातो वेत्क्षण्य घोनयितु विषयचैतन्यनिष्ठा
शुक्तित्वप्रकारिकैति विशेषपदयम् । विद्यदायुपादानमूलाविद्या तु चिन्माया-
प्रिता चिन्मात्रविषया निर्विकल्पकज्ञाननिर्वन्ता च, इत्यनु तूलाविद्या शुक्त्य-
वच्छिन्नचैतन्याभिररजतामित्रा वा शुक्तिलक्षिष्ठ यच्चुक्तित्व तत्प्रकारिकाः
सविकल्पकज्ञाननिर्वन्ता चेति वेत्क्षण्यम् ।

(२) अविद्या प्रातिभासिकरजनाकारेण—तदज्ञानाकारेण—रजताकार-
वृत्तिरूपेण च परिणमते इत्यर्थः । वृत्तेरेव ज्ञानशब्दवाच्यत्वादिति भावः ।
अविद्यायाः वृत्त्याकारपरिणामप्रयोजकस्तु, इन्द्रियाणामनिर्बन्धनीयरजतेन
सन्निकर्षाभावात् करणासङ्कलनेन साक्षिणा तत्प्रकाशकत्वायोपात् तद्ज्ञानास-
म्भवो यतः यतः साक्षिणा प्रातिभासिकस्य भासनात्—साक्षिसम्बन्ध
एवेति शेषम् ।

(१) परिणामो नाम उपादानसमसत्ताकार्यापत्तिः ।
विवर्तो नाम उपादानविषमसत्ताकार्यापत्तिः । प्रातिभा-
सिकरजतं चाविद्यापेक्षया परिणामः चैतन्यापेक्षया विवर्त

नेत्रनिष्ठकाचादिदोषसंयुक्ता परिणामत इत्युक्तम्, तत्र क्लिष्टज्ञः
परिणाम इत्यपेक्षया तल्लक्षणमाह-परिणाम इति । यदभिलक्ष्यं व्यर्थ-
मुत्पद्यते तदुपादानकारणम् । तेन सप्त सत्ता यस्य कार्यस्य तथा,
भूतकार्यस्यापत्तिर्यथाकार्याकारणेणोक्तम्, यथा व्यावहारिकसत्ताक-
दुग्धे तत्समसत्ताकदधिस्पर्शकार्यापत्तिरित्यर्थः । विवर्तेऽतिव्याप्तिवारणाय
समसत्ताकेति । समसत्ताकपदव्यावर्त्यत्वाद् बह्व्यमाणोपयुक्तत्वाच्च ।
विवर्तं लक्षयति-विवर्तो नामेति । उपादानाद्विषमसत्ता यस्य
कार्यस्य तदापत्तिः । परिणामेऽतिव्याप्तिनिराकरणाय विषमसत्ताकेत्यु-
क्तम् । प्रातिभासिकरजतादेः परिणामत्वं विवर्तत्वं चास्तौत्याह-प्राति-
भासिकेति । नन्यविद्यापरिणामस्य रजतस्याविद्यायां तादात्म्यवन्व-
न्येन वर्तमानस्य चैतन्ये तत्सम्बन्धेनावर्तमानवताचैतन्योपादानव्या-
सम्भवारूपमुक्तविवर्तता (२) रजतस्य ! इत्यशङ्क्य अपिद्यापरिणा-
मस्य तदधिष्ठानाभितत्त्वनिवृत्तमात्रेण इत्याह-अपिद्येति ।

(१) पाठो सप्त उपादानस्य तादात्म्यत्वाकार्यापत्तिः परिणाम
इत्यर्थः । यथा व्यावहारिकसत्ताकामा तन्तूनां व्यावहारिकपञ्चाकपटमात्रापत्तिः
सा परिणामपदवाच्या । पारमार्थिकसत्ताकस्य ब्रह्मो उपादानरूपस्य सत्तायाः
विषमा—व्यावहारिकी विषयादेः, प्रातिभासिकी च्युक्तिरजतादेः-सप्त वेदा-
नानि उपादानविषमसत्ताकानि, तानि च कार्यानि चेति तेषामपत्तिरपि ।
तथा च ब्रह्मणो विषयाद्विषयस्य विवर्तोपादानत्वं निमित्तत्वेति 'मदतिथ
प्रतिपादकानुपतीपात्त' म० छ० १-४-२३ इति न्यायात् । परिणामुपा-
दानन्तु मायैव, सा च ब्रह्मिण्या कश्चिन्मूलेत्यन्वदेतत् ।

(२) रूपमुक्ता चैतन्यविवर्तता रजतस्य इति पाठेन साम्बन् । भदरा
भार्यैव समासपूरणा वृत्तस्य-चैतन्यस्य विवर्तता उक्तविवर्तता सा कथमित्ये-
होऽर्थः कार्यः ।

इति चोच्यते । (१) अविद्यापरिणामरूपं च तद्रजतमविद्या-
धिष्ठाने इदमवच्छिन्नचैतन्ये वर्तते । आत्मन्मते सर्वस्यापि
कार्यस्य स्रोपादानाविद्याधिष्ठानाश्रितत्वनियमात् ॥

(२) ननु चैतन्यनिष्ठस्य रजतस्य कथमिदं रजतमिति
पुरोवर्तितादात्म्यम् ? उच्यते । यथा न्यायमते आत्मनिष्ठस्य
सुखादेः शरीरनिष्ठत्वेनोपालम्भः शरीरस्य सुखाद्यधिकरण-
तावच्छेदकत्वात्, तथा चैतन्यमात्रस्य रजतं प्रत्यधिष्ठान-
तया इदमवच्छिन्नचैतन्यस्य तदधिष्ठानत्वेन इदमोऽवच्छे-
दकतया रजतस्य पुरोवर्तिसंसर्गप्रत्यय उपपद्यते ।

नन्वेवं तर्हि पुरोवर्तितादात्म्यप्रत्ययानुपपत्तिरिति शङ्कते-नन्वि-
ति । अविद्यापरिणामस्याविद्याधिष्ठानाश्रितत्ववच्चैतन्याप्यस्तस्म रज-
तादेः तदवच्छेदकपुरोवर्तितादात्म्यप्रत्ययोपपत्तिरित्याशयेन समाधत्ते-
उच्यते इति । धातुणोऽहं सुखी मम देहः सुखीत्येवं शरीरनिष्ठत्वेन
देहस्यात्मनि सुखाद्युपलम्भवच्छेदकत्ववदिदमवैतन्ये रजताप्याप्तस्या-
वच्छेदकत्वादुक्तप्रत्यय उपपद्यते इत्याह—तथा चैतन्येति ।

नन्विदमवच्छिन्नचैतन्याप्यस्तरजतादेः साक्षिष्यन्यस्ततया तस्य
केवलसाक्षिवेदता । सुखादेरिवाहन्यवेदता च (३) साम्प्रदायिकैरुच्य-

(१) यथा तन्तुपरिणामस्य पटस्य तन्तुदेशत्वम्, तथा अविद्यापरिणामस्य
शुक्तिरूपस्यापि अविद्यादेशत्वम् । अविद्या च चैतन्यनिष्ठा, तथा च शुक्ति-
रूपस्यापि चैतन्यनिष्ठत्वमुचितमिति भावः ।

(२) ननु अग्रे मूलत्वतन्तुषु विद्यमानस्य पटस्य प्रत्यक्षकाले श्वेदानीं
पट इत्याकारो यथा तथा चैतन्यनिष्ठाविद्यायां वर्तमानस्य शुक्तिरूपस्य चैत-
न्ये रजतम् इति प्रत्ययो भविष्यति, भवति ॥ इदं रजतमित्याशङ्कते—
नन्विति । सर्वन्यापिनः चैतन्यस्य इहेति प्रादेशिकत्वञ्च शुक्तमित्याशयः ।

(३) पञ्चपादिकानार्यैः ।

तस्य च विषयचैतन्यस्य तदन्तःकरणोपहितचैतन्या-
भिन्नतया विषयचैतन्याध्यस्तमपि रजतं साक्षिण्यध्यस्तं
केवलसाक्षिवेद्यं सुखादिवदनन्यवेशमिति चोच्यते ।

ननु साक्षिण्यध्यस्तत्वेऽहं रजतमिति प्रत्ययः स्यात्,
अहं सुखीतिवदिति चेत् । उच्यते । न हि सुखादीनामन्तः-
करणवच्छिन्नचैतन्यनिष्ठाविद्याकार्यत्वप्रयुक्तम् अहं सुखीति
ज्ञानम् । सुखादीनां घटादिष्वच्छुद्धचैतन्य एवाध्यासात्, किन्तु
यस्य यदाकारानुभवाहितसंस्कारसहकृताविद्याकार्यत्वं तस्य
तदाकारानुभवविषयत्वमित्येषानुगतं नियामकम् ।

तथा च इदमाकारानुभवाहितसंस्कारसहकृताविद्याकार्य-

माना कथमुपपद्यते इत्याशङ्क्याह— तस्य चेति ।

ननु सुखादीनामवच्छिन्नकारिणिरनिष्ठत्वेनोपलम्बो न सर्वदा, अहं
सुखीत्यादिनिष्ठत्वेनाभ्युपगमादहं मनुष्य इतिवदहं रजतम्, अहं सुखीतिव-
दहं रजतवान् इत्येष वा प्रत्ययः कदापि कुत्रो न भवति इत्याशङ्कते-
नन्विति । न हि यत्र (१) यदध्यासस्वस्य तद्विद्याविद्याकार्यत्वप्रयुक्तं
तद्विद्यतवैव भानमिति नियमः सम्भवति, सुखादेश्घटादिष्वत् शुद्ध-
चैतन्यमध्यस्तत्वेऽप्यहं सुखीति प्रत्ययदर्शनाद् इत्याशयेन समाधत्त-
उच्यते इति । तदि घटादेः सुखादेः शुद्धरूप्यादेश्च तत्प्रतीति-
विषयत्वे पृथक्पृथक् नियामकनुतर्कमिति पृच्छति-किन्विति ।
नाना नियामकाभ्युपगमे यौरवादनुगतैरनियामस्वीकार उचित
इत्युत्तरमाह यस्येति ।

एकनियामकं सर्वत्र योजयति-तथा चेति । निरुत्तानुगतनि-

(१) यदध्यासस्वस्य इति शब्दो गुणलक्षणे ।

त्वात् घटादेरिदमाकारानुभवविषयत्वम् । अहमाकारानुभवाहितसंस्कारसहितानिघाकार्यत्वादन्तःकरणादेरहमाकारानुभवविषयत्वम् । शरीरेन्द्रियादेरुभयविधानुभवसंस्कारसहितानिघाकार्यत्वाद्दुभयविधानुभवविषयत्वम् । तथा चोभयविघोऽनुभवः इदं शरीरमहं देहोऽहं मनुष्योऽहं ब्राह्मण इदं चक्षुरहं काण इदं श्रोत्रमहं बधिर इति ॥

प्रकृते च प्रातिभासिकरजतस्य प्रमातृचैतन्याभिन्नेदमंशावच्छिन्नचैतन्यनिघाकार्यत्वेऽपि इदं रजतमिति सत्यस्थलीयेदमंशाकारानुभवाहितसंस्कारजन्यत्वादिदमाकारानुभवविषयता, न त्वहं रजतमित्यहमाकारानुभवविषयतेत्यनुसन्धेयम् ॥

यामके सति अयं घट अहम्, इतीदमाकारानुभवस्याहमाकारानुभवस्य च स्पष्टत्वमभिन्नेयोभयविधाकारानुभवमावेदयति—तथा चेति । यस्योभयविधानुभवस्य विषयत्व देहेन्द्रियादे स चोभयविघोऽभव एवमित्यर्थः ।

निरुक्तनियामकं प्रकृते ये जयति—प्रकृते चेति । यद्यपि शुक्तिरूप्यादेः प्रमातृचैतन्याभिन्नेदमंशावच्छिन्नचैतन्यनिघाकार्यत्वमस्ति तथाऽपि तत्सङ्कारिकारणम् इदं रजतमित्यादिसत्परजतस्थलीयेदमाकारानुभवाहितसंस्कार (१), अतः तस्येदमाकारानुभवविषयत्वं न त्वहमनुभवविषयत्वमिति भावः ।

नन्वेतत् शुक्तिरूप्यस्येदमाकारानुभवविषयत्वं तथाऽपि न तद्विषयाऽविद्यावृत्तिराप्रयत्नोया, (२) तस्य साक्षादनादृतसाक्षिसम्बन्धि-

(१) संस्कारं तत्परिकारिकारणमित्यन्वयः ।

(२) शुक्तिरूप्यस्य ।

नन्वेवमपि मिथ्यारजतस्य साक्षात्सात्तिसम्बन्धितया
भानसंभवे रजतगोचरज्ञानाभासरूपाया अविद्यावृत्तेरभ्यु-
पगमः किमर्थः ? इति चेत् । (१)न । स्वगोपरवृत्त्युपहित-
चैतन्यभिन्नसत्ताकत्वाभावस्य विषयापरोक्षरूपतया रजतस्या-
परोक्षत्वसिद्धये तदभ्युपगमात् ॥

तयाऽपरोक्षभानसम्भवादिति स्वयूष्यः (२)शङ्कते-नन्वेवमपीति ।
यद्यपि साध्यध्यस्तरजतस्य साक्षिचैतन्याभिन्नसत्ताकत्वमस्ति,
तथाऽपि न तस्यापरोक्षत्वं सम्भवति साक्षिचैतन्यस्य रजतगोचर-
वृत्त्युपहितत्वाभावात् तस्मात्तदपरोक्षतार्थमविद्यावृत्तेरावश्यकतेति समा-
धत्ते-नेति । चैतन्यभिन्नसत्ताकत्वाभावस्य—चैतन्याभिन्नस-
त्ताकत्वस्य ।

मन्वेवमेकं सन्धातुं प्रवृत्तस्यापरं हीयत इति न्यायापात, रज-
तापरोक्षतासिद्धयेऽविद्यावृत्त्यभ्युपगमे प्राभाकरमतवद्विशिष्टज्ञानभ्यु-
पगमप्रसङ्गेन रजतज्ञानस्य भ्रमत्वहानात् । प्राभाकरमते हि इदं रज-
तमित्यत्र ज्ञानद्वयमङ्गीकृतम् । तत्रैवमिति पुरोवर्तिविषयमनुभवात्मकं
ज्ञानं रजतमित्यस्य भ्रमवृत्तरजतविषयं स्मरणारम्भकम्, अतो वस्तुद्वयता-
दात्म्यावगाहिविशिष्टज्ञानं क्वपि नास्तीति सर्वमपि ज्ञानं ययार्थमेवेति
भ्रमज्ञानासिद्धिः, तद्वद्भवन्मतेऽपि (३)शंसितद्विषयभेदाभ्युपगमे परवृ-

(१) गपुरतके न इति पदं नास्ति । टीकाऽनुरोधादपि रक्षमेव ।

(२) वराप्रुस्तरयोः स्वयूषी इति पाठः, गपुरतके स्वयूष्यमिति पाठश्च ।
स्वयूष्यः सिद्धान्तधेः देदीत्यर्थः ।

(३) तस्या वृत्तेर्विषयः तद्विषयः वृत्तिश्च तद्विषयश्च वृत्तिविषयो तयोर्भे-
दाभ्युपगमः तस्मिन् । वृत्तिभेदो यथा एषा इत्याकारा अपरा रजतज्ञाना-
कारा । विषयभेदो यथा आभासाः पुरोवर्ति वस्तु विषयः भन्वाया अविद्या-
परिणामरूपं प्राणियासिकं रजतमिति ।

(१) नन्विदं वृत्ते रजताकारवृत्तेश्च प्रत्येकमेकैकविषयन्वे गुरुमतवद् विशिष्टज्ञानानभ्युपगमे कुतो भ्रमज्ञानसिद्धिरिति चेत् । न(२) । वृत्तिद्वयप्रतिबिम्बितचैतन्यस्यैकस्य सत्यमिध्यावस्तुतादात्म्यावगाहित्वेन (३) भ्रमत्वस्य स्वीकारात् । अत एव साक्षिज्ञानस्य सत्यासत्यविषयतया प्रामाण्यानियमाद् अप्रामाण्योक्तिः साम्प्रदायिकानाम् ॥

इयत्तादात्म्यावगाहोक्तज्ञानानभ्युपगमाद् भ्रमज्ञानं न सिध्यतीति स एव शङ्कते—नन्विदमिति । वृत्तिभेदेऽपि नास्ति ज्ञानभेदस्तयोरेकदेशस्यत्वेन तद्व्यतिविम्बितचैतन्यस्यैकत्वान्मैवमित्याह—नेति । यत् एकस्यैव साक्षिज्ञानस्य सत्यासत्यवस्तुविषयत्वमत एव तस्याप्रामाण्योक्तिः साम्प्रदायिकानां सङ्गता इत्याह—अत एवेति ।

(१) इदमाकारा पुरोवर्तिविषयाऽन्तःकरणवृत्तिरेका प्रातिमासिकरजतविषयाऽविषयावृत्तिरपरा । तथा च यथा स्वस्नात्रयेषु पत्र-शुष्कपत्र-भ्रमर-जपाकुसुमेषु गृह्यमाणैर्हरित-पोत-नोड-रक्तवर्गेन जाल्वपि भ्रमरे चित्ररूपी भ्रमर इति विशिष्टवृद्धिः, तथैव इदं रजतमिति विशिष्टवृद्धिर्मित्रविषयान्या वृत्तिर्न्यामैव भविष्यतीत्याहोत्तरमिप्रायः ।

(२) न इति पदं गणुस्तके नास्ति । टीकायाञ्चाल्लयेव ।

(३) ननु इदं रजतमित्यत्र वृत्तिद्वयं स्वीकृतं पूर्वग्रन्थे तत्रेदमाकाराऽन्तःकरणवृत्तिरेका तथा च पुरोवर्ति वस्तु गृह्यते, इदमवच्छिन्नचैतन्यनिष्ठवृत्तिस्वाविधायाः परिणामरूपा वृत्तिद्वितीया तथा च रजतं गृह्यत इति वृत्तिद्वयेन विषयद्वये गृहीते ज्ञानद्वयभेदे तथा च रजनमिदमित्येकं ज्ञानं भ्रमात्मकमिति सिद्धान्तो भज्येन प्रामाण्यप्रवेशश्च स्यादिति चेत् । मित्रविषयकवृत्त्योर्भेदेऽपि तयोः प्रतिबिम्बितस्य चैतन्यस्यैक्यात् । प्रत्यक्षस्थले सर्वत्र वृत्ति-प्रमाद्विषयावच्छिन्नचैतन्यानां पूर्वोक्तप्रणाख्या देव्यावद्व्यम्भावात् तस्य च प्रत्यक्षज्ञानस्य व्यावहारिकसत्येन पुरोवर्तिवस्तुना प्राणिमासिकेन रजनवस्तुना च तादात्म्यावगाहितया विशिष्टज्ञानत्वं भ्रमत्वं च सिद्धमिति ।

ननु सिद्धान्ते देशान्तरीयरजतमप्यविद्याकार्यमध्यत्वं चेति कथं शुक्तिरूप्यस्य ततो वैलक्षण्यमिति चेत् । न । त्वन्मते सत्यत्वाविशिषेऽपि केषाञ्चित्त्वग्निकत्वं केषाञ्चित्त्वान्यित्वामित्यत्र यदेवं नियामक तदेव स्वभावविशेषादिकं ममापि । यद्वा घटाद्यध्यासे अविद्यैव दोषत्वेनापि हेतुः, शुक्तिरूप्याद्यध्यासे तु काचाद्यो दोषा अपि । तथा चागन्तुकदोषजन्यत्वं प्रातिभासिकत्वे प्रयोजकम् । अत एव स्वप्नोपलब्धरथादीनामागन्तुकनिद्रादिदोषजन्यत्वात्प्रातिभासिकत्वम् ॥

ननु स्वप्नस्थाने पूर्वानुभूतरथादेः स्मरणमात्रेणैव व्यव-

नन्वेवं महता प्रयासेन शुक्तिरूप्यरथाविद्याकार्यत्वाप्यस्तत्त्वसाधने देशान्तरीयरजताद्वैलक्षण्यमिष्यर्थम्(१)तच्च न संभवति, भवत्सिद्धान्ते देशान्तरीयरजतादेशपि तथात्वाभ्युपगमात्(२) । तथा चोपलभ्यमानमैलक्ष्ये कं हेतुरिति नैयायिकं शङ्कते-ननु सिद्धान्त इति । स्वप्नतैस्मरणविशेषेऽपि शब्दज्ञानेच्छादीनां क्षणिकत्वं पटादीनां स्थायित्वमिति वैलक्ष्ये यन्नियामक तदेव ममाप्यस्तिवति परहरति-नेति । दालान्तरोपलम्भानुपलम्भ दिक्मादिपदेन एव्यते । तथा च पद्मद्वयेऽपि दोषपरिहारसो समत्वादेवस्य नियमोऽनुपपन्न(३)इति भावः । मम त्वन्यदपि वैलक्षण्यं नियामकमित्याह-यदेति । अत एव—आगन्तुकदोषजन्यत्वस्य प्रातिभासिकत्वप्रये अस्मादेव ।

ननु स्वप्नोपलब्धरथादीनां प्रातिभासिकत्वाभ्युपगमे तेषां तात्पर्यतिरोहपरिहारात् । सा चानुपपन्ना स्मरणमात्रेण लब्धजन्यद्वारोपपत्त्या सटिप्पगार्थनामीचिन्यादित्यस्यातिशयोक्तेः शङ्कते-ननु स्वप्नेति । प्रती-

(१) कृत्वाविति शकं । (२) अविद्यारावत्त्वाभ्युपगमादित्यर्थः ।

(३) 'यद्योमयो- समो शोच परिहारस्योः सम' इति न्यायात् ।

ह्यारोपपत्तौ न रथादिसृष्टिकल्पनं गौरवादिति चेत् । न ।
रथादेः स्मरणमात्राभ्युपगमे रथं पश्यामि ह्यप्ने रथमद्राक्षमित्याद्यनुभवविरोधापत्तेः, 'अथ रथान् रथयोगान् पथः सृजते'
बृ० ४ । ३ । १० इति रथादिसृष्टिप्रतिपादकभ्रुतिविरोधाप-
त्तेश्च । तस्माच्छ्रुतिरूप्यवत् स्वप्नोपलब्धरथादयोऽपि प्राति-
भासिकाः यावत्प्रतिभासमवतिष्ठन्ते ॥

तिविरोधान्मैवमित्याह-नेति । स्वप्ने रथादेः स्मरणमात्रमस्तीत्ययुक्तं,
रथं पश्यामि गौत शृणोमोरथाद्यनुभवविरोधान् । ननु दोषवशात्
स्मरामीत्यस्य (१) प्रमोषान्पश्यामीत्याद्यानरा प्रतीतिरित्याशङ्क्याह-
स्यम इति । दौषनिवृत्तिकालेऽपि स्वप्ने रथमद्राक्षमित्येव प्रतीतिर्न तु
स्मृतवानिति प्रतीतिरत उक्तप्रत्ययन्यवधारस्य न स्मृतिमात्रादुपपत्ति-
रिति भावः । अत्रानुभवपदं प्रतीतिपरम् । ननु ज्ञाप-
कलीनप्रतीति-
रपि न विरुद्धवते, स्वप्ने स्मृतेरनुभवाभरणयोत्पद्यत्वेन तयैव पराम-
शौचित्यात्, तस्माद्गौरवप्रस्तरथादिस्वप्ने कल्पनीयेस्वाराङ्क्याह-
अथेति । अ प्रदूोगप्रदकर्मापरमे स्वाप्नभोगप्रदकर्माभिन्यक्त्यनन्त-
रम् । रथान्-रथयोगान् तदुपकरणभूतानश्वादीन्, तद्योन्यमागार्थ
सृजत इति तत्सृष्टिप्रतिपादकभ्रुत्या गौरवस्य प्रामाणिकतया हतप्रती-
तेरन्यथानयननयुक्तमिति भावः । उक्तभ्रुतिविरोधादन्यथाह्यतिरप्य-
मुक्तेति मनसि निधावोपसहरति-तस्मादिति । प्रातिभासिकपद-
विवरणं यावत्प्रतिभासमवतिष्ठन्त इति-प्रतिभासनियतसत्ताद्य-इति
यावत् ।

ननु शुक्तिरूप्यादेर्यथा पुरोवर्ति वस्त्वधिष्ठानं तथा स्वप्नस्यादेर-
प्यधिष्ठानं वक्तव्यम् । तर्हि चैतन्यम् ! उत देशविशेषः ? आद्येऽपि

(१) प्रमोषादिनि । मुष् स्तये इत्यस्य रूपम्, अमानादित्यर्थः ।

ननु स्वप्रथाद्यधिष्ठानतयोपलभ्यमानदेशविशेषस्यापि
तदाऽसन्निकृष्टतयाऽनिर्वचनीयप्रातिभासिकदेशोऽभ्युपगन्तव्य
तथा च रथाद्यध्यासः (१) कुत्रेति चेत् । न । चैतन्यस्य
स्वयंप्रकाशस्य रथाद्यधिष्ठानत्वात्प्रतीयमानं रथाद्यस्तीत्ये

तर्हि शुद्धमुतान्त करणापरिच्छिन्नम् ? नोभयमपि, तयोरधिष्ठानत्वेन
प्रतीते । द्वितीयेऽपि स किं वाच्य उक्तं स्वाप्निकं, ? । प्रायः, तस्मा
सन्निकृष्टतया प्रत्यक्षज्ञानविषयत्वायोगात् । न द्वितीय, (२) अधिष्ठा
नतयोपलभ्यमानस्यापि तस्य सन्निकृष्टतया प्रातिभासिकत्वात्स्वयम्भा
नेनाधिष्ठानतापेक्षतया तत्स्वायोगादित्याशयेन शङ्कते-ननु स्वप्नेति
तदा स्वप्नावस्थायां रथाद्यधिष्ठानतयोपलभ्यमानदेशविशेषस्यापि
सन्निकृष्टतयाऽनिर्वचनीयप्रातिभासिकदेशोऽभ्युपगन्तव्य इत्यन्वय
प्रथमपक्षमवलम्ब्य परिहरति-नेति । ननु चैतन्यस्य पुरोवर्तित्व
पूर्ववच्छिन्नज्ञानविषयत्वाभावात् कथमधिष्ठानता इत्याशङ्क्याह-स्व
यंप्रकाशेति । स्वप्रकाशपरप्रकारयसाधारणं ज्ञायमानस्वमेवाधिष्ठान
त्वप्रयोजकं सापवादिति भावः । ननु स्वयं प्रकाशस्यापि तस्य
तदा चिद्रूपेण भावं (३) रथादिजडाद्यधिष्ठानत्वनिर्वाहकं प्रतिकूलस्वर
त्वात् । नाप्यानन्दरूपेण, तस्य मूलाज्ञाननिवृत्तिमन्तरा भावनासम्भवा
दित्याशङ्क्याह-प्रतीयमानेति । अत्रायं स्य इत्यधिष्ठानतया प्रतीय

(१) कुत्रेति । निरधिष्ठानभ्रमायोगात् अधिष्ठानत्वेन प्रतीयमानस्व
देशविशेषस्यापि प्रातिभासिकत्वेन स्वयम्भात् पूर्वमभावात् रथाद्यधिष्ठानताभा
वादेव रथाद्यध्यासाभाव इत्याद्येन्द्रमिप्रायः ।

(२) अधिष्ठानतयेति । स्वाप्नरथाद्यधिष्ठानतया उपलभ्यमानस्य तस्य
स्वाप्नदेशस्य पुरोवर्तित्वेन प्रतीयमानस्य प्रातिभासिकस्य पुनः अधिष्ठा
नतापेक्षानियमोत्तरस्याप्यधिष्ठानं निधिदृक्स्वभावात्त्वतोऽनवरदेव अधिष्ठा
तीति भावः ।

(३) चिद्रूपेण भावमिति कर्तृपदम् । चिद्रूपेण भावमधिष्ठानत्वनिर्वाहकं न

प्रतीयते इति सद्वृषेण प्रकाशमानं चैतन्यमेवाधिष्ठानम् ।
देशविशेषोऽपि चिदध्यस्त प्रातिभासिक । रथादाग्निन्द्रिय-
प्राणत्वमपि प्रातिभासिकम्, तदा सर्वेन्द्रियाणामुपरमात् ।
'अह गज' इत्यादिप्रतीत्यापादनन्तु पूर्ववन्निरसनीयम् ॥
स्वप्नगजादय साक्षान्मायापरिणामा इति केचित् ।

मानस्यापि देशविशेषस्य प्रातिभासिकत्वात्प्राधिष्ठानतेत्याह-देशविशे-
षोऽपीति । किं च इन्द्रियप्राणत्वमपि तत्र कल्पितमित्याह-रथादा-
चित्ति । तत्र हेतुमाह-तदेति । ननु स्वप्नगजादधिष्ठान यद्यपि
चैतन्य, तथाऽपि तस्यात्त करणावच्छिन्नत्वमस्स्येद 'सद्यः स्वप्नो
भूत्वेम लोकमनुसंभरेत्' इत्यादिध्रुते । तथा चाहं गज इति प्रतीत्या
पत्तिरित्याराहणाह अह गज इति । पूर्ववदिति । यथा शुक्तिरज
तादेरिदमाकारानुभवाहितसंस्कारसहकृताविद्याजन्यत्वाद्दहं रजनमिति
प्रतीत्यापादानमुक्त तद्वदह गज इति प्रतीत्यापादानमपीत्यर्थः ।

ननु स्वप्नगजादेस्तत्कालोत्पन्नत्वमनुपपन्न तेषामुपादानासम्भ-
वात् । न तावच्चैतन्य तदुपादान तस्यापरिणामित्वात् । नापि मूला
विद्या, तस्यास्तत्तदवयवसापेक्षायां साक्षात्तदुपादानत्वासम्भवात् । नापि
तूलाविद्या(१), तस्या वाह्यदेशावच्छिन्नचैतन्याधितायास्तत्त्वादित्याश-
ङ्कणाह-स्वप्नगजादय इति । मायापरिणामा-मूलाविद्योपादा-
नञ्च । न चैव सुषुप्तौ तत्प्रातिभासापत्तिरिति वाच्यम् । रागद्वयदि

भवति आनन्दरूपेण मानमपि नाधिष्ठानत्वनिर्वाहकमित्यन्वयः ।

(१) तूलाविद्या हि वाह्यदेशावच्छिन्नचैतन्याधिता स्वप्राधिष्ठानम् ?
उत अन्तःकरणावच्छिन्नचैतन्याधिता ? नाप, वाह्यदेशस्यापि प्रातिभासिक-
त्वात् । नान्य, अन्तःकरणस्य गजाद्युपादानाविद्याधिष्ठानदे प्रमाणमा-
वात् । इदं सर्वमभिप्रेत्योक्तं नापीत्यादिना तत्त्वादित्येन । तत्त्वादित्यस्य
उपादानत्वादित्यर्थः ।

अन्त करणद्वारा तत्परिणामा इत्यन्ये ।

ननु गजादे शुद्धचेतन्याष्यस्तत्त्वे इदानीमधिष्ठानसा
क्षात्काराभावेन जागरणोऽपि स्वप्नोपलब्धगजादयोऽनुरतं
रन् । उच्यते । कार्यविनाशो हि द्विविधः—कश्चिदुपादानेन
सह, कश्चिद्विद्यमान एवोपादाने । आद्यो बाध । द्वितीय
स्तु निवृत्तिः । आद्यस्य कारणमधिष्ठानतत्त्वसाक्षात्कार
त्वेन विनोपादानभूताया अविद्याया अविद्यते । विरोधि
विरोधिपृथ्व्युत्पत्तिर्दोषनिवृत्तिश्च । तदिह गदासाक्षात्का

पनिमित्तकारणस्यान्त करणस्य (१) तदानीमभावात् । अन्त करणस्य
निमित्तकारणत्वकल्पनापेक्षया नरद्वाराऽविद्यापरिणामित्वकल्पने वारं
इयमिमांशवतां पशमाह—अन्तःकरणेति ।

अन्तःकरणस्याधिष्ठानसाक्षात्कारनिवर्त्यस्वनिषकारं तस्मात्कारण
राभावाच्चागरणे तेषामनुवृत्तिप्रसङ्गं दुर्वात् इति शङ्कते ननु गजा
देरिति । यद्यधिष्ठानसाक्षात्कार विनाऽप्यस्तस्य बाधा न गम्यते
इति तदाऽपि तं विनाऽपि तद्विद्यते सम्भवादं न तदनुवृत्तिप्रसङ्ग इति
समाधानं प्रतिजानीते—उच्यते इति । बाधरूपनाशाभावेऽपि निवृत्ति
रूपनाशं प्रहो दर्शयितुं नाशविषयमाह—कार्यविनाशो हीति ।
उपादानेन—अपानेन । आद्यस्य बाधसाक्ष्य उपदानेन सह नाश
स्य । तन् तस्मात्कारणस्य द्विविधादना । इह—आगरणे । प्रत्यक्षात्
कारणभावात् स्वप्नप्रसङ्गा मायाविद्ययादिनिवृत्तौ का विराप इत्यन्यथ ।
तत्र हेतुमाह—विरोधीति । यथापादानसत्त्वेऽपि सुषुप्तप्रदारेण यदा
दिनिवृत्तिर्भवति तथा विरोधिपृथ्व्युत्पत्त्यादयः गजादेरपि निवृत्तिरुप
पद्यते, एतन्न एव अथादिप्रत्यये गजादिनिवृत्तिदर्शनात् । विराधिपृथ्व्युत्पत्त्या

(१) यथा सुषुप्तिरजगत्सु समादयो निमित्तं, तथैव स्वप्नप्रसङ्गात्तदन्तः
करणं निमित्तं सुषुप्ते तदभावात्तदनुवृत्तिं स्वप्नप्रसङ्गात्तदन्तःकरणं निमित्तं ।

राभावात् स्वप्नप्रपञ्चो मावाधि(१) । मुसलप्रहारेण घटा-
देखि विरोधिप्रत्ययान्तरोदयेन स्वप्नजनकीभूतनिद्रादिदोष-
नारोने वा गजादिनिवृत्तौ को विरोधः ॥

एवं च शुक्तिरूप्यस्य शुक्त्यप्रच्छिन्नचैतन्यनिष्ठतुला-
विद्याकार्यत्वपक्षे(२) शुक्तिरिति ज्ञानेन तदज्ञानेन(३)सह-
न्तरनिवृत्तौ पुनरुपपत्तिमाशङ्क्य हेत्वन्तरमाह-स्वप्नजनकीभूतेति ।
स्वप्नप्रतीतिजनकीभूतेत्यर्थः । आदिपदेनादृशादिमद्ग्रहः ।

ननु शुक्तिरूप्यस्य दाधो निवृत्तिर्वैतन्यपेक्षायामाह-एवं चेति ।
कार्यनाशस्य द्वैविध्यं सिद्धे सति । शुक्तिरिति ज्ञानेनेति । नेदं
रजतमिति ज्ञानं त्वनुमाह शुक्तिचप्रकारज्ञानस्य स्वतादिमेदाज्ञान-
निवर्तकत्वात् । तदुक्तं पञ्चपादिकायाम्-‘शुक्तिस्वज्ञानमेव वाचकं नेदं

(१) यद्यपि लब्धेऽपि सर्वपुस्तकेषु ‘स्वप्नप्रपञ्चो मा वाधिष्ट’ इत्येव पाठ
उपलभ्यते, तथाऽपि माकृपपरत्व कथे कर्मणि शुक्ति ‘विग्मावकर्मणो.’ इत्यनेन
मावाधि इति ‘स्वप्नप्रपञ्च मावाधिष्ट’ इति वा प्रयोगेण भाव्यम् । जागरणवृत्त्ये-
त्यभ्याहारः । तथा च जागरणवृत्ति स्वप्नप्रपञ्च मावाध्यताम्, परन्तु त
निवर्तयतीत्यभ्युदयमे को विरोधः ? विरोधो नास्तीत्यर्थः । कर्मण एव कर्तृत्व
विवक्षया यथाश्रुतपाठस्य उपपत्तिः कर्तुं शक्यते, तथाऽपि क्षिप्तकल्पनया अदे-
क्षितस्वार्थस्यानुपलब्धेश्च ‘मावाधि’ इति पाठः स्वपिन इति । देहदेवरीय
मुद्रितयोः पुस्तकयोः तद्व्युत्पत्तेश्च मा वाधिष्ट इति ठकारान्तः पाठः, ए वाति
स्वदीय इति विभावनीयं मुषीभिः ॥

(२) प्रातिभासिकाः पदार्थाः तुलाविद्याकार्या इति पञ्चपादाचार्याः ।
तन्मते शुक्तिरिति त्वत्त्वादिज्ञानेन शुक्तित्वाज्ञानरूपया तुलाविषया प्रातिभासिको
पादानभूतया सह रजतवादेर्बाधः । मूलाविद्याकार्या इति मिश्रादिमते मूला-
विषया मलज्ञानमात्रवाच्यायास्तस्याः शुक्तिरित्याकारकज्ञानेन बाधाभावेऽपि
मुसलप्रहारेण विघ्नाने एवोपादाने मृदिषट्पनिवृत्तिवद् रजतस्य निवृत्तिरेवेति ।

(३) शुक्तिज्ञानेन तुलाविद्यारूपेण ।

रजतस्य बाधः । मूलाविद्याकार्यत्वपक्षे तु मूलाविद्याया प्रकृतत्त्वसाक्षात्कारमात्रनिवर्त्यतया शुक्तिस्त्वज्ञानेनानिवर्त्यतया रजतस्य तत्र शुक्तिज्ञानान्निवृत्तिमात्रं, मुसलप्रहाणे घटस्येव ।

ननु शुक्तौ रजतस्य प्रतिभाससमये प्रातिभासिकसत्त्वाभ्युपगमे नेदं रजतमिति त्रैकालिकनिषेधज्ञानं न स्यात्, किन्त्विदानीम् इदं न रजतमिति (१), इदानीं घटः श्यामी यदिति चेत् । न । न हि तत्र रजतस्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावो निषेधधीविषय, किन्तु(-) लौकिकपारमा

रजतमित्यनुवाद' इति । रजतस्य बाधः—उपादानेन सह नाशः । मूलाविद्याया मूलाज्ञानस्यैवावस्थाविरोधात् । तदुक्तं विदग्धे—'मूलाज्ञानस्यैवावस्थाभेदा रजताद्युपादानानि शुक्तिकारिज्ञानैः सहाभ्यासेन निवर्तन्ते' इति । मूलाविद्याकार्यत्वपक्षे तु स्वप्नगजादिवन्निवृत्तिरित्याह—मूलाधिघेति । नन्वस्मिन् पक्षे शुक्तिरूप्यज्ञाने प्रमात्वप्रघातः, संसारदशायामबाधितत्वघटितस्य तद्व्यपत्तयः सत्त्वादिति चेत् । अबाधितपदेनागन्तुकदोषाजन्यत्वस्य विवक्षितत्वात् ।

ननु शुक्तिरजतस्याविद्याद्यर्घ्यत्वात् प्रतिभाससमये सम्बन्धीकार्ये नेदं रजतमिति त्रैकालिकनिषेधानुपपत्तिरिति शङ्कते—ननुशुक्ताधिति । विषयभेदादविरोध इति परिहरति—नेति । द्वि—यस्मात्, तत्र नेदं रजतमिति त्रैकालिकनिषेधज्ञाने रजतत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावो निषेधज्ञानविषयो न भवति । तर्हि घटस्योऽभावस्याविषय इति पृच्छति—किन्त्यति । व्यावहारिकस्वावच्छिन्नप्रातिभासिकरजतप्रतिषेधिताको-

(१) इति ज्ञानं स्यादिति उच्यते ।

(२) लौकिकपारमाधिक्यपदेन सर्वत्र व्यावहारिकेत्यर्थो वेदः । नेदं रजतमित्यत्र इदं (प्रातिभासिकम्) लौकिकपारमाधिक्यम् (व्यावहारिकम्) नास्तीति

र्थकत्वावच्छिन्नप्रातिभासिकरजतप्रतियोगिताकः, व्यधिकर-
थर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकमात्राभ्युपगमात् ।

ननु प्रातिभासिके रजते पारमार्थिकत्वमवगतम् ? न
॥ ? अनवगमे प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नरजतस्वहा-
भाशब्दभावप्रत्यक्षानुपपत्तिः(१), अवगमेऽपरोक्षावभासस्य
उत्कालीनविषयसत्तानियतत्वाद् रजते पारमार्थिकत्वमप्य-
नेवचनीयं रजतवद्देवोत्पन्नमिति तदवच्छिन्नरजतसत्त्वे तद-
वच्छिन्नाभावस्तस्मिन् कथं वर्तते ? इति चेत् । न ।
पारमार्थिकत्वस्याधिष्ठाननिष्ठस्य रजते प्रातिभाससम्भवेन

ऽभावो निषेधद्विविधस्य । तत्र हेतुमाह—व्यधिकरयेति । विरुद्धं
यावद्धारिकं रजताद्यधिकरणं यस्य स व्यधिकरणः, स चासौ धर्मश्च
लौकिकपारमार्थिकत्वं-तदवच्छिद्यथा प्रातिभासिकरजते प्रतियोगिता
यस्य तादृशाभावस्याभ्युपगमात् ।

मन्विदमनुपपन्न व्यधिकरणधर्मस्यावगमेऽनवगमे चानुपपत्तेरिति-
शङ्कते-मन्विषति । अवगमपक्षमवलम्ब्य परिहरति-नेति । नन्वत्र

प्रातिभासिकरजतप्रतियोगिताको व्यावहारिकत्वावच्छिन्नोऽभावो निषेधधी-
विषयः । मया नैयायिकैः कपाटेऽपि षट्त्वेन घटाभावोऽडोक्त्रस्तर्ह्यं व्यधि-
करणभावोऽस्माभिरपि स्वीक्रियत इत्यर्थः ।

(१) यत्र शुक्तिकादौ 'इदं रजतम्' इत्याकारादुक्तिर्जायते तत्र एवमे
पारमार्थिकत्वम् (अत्र पारमार्थिकत्वमिति भूतेन लौकिकपारमार्थिकत्वं विवक्षितं
तच्च व्यावहारिकत्वमेव) अवगमम् ? न वा ? नान्त्यः, रजतनिष्ठव्यावहारि-
कत्वानवगमे 'नेदं रजतम्' इत्यभावदत्वशानुपपत्तेः । तथा हि-अमावीया
प्रतियोगिता रजते तदवच्छेदकं रजतत्वं तस्य तत्तज्ज्ञानाभावेन-यथायंज्ञाना-
भावेन-अमावप्रत्यक्षानुपपत्तिरिति । ननु प्रतियोगिनि रजते वर्तमान प्राति-
भासिकं रजतत्वेन प्रतियोगितावच्छेदकं शृण्वते तदिहाप कुतो व्यावहारिकं
रजतत्वमन्विष्यत इति चेत् । अभावज्ञानेन रूपेण प्रतियोगिनि विवधी-

रजतनिष्ठपारमार्थिकत्वोत्पत्त्यनभ्युपगमात् । यन्नारोप्यमत्
सिंहकृष्टं तत्रैव प्रातिभासिकवस्तुत्पत्तेरङ्गीकारात् ।

अत एवेन्द्रियसन्निरृष्टतया जपाकुमुमगतलौहित्य
स्फटिके भानसंभवाद् न स्फटिकेऽनिर्वचनीयलौहित्योत्
त्तिः । नन्वेवं यत्र जपाकुमुमं द्रव्यान्तरद्रव्यघानादसत्सि
कृष्टं तत्र लौहित्यप्रतीत्या प्रातिभासिकलौहित्यं स्व
क्रियतामिति चेत् । न । इष्टत्वात् । एवं प्रत्यक्षभ्रमान्तो

लौकिकपारमार्थिकत्वोत्पत्तिः कुतो नाभ्युपगम्यत इत्याशङ्क्याह-यत्रेति
यत एवमत एव यन्नारोप्यं सत्सिंहकृष्टं न तत्र प्रातिभासिकवस्तुत्
त्तिः स्वीक्रियत इत्याह-अत एवेति । ननु यत्र सन्निरृष्टमपि जपा
कुमुमं हस्तादिद्रव्यान्तरद्रव्यघानादसत्सिंहकृष्टं तत्र स्फटिकेऽनिर्वचनीय
लौहित्योत्पत्तिरज्ञोद्यतेति शङ्कते-नन्विति । इत्यपत्या परिहरति-नेति ।
नन्विन्द्रियसन्निरृष्टप्रभायाः स्फटिके भानमग्नाः अनिर्वचनीयलौहित्यो-
त्पत्तिरनुपपत्तेति चेत् । अस्वच्छद्रव्यस्य जपाकुमुमस्य प्रभाया एवास्ति-
द्येः । तदुक्तं पञ्चपादिस्रयाम्-‘यथा पञ्चरागादिप्रभा निराधयाऽप्युन्नु-
द्योपलक्ष्यते न तथा जपाकुमुमादेः’ इति । तथा चासन्निरृष्टस्य परब्रा-
ह्मणसोऽप्यास इत्यप्यासलक्षणं न क्वपि स्वमिचरितमिति भावः । ननु

करोति निवर्तनं तदुपनेव ज्ञानबोधावच्छेदकं भवति नेद रजतमित्यत्र
अभावज्ञानं रजनं स्थावहारिकं नास्तीति प्रतिबोधिनि स्थावहारिकेनेन विव-
चीकरोतीति स्थावहारित्वमेव प्रतिबोधिनावच्छेदकं तद्वानननेऽभारदस्य
धातुवन्तिरिति । नापि, अप्यश्रावमासो हि सन्निरृष्टवस्तुन एव भवतीति
नियतम् । तथा च यथा रजनं प्रातिभासिकं तत्त्वलोत्पन्नङ्गीकृतं तथैव तत्र
वृत्तिस्थावहारित्वस्यापि वृत्तिरज्ञोद्यते । अज्ञोद्यतेना स्थावहारिकत्वो-
त्पत्ती नेद रजनमिति निबोधो न स्यात् । यतः स्थावहारिकत्वावच्छेदके रजते
स्थावहारित्वस्यावच्छेदय रजनं नास्तीति तथा स्यात् । तथा स्थावहारमिति
आशेपुराशङ्कः । उपरमन्वः सहायैः ।

शुद्धत्वाद्गौरजताभ्याससम्भवेऽप्यहङ्कारादेरात्मनि न सम्भवति, तस्या
 विद्यानत्वानुपपत्तेः । अविद्यान ह्यप्यस्यमानसदृशमशब्दयवत्परिच्छिन्न-
 मप्यस्यमानेन सहैकज्ञानविषयत्वयोग्यं च दृष्टमिति चेत् । उच्यते । अह-
 ङ्कारादिकार्यं ह्यज्ञानत्रिकल्पितं (१) एवाप्यस्यते कार्यस्य कारणावच्छि-
 न्न एवाभ्यासौचित्यात् । न चैतावता समानाश्रयत्वभङ्गः, विम्बप्रतिवि-
 म्बयोगेकत्वेन तद्भङ्गाभावात् । तस्मादहङ्कारादविद्यानचैतन्यस्याभिधेय-
 त्वासम्भवात्, प्रतीतितो घटादिव्यावृत्तत्वाच्चरेणाप्यहङ्कारादिभिरात्मन
 सादृश्यसम्भवादविद्यया सादृशत्वविषयत्वपरिच्छिन्नत्वानामपि सम्भवा-
 दास्या अविद्यानं भवत्येव । नापि प्रमाणदोषाभावात्, अविद्याया एव
 दोषत्वान् । न चात्मनो विषयत्वादिसमाश्रयणेऽपसिद्धान्तः शब्दस्य,
 अनुस्यत्य तस्य 'न तावदयमेकान्तेनाविषयोऽस्मत्प्रत्ययविषयत्वात्'
 इत्यादि वदद्भिर्भाष्यकारैरेव (२) समाश्रितत्वात् । किंचाभ्यवधानेन
 प्रकाशमानत्वमेवाविद्यानत्वप्रयोजकं न त्वविद्यानस्य विषयत्वमपि गौर-
 वात् । न च विषयत्वं विद्याऽविद्यानस्याभ्यवधानेन प्रकाशमानत्वमेव
 न दृष्टमिति वाच्यम्, यथाऽविद्यानस्यापरोक्षत्वं परमते क्वचिन्मनसा
 क्वचित्त्राभ्यां तथाऽहमन्मते स्वतोऽतीत्यत्र बाधकाभावात् । ननु
 स्वतोऽपरोक्षे कस्याभ्यासो दृष्ट इति चेदज्ञानशोकमेहस्वप्नादेरिति
 गृह्यते । तथा च परैर्यथाऽक्षिगम्ये शुद्धिघटी रजतादिभ्रमः स्वीकृत-
 त्तया स्वतोऽपरोक्षे अहमन्यहङ्कारादिविभ्रमेऽपि नास्ति बाधकम् । ननु
 स्वयं प्रकाशाद्यात्मनो ज्ञानाशताशासम्भवात्कथमविद्यानतेति चेदुच्यते ।
 दूरस्थयोर्दृश्यत्वेन प्रतीयमानयोरपि तावन्मात्ररूपो भेदो न ग्राह्यत
 इत्यङ्गोक्त्यम्, अन्यथा भेदघ्नान्त्यमुद्गयापाताद् एवं ज्ञानेऽप्यामन्यदा

(१) अज्ञानत्रिकल्पिते । कार्यस्य-अहङ्कारादेः । कारणावच्छिन्ने-
 अहङ्कारस्य कारणमज्ञानं तदवच्छिन्नमिति ।

(२) नित्यज्ञानस्वरूपात्मनोऽविषयत्वेऽपि शुद्ध्याशुद्धितत्त्वात्मनो
 विषयत्वस्य माष्यकारैः समाश्रितत्वादित्यर्थः ।

एवपि प्रत्यक्षसामान्यलक्षणानुगमो(१) यथार्थप्रत्यक्षलक्षण-
सद्भावश्च दर्शनीयः ।

उक्तं प्रत्यक्षं प्रकारान्तरेण द्विविधम्, इन्द्रियजन्यं
तदजन्यं चेति । तत्रेन्द्रियजन्यं सुखादिप्रत्यक्षम्, मनस

तत्त्वसम्भवात्तस्याधिष्ठानत्वमुपपद्यते । भेदो हि वस्तुनः स्वरूपं न धर्मः,
अन्योन्यभयपातादित्यन्यत्र(२)विस्तरः । उक्तमर्थमन्यत्राप्यतिदि-
शति-एवमिति । प्रत्यक्षप्रमान्तरेषु योतः शङ्कस्तिको गुड इत्या-
दिषु । प्रत्यक्षसामान्यलक्षणं चित्तवम् । प्रमाणयैतन्वस्थापिभित्तयेव-
वर्तमानविषयावच्छिन्नचैतन्याभिसत्त्वं यथार्थप्रत्यक्षलक्षणम् ।

उक्तप्रत्यक्षं पुनर्किमवते-उक्तमिति । तथा चेन्द्रियजन्यमित्यत्रे-
न्द्रियराशेन शान्तेन्द्रियाणि यत्र गृह्यन्ते, न तु नैयायिकवद्वद्वत् । नापि

(१) प्रत्यक्षसामान्यलक्षणं 'विश्वम्' तस्य भ्रमप्रमासाधारणमल्पज्ञान-
त्वात् भेदेऽतिव्याप्तिः, तस्यापि लक्ष्यत्वात् । यथार्थमल्पज्ञानम् 'धर्माण-
वैतन्यस्य भवापिभयोवर्तमानविषयावच्छिन्नचैतन्याभिसत्त्वं' तस्य भ्रमे
नातिव्याप्तिः, विषयस्य बाधित्वाद् इति तात्पर्यम् ।

(२) अन्यत्र-सञ्ज्ञेपराधीरकप्रथमाभ्यावे तत्र हि—

अपरोक्षरूपविषयभ्रमपीरपरोक्षमात्परदमपेक्ष्य भवेत् ।

मनसः स्वतो न मनसो यदि वा स्वप्नभ्रमादिषु तथा प्रथितेः ॥ ४१ ॥

स्वप्नोऽपरोक्षचित्तिरत्र विभ्रमरणपाधि रूपाकृतिरेव व्यापते ।

मनोनिमित्तं स्वप्ने मुमुक्षुर्दुर्बिनाऽपि चतुर्विधं रज्ज्वात्परम् ॥ ४२ ॥

मनोऽवगम्येऽप्यपरोक्षताबलात्तथाऽपरे रूपमुपोहितानभ्रमः ।

सित्तारिभेदेर्बुधा समीपवते यथाऽग्निगम्ये रज्ज्वादिविभ्रमः ॥ ४३ ॥

घातेऽपि घातनि तनोऽनित्तिरूपेऽप्यहानतः स्पृष्टं न स्फुरत्तं च दृष्टम् ।

दूरस्थवोनं तु ब्रह्मस्वतिवस्तुनोऽनभेदो न इति^३ । योऽवगमे च ते नः ॥ ४४ ॥

एत्यादिकमुक्तमत्र टीकाकृता सर्ववर्षेण उपनिवर्तयति ।

इन्द्रियत्वनिराकरणात् । इन्द्रियाणि पञ्च-घ्राणरसनचक्षुः-
श्रोत्रत्वगारमकानि । सर्वाणि चेन्द्रियाणि स्वस्वविषयसंयु-
क्तान्येव प्रत्यक्षज्ञानं जनयन्ति । तत्र घ्राणरसनत्वगिन्द्रिया-
णि स्वस्थानस्थितान्येव गन्धरसस्पर्शोपलम्भाञ्जनयन्ति ।
चक्षुःश्रोत्रे तु स्वत एव विषयदेश गत्वा स्वस्वविषयं गृही-
तः । श्रोत्रस्यापि चक्षुरादिवत् परिच्छिन्नतया भेर्यादिदेश-
गमनसम्भवात् । अत एवानुभवो भेरीशब्दो मया श्रुत
इति । बीचीतरङ्गादिन्यायेन कर्णशङ्कुलीप्रदेशोऽनन्तशब्दो-

दश कर्मेन्द्रियाभा ज्ञानाजनकत्वादित्याशयेनाह-इन्द्रियाणि पञ्चेति ।
तान्यपि कानीत्यपेक्षायामाह-घ्राण्येति । तरङ्गाद्ये च रूपादिज्ञानानि
सङ्करणकानि क्रियात्वाच्छिदिक्रियावद् इत्यनुमानं प्रमाणम् । 'तमुत्काम-
न्तं सर्वे प्राणा अनूहन्ममन्ति इत्याश धृतिश्च मानम् । इन्द्रियाम्यप्रा-
प्यङ्गारोमीति सौगतास्ताक्षिराकर्तुमाह-सर्वाणि चेति । तत्रापि फल-
फलकस्यैवभावविरोधमाधित्याह-तत्रेति । ननु चक्षुषस्तरसंभवेऽपि
कर्णशङ्कुल्येषच्छिन्ननभोरूपश्रोत्रस्य विषयदेशगमनं न सम्भवति
इत्याशङ्क्याह-श्रोत्रस्यापीति । आश्रयादुत्पन्नं श्रोत्रमपि चक्षुरा-
दिवत्परिच्छिन्नमिति भावः । यतः श्रोत्रस्य शब्ददेशगमनमत एव
नैवाधिकप्रक्रिया तु गौरवप्रस्तत्त्वादुपेक्ष्येत्याह-बीचीति । यथा बीचे-
स्तरङ्गस्ततोऽपि बीच्यन्तर ततोऽपि तरङ्गान्तरमिति न्यायः । तथा भेरी-
शब्दसंयोगात्तस्मिन्तस्माच्छब्दादसमवायिकारणाच्छब्दान्तरस्येत्यपि-
स्ततोऽन्वस्येति परम्परयाऽन्वयशब्दस्य श्रोत्रसम्बन्धकल्पनागौरवम् ।
कदम्बमुकुनन्याय आदिपदाज्ज्ञेयः । (१) प्रदेशो-प्रदेशसम्बन्धा-

(१) कतपुस्तकयोः अप्रदेशे प्रदेशसम्बन्धावभित्यादिः पाठः, गनुस्तके तु
प्रदेशो सम्बन्धावभित्यादिः पाठः, तयोरेतुपपत्तिमालीक्य अस्मात्तिरेकः कल्पितः ।
अस्यार्थस्तु-मूले बीचीतरङ्गान्यादेन कर्णशङ्कुलीप्रदेशे अनन्तशब्दोपधिकल्पना-

त्यक्तिकल्पनागौरवम् (१), भेरीशब्दो मया झुत इति प्रत्यक्षत्वं
 भ्रमत्यकल्पनागौरवं च स्यात् । तदेवं व्याख्यातं प्रत्यक्षम् ॥

इति प्रत्यक्षं प्रमाणम् ॥

अथानुमानपरिच्छेदः २

अथानुमानं निरूप्यते । अनुमितिकरणमनुमानम् ।

यम् । परमप्रवृत्तमुपसंहरति-तदेवमिति ।

इति धीमापरमहंसपरिमात्रस्यार्थपालयोः पालतीर्थधीपादशिवदत्तवं-
 शावतंसरामकुमारसनुधनपतिसूरिदुतशिवदत्तविरचितायां वेदान्त-
 परिभाषार्थदीपिकायां प्रवक्ष्यपरिच्छेदः समाप्तः ॥ १ ॥

एवं सर्वेषादिसंमत्तं ज्येष्ठं प्रत्यक्षप्रमाणं प्रथमं निरूप्य पदुवादि-
 सम्मतत्वात्तदनन्तरमनुमाननिरूपणं प्रतिशारीते-अथेति । (२) अनु-
 मीयतेऽनेनेत्यनुमानमनुमितिकरणमिति तदुत्पत्तमनुमानपदं लक्षणम-
 व्युत्पन्नं लक्ष्यमिरयाशयेनानुमानं लक्षयति-अनुमितीति । अनु-

भेरीशब्दं तदस्य प्रदेशे इति पदं प्रतीकत्वेनोपाशय प्रदेशसम्बन्धार्थनिस्तुक्तम् ।
 कर्णशुक्लीप्रदेशे मानन्तश्चोत्पत्तिः, परन्तु भेरीदेशे अन्तर्य चोत्पत्तौ कर्ण-
 शुक्लत्वात् तद् सम्बन्धमासाद् भेरीदेशे आशयश्चास्ति-अन्तरं ततोऽपि चोत्पत्ति-
 न्तरमिति धर्तुशुक्लीपर्यन्तमनन्तश्चोत्पत्तयो धीचोत्तरहन्वायेन कल्पते तत्र
 गौरवमिति हेयः ।

(१) यद्यपि सर्वेषु पुराणेषु भ्रमत्तरहन्नागौरवमिति पाठः, तदाऽप्यत्र
 'कल्पनापान्तु गौरवम्' इति पाठो मन्वानुशुभ इति प्रदिशति ।

(२) अनुमीयते-अनुमितिप्रमा उपपाद्यते अनेन तद्-स्वातिज्ञानमनुमानम्,
 (अनुमानचोत्पत्तिनिश्चितम्) अर्थात् स्वातिज्ञानमनुमितिप्रमाकरणमिति

अनुमितिश्च व्याप्तिज्ञानत्वेन (१) व्याप्तिज्ञानजन्या ।

मानलक्षणपटकानुमितेर्लक्षणमाह—अनुमितिश्चेति । व्याप्तिज्ञान-
त्वेन न तु विषयत्वादिना । व्याप्तिश्च वक्ष्यमाणा तज्ज्ञानं च व्यभिचार-
ज्ञानविरोधिज्ञानमिति पर्यवस्यति । नन्वत्र व्याप्तिपरं व्यभिचारज्ञान-
विरोधिपरं न तु प्रत्यक्षदभिमतव्याप्तिपरं, तेन तज्जनने (२) अत्यन्ता-
भावगर्भसाध्याभाववदवृत्तिवादि रूपव्याप्तिज्ञाने (६) अन्योन्याभावगर्भ
साध्यवत्प्रतियोगिज्ञान्यान्याभावासाध्याभावाधिकारस्यादिरूपव्याप्तिज्ञाने च
(४) कारणतावच्छेदकमत्वादानुमितिर्भवति इदानीं तु न स्यादिति चेन्न ।

व्याप्तिज्ञाने प्रयुज्यमानस्य अनुमानपदस्य करणानुपपत्त्याऽऽश्रयणे अनुमान-
लक्षणस्य अनुत्पत्त्यानाश्रयणे केवलसङ्गोपमाश्रयणे लक्ष्यपरत्वमिति भावः ।

(१) व्याप्तिज्ञानत्वेनेति । धूमो वह्निव्याप्य इत्याद्यात्मकव्याप्तिप्रकारकज्ञान-
त्वेनेत्यर्थो विवक्षितः । अन्यथा—व्याप्तिज्ञानत्वेन व्याप्तिज्ञानस्य अनुमितिं प्रति
करणत्वस्वीकारे तु व्याप्तिरिति ज्ञानारवि परंतो वह्निमानिस्यनुमित्यापत्तिः ।
व्याप्तिप्रकारकज्ञानत्वविवक्षये तु धूमो वह्निव्याप्य इत्यस्यैव व्याप्तिप्रकारकज्ञानत्व
व्याप्तिरिति ज्ञानस्य तु व्याप्तिप्रकारकज्ञानत्वमिति नापत्तिः काचिदिति । वह्नि
व्याप्य धूमवन्त परंतु जानानीत्यनुभवसाध्यादि व्याप्तिज्ञानजन्यत्वं, तथापि
अनुभवसाध्यादिजन्यतानिरूपितजनकत्व व्याप्तिज्ञानस्य विषयत्वेन भवति न
व्याप्तिज्ञानत्वेनेति । एव व्याप्तिज्ञानजन्यस्मृतिशाब्दज्ञानव्याप्तिज्ञानध्वनादि-
पि बोध्यम् । अत्रेदं तत्त्वम्—अथ वद इत्याकारकज्ञाने विषयो यदः सोऽपि
विषयत्वेन ज्ञानजनको भवति यथा तथैशोक्तानुभवसाधारिणि ज्ञानानि
व्याप्तिज्ञानजन्यानि तेषु उक्तानुमितिच्छ्रयस्यातिव्याप्तिः स्यादती व्याप्ति-
ज्ञानत्वेनेति लक्षणे निवेशितमिति ।

(२) तज्जनने—अनुमितिजनने । अत्यन्ताभावो गर्भे मध्ये यस्य तच्च
साध्याभाववदवृत्तिवादि रूपव्याप्तिज्ञानं च तस्मिन्मिति विग्रहः । इदं पूर्वपक्ष-
व्याप्तिच्छ्रये प्रथमव्याप्तिच्छ्रयम् ।

(३) इदञ्च पूर्वपक्षव्याप्तिच्छ्रयेषु तृतीयं लक्षणम् ।

(४) कारणता व्याप्तिज्ञाने तदवच्छेदक व्याप्तिज्ञानत्व तस्य पञ्चस्वपि
लक्ष्येषु सत्त्वात् अनुमितित्वं भवतीत्यर्थः ।

व्याप्तिज्ञानानुव्यवसायादेस्तत्त्वेन तच्चन्यत्वाभावात्तु-
मितित्वम् ।

अनुमितिकरणं च व्याप्तिज्ञानं तत्संस्वारोऽवान्तर-
व्यापारः, न तु तृतीयलिङ्गपरामर्शोऽनुमितौ करणम् ।

अत्यन्ताभावादिगर्भव्याप्तिज्ञानस्यापि व्यभिचारज्ञानविरोधिज्ञान एव
पर्यवसानात्, इत्युक्तौ व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानस्य अनुमित्यहेतुत्वात् इत्य-
भाषणत्वाच्च । तद्वत्त्वात्तद्वेदकविवक्षाया इत्यभावेदवति व्याप्ति-
ज्ञानेति । तत्त्वेन—व्याप्तिज्ञानत्वेन । आदिपद तच्चन्यत्वात्तद्विरोधि-
ज्ञानादिसंमहार्थम् । अनुव्यवसायस्युक्तिशाब्दानदिषु विषयत्वस्यस-
मानविषयानुभवत्वपर्यवसानत्वादिना हेतुत्वात्तत्त्वेनाहेतुत्वमित्यर्थः ।

ननु व्याप्तिज्ञानस्य किमनुमितिकरणत्वमत्रनुत तत्करणत्वमित्य-
पेक्षायामाह—अनुमितिकरणं चेति । एतेन व्याप्तिविराट्पक्षसम्भ-
वात्तद्व्यभिचारमनुमितिकरणमनुमानं तच्च लिङ्गपरामर्श इति प्रत्यु-
क्तम्, व्याप्तिज्ञानस्यैव तत्करणत्वसम्भवे तदतिरिक्तपरामर्शोऽतीव्यभिचार-
नौचित्यात् । नाप्यनुमितौ लिङ्गं करणमयमित्यलिङ्गानुमितौ परामर्शस्य
व्यापारत्वासम्भवेन तत्करणत्वासम्भवतया व्यभिचारान् । तस्मादनु-
मितिकरणत्वाद् व्याप्तिज्ञानमेव अनुमानशब्दाभिधेयं, न तु लिङ्गतत्पराम-
र्शाविति भावः । ननु व्याप्तिज्ञानस्य करणत्वे तद्व्यापारो वक्तव्यः, व्या-
पारपदसाधारणकरणस्य करणत्वादित्यपेक्षायामाह—तत्तत्कार इति ।
व्याप्तिज्ञानसंस्कार इत्यर्थः । ननु महानसादौ धूर्त्वादिज्ञानं प्रथमम्,
एते ततो द्वितीयम्, ततो व्याप्ति स्मृत्वा एते धूर्त्वादिपरामर्शात्मकं
तृतीयम्, ततो तद्व्यापारानुमितिरिति तृतीयलिङ्गपरामर्शात्मकं हानमनु-
मितिकरणमिति वदन्ति नैदादिकाः । अत्रो भावद्विरपि तथैव किमिति
नाभ्युपगम्ये इत्यादिवाह—न तु तृतीयेति । व्याप्तिविराट्पक्ष-

तस्यानुमितिहेतुत्वासिद्ध्या तत्करणत्वस्य दूरनिरस्तत्वान् ।

न च सस्कारजन्यत्वेनानुमितेः स्मृतित्वापत्तिः. स्मृति-

धर्मताज्ञानं परामर्शः । प्रतियोग्यसमानाधिकरणयत्समानाधिकरणा-
त्यन्ताभावप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नं यन्न भवति तेन समं तस्य
सामानाधिकरण्यं व्याप्ति (१) । व्याप्यस्य पक्षगतित्वं पक्षधर्मता ।
तथा च बहिष्माप्यभ्युपगमस्यमित्यादिज्ञानमुक्तनक्षणरसमशोत्सकं, तत्त-
नानुमितिकरणमित्यर्थः । तत्र हेतुमाह-तस्यानुमितीति । पक्षधर्म-
ताज्ञानद्वारोद्बुद्धे संस्कारे व्याप्तिज्ञानस्यान्वयव्यतिरेकभ्यामनुमिति-
जनकत्वाभ्युपगमस्यावश्यकतया (२) नदहितस्य परामर्शस्य तदहेतु-
त्वासिद्ध्या तत्करणत्वस्य दूरनिरस्तत्वमित्यर्थः । उपलक्षणमिदम् ।
अनुमितिकरणं लिङ्गम्, तत्परामर्शोऽन्तरव्यापार इति वैशेषिका
मन्वते । तन्न साधु, विनष्टस्यानागतस्य च लिङ्गस्य तदानीमभावेन
ततोऽनुमित्यनापत्तेरित्यपि द्रष्टव्यम् ।

ननु संस्कारजन्यं ज्ञानं हि स्मृतिरिति स्मृतिलक्षणं तस्य चानुमि-
तावप्यनुगम त् तस्यापि स्मृतित्वापत्तिरित्याशङ्क्य परिहरति-न चेति ।
तत्र हेतुमाह-स्मृतीति । नन्वेव तर्हि तत्तत्प्रागभासजन्यस्वरूपप्रयो-
जकस्य सर्वत्र सुलभत्वात् तत्र तत्र प्रयोजकान्तराभ्युपगमोऽनर्थकः

(१) इयं सिद्धान्तलक्षण-व्याप्तिः । पूर्वानी वदितान् भूमाद् इत्यत्र लक्षण-
समन्वयः । यथा लक्षणघटकोऽभावो घटाभावः, स च प्रतियोगिनी घटस्या-
समानाधिकरणोऽथ च हेतोर्धर्मस्वाधिकरण पूर्वतस्तत्समानाधिकरणश्च तादृशा-
भावीया प्रतियोगिता घटे प्रतियोगितावच्छेदक घटत्वम् अनवच्छेदक बहिरखं
तदवच्छिन्नो बहिरतेन बद्धिना सम तस्य हेतोर्धर्मस्य सामानाधिकरणं
पूर्वतादाविति ।

(२) संस्कारे उद्बुद्धे सति व्याप्तिज्ञानसत्त्वेऽनुमितिस्तरभावेऽनुमित्यभाव
इत्यन्वयव्यतिरेकभ्यां व्याप्तिज्ञानस्यावश्यकतया तदहितस्य-अन्वयव्यतिरेक-
रहितस्य-परामर्शस्य अनुमितिहेतुत्वासिद्ध्या, तत्करणत्वस्य-अनुमितिकरण-
त्वस्य दूरनिरस्तत्वात् । कारणविशेषः कारणकारकसामान्यत्वरूपहेतुत्वासिद्ध्या
तद्विशेषरूपकरणत्वस्य अत्यन्तमसम्भावितत्वादित्यर्थः ।

प्रागभावस्य संस्कारमात्रजन्यत्वस्य वा स्मृतित्वप्रयोजकतया (१)
संस्कारध्वंससाधारणसंस्कारजन्यत्वस्य तदप्रयोजकत्वात् ।

न च यत्र व्याप्तिस्मरणादनुमितिस्तत्र कथं संस्कारो
हेतुरिति वाच्यम् । व्याप्तिस्मृतिस्थलेऽपि तत्संस्कारस्यै-
वानुमितिहेतुत्वात् (२) । न हि स्मृतेः संस्कारनाशकरनि-
यमः (३), स्मृतिधारादर्शनात् । न चानुद्वयुद्धसंस्कारादप्यनु-

ह्यादित्यहचे. पक्षान्तरमाह-संस्कारमात्रेति ।

ननु व्याप्तिस्मरणादनुमितिस्थले संस्कारजन्यत्वं व्यग्निरितं
व्याप्तिरप्यस्या संस्कारनाशादित्याराद्धय परिहरति-न चेति । व्याप्ति-
रनुमितिजन्यानुमितिस्थलेऽपि संस्कारनाशान्भुषणमेव स्वभियाराभावा-
दित्याह-व्याप्तिस्मृतौति । स्मृतिधारादर्शनात्स्मृतेः संस्कारनाशक-
रनियमो नास्तीत्याह-न हीति । ननु संस्कारस्यैवानुमितिहेतुकत्वे चनु-

(१) तथा च स्मृतिप्रागभावजन्यं चानं स्मृतिरिति संस्कारमात्रजन्यं
चानं स्मृतिरिति वा स्मृतिस्थले सति संस्कारध्वंससाधारणसंस्कारजन्यानु-
मिती न स्मृतिरिति ।

(२) व्याप्तिरनुमितिजन्यानुमितिस्थलेऽपि व्याप्तिसंस्कारस्यैव अनुमिति-
हेतुत्वं व्याप्तिरनुमितिजन्यानुमितिस्थलेऽपि व्याप्तिरनुमितिजन्यानुमिति-
हेतुत्वं व्याप्तिरनुमितिजन्यानुमितिस्थलेऽपि व्याप्तिरनुमितिजन्यानुमिति-
हेतुत्वं व्याप्तिरनुमितिजन्यानुमितिस्थलेऽपि व्याप्तिरनुमितिजन्यानुमिति-

(३) योऽपि विमुक्तिवशुणानां स्वीकृत्य विविधेषु नानाकारात् इति ता-
दिकाः । तथा च संस्कारात् स्मृतेः संस्कारस्य नाशोऽवश्यभावीति । तत्र ।
संस्कारनाशात्भुषणमेव स्मृतिधारास्थले द्वितीयस्मृतिस्थलेऽपि व्याप्तिरनुमिति-
हेतुत्वं व्याप्तिरनुमितिजन्यानुमितिस्थलेऽपि व्याप्तिरनुमितिजन्यानुमिति-
हेतुत्वं व्याप्तिरनुमितिजन्यानुमितिस्थलेऽपि व्याप्तिरनुमितिजन्यानुमिति-
हेतुत्वं व्याप्तिरनुमितिजन्यानुमितिस्थलेऽपि व्याप्तिरनुमितिजन्यानुमिति-

मिथ्यापत्तिः, तदुद्बोधस्यापि सद्व्यखितान् ।

एवं च अयं धूमवानिति पञ्चवर्मताज्ञानेन, धूमो वह्नि-
श्याप्य इत्यनुभवोद्बोधितसंस्कारोद्बोधे च सति, वह्निमानित्य-
नुमितिर्भवति, न तु मध्ये व्याप्तिस्मरणं तज्जन्यवह्निश्याप्यधूम-
वानित्यादिविशेषणविशिष्टं ज्ञानं वा हेतुत्वेन कल्पनीयम्,
गौरवान् मानामायाश्च ।

तच्च व्याप्तिज्ञानं वह्निविषयकज्ञानांश एव कथम्, न तु

दुद्बोधस्य (१) तन्मात्रानुमित्यत्र स्फुराद् इव परिहरति—न चेति ।
तदुद्बोधस्य पञ्चवर्मताज्ञानजन्यस्य संस्कारोद्बोधस्य ।

फलितमाह—एषञ्चेति । व्याप्तिज्ञानस्य कथञ्चेति व्याप्तिज्ञान-
संस्कारस्य तदनुभावारत्वे पञ्चवर्मताज्ञानजन्यसंस्कारोद्बोधस्य सद-
व्यखितत्वे च सिद्धे सति ।

पर्वतो वह्निमानित्येकमेव ज्ञानमनुमित्यात्मकमिति वेदभिमन्यते
सात्रिराह—तच्चचेति । सन्निरुद्धप्रसक्तानुमितिसम्पत्ते ज्ञानद्वयस्यो-

विनश्यती संस्कारमपरिहृत्या विनश्येद् उल्लेख्य संस्कारोऽन्या स्मृतिमिति
पारायः सानुस्वनास्ति चेत् । एतद्बुद्धकल्पनाऽपेक्षमात्रेण येनानुभवेन यः
संस्कारो भवति, तेन च संस्कारेण उद्बोधसंस्कारिणा स्मृतिजनने भवित्वा
स्मृत्या स्वयनकल्पनास्य नाशानुपूर्वया तत्रैव संस्कारस्य इदोकरकल्प-
नाया मूलभावत्वं । तथा चाऽनुभवोऽप्यत्रानुपूर्वः, यथा पूर्वेषु क्षुनः शास्त्रा
भोज्ये स्मृतौ इतोमून इति तत्रैव शास्त्रार्थ इदोमूलनादशयति । अन्यथा क्षुन-
शास्त्रार्थसंस्कारस्य भृशेवजनानन्तर विनाशे तथा च स्मृत्या संस्कारजनने
इत्यत्र कथं स्यात् । किञ्च संस्कारेण स्मृत्युत्पत्तिः स्मृत्युत्तरं जायमानेन तेनैव
स्मृतिनाशः, इति संस्कारस्यैव स्मृतिजनकत्वविनाशकत्वे तस्यैव पुनः स्मृते-
रुत्पत्तये स्मृतिजनकत्वमादरत्वे, इत्यादिव प्रविष्टवदार्थकल्पननाशत्वेन, तस्मात्
स्मृतेः संस्कारनाशव्यतिरिक्ते पशुः भेदान् ।

(१) अनुद्बोधस्य इति पाठः—अनुभवे । अञ्चेति तदुद्बोधस्य इत्यस्य
स्थाने तदुद्बोधस्य इति पाठश्च ।

पर्वतविषयकज्ञानात् इति पर्वतो बद्धिमानिति ज्ञानस्य बद्धय
 एवानुमितित्वं न पर्वतावशे, तदशे प्रत्यक्षत्वस्योपपादितत्वात् ।
 व्याप्तिश्च अशेषसाधनाश्रयाश्रितसाध्यसमानाधिकरणस्य

उपादितत्वादित्याह—पर्वत इति । पर्वत पर्यायि बद्धिमनुमिनोमीत्यनु
 भवयत्ताज्ज्ञानद्वयस्यावश्यकतया जातित्वोपाधित्वपरिभाषायाश्चाश्रमाणि
 कत्वाद् ज्ञानस्यांशभेदेन परोक्षत्वापरोक्षत्वयोरुपपादितत्वादित्यर्थः ।

नन्वनुमितिकरणव्याप्तिक्राने (१)का व्याप्तिरित्यपेक्षया व्याप्ति
 स्वरूपमाह—व्याप्तिश्चेति । अशेष च तत्साधनच तस्याश्रयस्तदाधिष्ठ
 यरसाध्य तेन सम हेतो सामानाधिकरण्य रूप यस्या सा, (१)साधन
 तावच्छेदकावच्छिन्नसाधनाश्रयाश्रितसाध्यतावच्छेदकानच्छिन्नसाध्यता
 मानाधिकरण्यरूपेति यावत् । एवं च चात्किं इत्यादिसाधनाश्रयाश्रित
 यरिक्किपिदूमादिसाध्यसामानाधिकरण्यमादाय पर्वतो धूमवान् वहरित्या
 दृष्टदेतो नातिप्रसङ्गः । नन्वेवभूता व्याप्ति केन गृह्यते ? न तावत्सर्वेण,
 व्याप्यारोपेण न्यारकातोपरूपस्य तस्य व्याप्यधीनेत्यात् । नापि सह

(१) ज्ञाने स्वीकृत्ये का व्याप्तिरिति पाठ -यमुत्तरे ।

(२) बद्धिमान् भूमाद् इत्यत्र साधन धूम साधारणत्वनिष्ठा तदवच्छेद
 धूमत्व तदवच्छिन्नता पर्वतीवचत्परीयादिधूमन्यक्तय साधनरूपा तदाश्रया
 पर्वतारय , ज्ञानेकाभिता या साध्यव्यत्यय -ताश्रयाणि साध्यतावच्छेदकं बद्ध
 द्विष्य तदवच्छिन्नता एव तासां धूमत्वावच्छिन्नधूमन्यरीता बद्धिरावच्छिन्न
 बद्धिव्यतीनां यत्र सामानाधिकरण्य-सामानाधिकरण्ये पर्वतानीं वृत्तिव 'यत्र यत्र
 धूमस्तत्र तत्र बद्धि' इत्यादिरूप-तदेव रूप परया व्याप्ति सा तथा । धूमसा
 न्वद्धरित्यादौ यथा यथाचिद् महानसीववद्विष्यत्वा गरात्मीयधूमवति
 साधनेऽपि नातिप्रसङ्गः । यद्यपि तत्र महानसीवधूमवद्वयो सामानाधिकरण्य
 दृष्टं तथाऽप्यवगोचरे स्वभिचारात् साधनतावच्छेदकान्निध्यनेन बद्धिना
 सामानाधिकरण्यं नास्तीति भावः ।

रूपा । सा च व्यभिचारादर्शने सति सहचारदर्शनेन गृह्यते ।
तच्च सहचारदर्शनं भूयो दर्शनं सकृदर्शनं वेति विशेषो
नादर्शनीयः । सहचारदर्शनस्यैव प्रयोजकत्वात् ।

तच्चानुमानमन्वयिरूपमेकमेव । न तु केवलान्वयि ।
सर्वस्यापि धर्मस्यात्मन्यते ब्रह्मनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वेन

वारदर्शनेन, सकृदर्शने भूयोदर्शने च तस्मिन् क्वचिद्व्यभिचारोपलम्भा
दित्याशङ्क्याह—सा चेति । तच्च सकृदर्शनं भूयोदर्शनं वा इत्यपेक्षा-
यामाह—तच्चयेति । गृह्येतसहचारस्य व्याप्तिमहदर्शनादगृह्येतसह-
चारस्य व्याप्तिमहादर्शनाच्चेत्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां सहचारदर्शनस्य
हेतुत्वसिद्धया साधकात् तस्यैव प्रयोजकत्व, न तु तद्विशेषस्येत्याह—
सहचारयेति ।

एवं व्याप्तिज्ञानस्यानुमितिकरणत्वेनानुमानत्वं प्रसाध्येदानुमान-
श्रैविध्यमपि नैयायिकादिवदस्मन्मते नास्तीत्याशयेनाह—तच्चानु-
मानमिति । न तु केवलान्वयिकेश्वरव्यतिरेक्यन्वयव्यतिरेकमेदादित्र-
विधमित्यर्थः । अन्वयरूपम्—अन्वयमुख्याप्तिज्ञानरूपम् । ननु
परोक्तमेदानां जागरूकत्वे कर्ममनुमानस्यैकरूपत्वमित्याशङ्क्यायनेदं
निराचष्टे-न त्विति । (१)तद्धि अत्यन्ताभावाप्रतियोगिसाध्यकम् । न
चात्मन्यते ब्रह्मतिरिक्तं क्वचिद्व्यत्यन्ताभावाप्रतियोगि 'नेह नाना-
स्ति क्वचन' क० २-१० इत्यानिश्रुत्या सर्वस्यापि ब्रह्मनिष्ठात्यन्ता-
भावप्रतियोगित्वावधारणादिति तथाभूतरेवतान्वयित्वस्यासिद्धेरित्याह-
सर्वस्यापीति ।

(१) तदीति । केवलान्वयमनुमान हि अत्यन्ताभावस्य प्रतियोगि साध्य
वत्तद अत्यन्ताभावाप्रतियोगिसाध्यकम् । यथा वाच्य ज्ञेयत्वादित्यादि ।
नैयायिकमते वाच्यत्वज्ञेयत्वयोः कुत्रापि विरहामावेन लक्षणसम्बन्धः ।

अत्यन्ताभावाप्रतियोगिसाध्यकत्वरूपकेवलान्धयित्वस्यासिद्धेः ।
 नाप्यनुमानस्य व्यतिरेकिरूपत्वम्(१) । साध्याभावे
 साधनाभावनिरूपितव्याप्तिज्ञानस्य साधनेन साध्यानुमि

एवं प्रथममेदं निराकृत्य केवलव्यतिरेकिरूपं द्वितीयमेदं निराकृष्टे
 नाप्यनुमानस्येति । व्यतिरेकिरूपत्वं—केवलव्यतिरेकिरूपत्वम्
 साधनेन हि साध्यमनुमीयते, तत्र च साध्यं न विद्यते । तत्र
 मुख्यते, न तु साध्यभावासाधनाभावयोरित्याह—साध्याभावे इति ।
 तथा च पृथिवी इत्येवमेषो भिद्यते गन्धत्वाद् यदितरमेषो न भिद्यते न
 तद्वन्धवद् यथा जलादोत्पानुदाहरणानि स्वर्गपतेर्गन्धवत्त्वत्वेत्तमेवो
 पपादकत्वादिति भावः । नन्वन्वयव्याप्तिज्ञानरहितस्य व्यतिरेकव्याप्ति

(१) व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानवन्धानुमिति कारणत्वमनुमानस्य व्यतिरेकिरूपत्वं
 साध्याभावाव्यापकौभूताभावप्रतियोगित्वं व्यतिरेकव्याप्तिः । अन्यव्याप्तौ इ
 धूमसम्बन्धे बहिस्तत्त्वमिति व्याप्येन धूमेन व्यापकस्य बद्धतातोरो मवति, अभा
 वतोस्तु तद्विपरीतः कार्यकारणभावः, यथा यत्र यत्र बद्धवभावस्तत्र तत्र धूमो
 भाव इति । तथा च साध्यस्य बद्धे अभावेन साधनस्याभावः साध्यते तस्य
 कुत्रोपयोगः । साधनस्य धूमस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वात् न अनुमानोपयोगाभावात् ।
 पृथिवी इत्येवमेषो भिद्यते गन्धवत्त्वाद् इत्यन्वयवदृष्टान्ताभावाद् यत्र गन्धवत्
 तत्र पृथिवीतरभिद्यम् इति साधनाभावेन साध्याभावसाधनपुस्तकस्य पृथिव्या-
 मित्यभेदः साध्यते । तस्या व्यतिरेकव्याप्यताः साध्यानुमितिपमादानु-
 पयोग एव, अन्यव्याप्तिज्ञानस्यापि अन्यव्याप्तिज्ञानुमितिदेवत्वप्रतिपत्त्यात् ।
 तथा हि, साध्याभावनिष्ठा वा साधनभावनिरूपिता व्याप्तिः, यथा गन्धाभावा-
 व्याप्य इत्यभेदाभाव इति, तथा चेत् पृथिव्यां गन्धवत्त्व साध्यते ततोऽन्यदन्तेन
 अभावगनेन—व्याप्तिज्ञानेन अन्यस्यां—पृथिव्यां गन्धवत्त्व साध्यत इत्यादि ।
 तथा च कृतकारणमित्येवव्याप्यम् इति कृतकारणनिष्ठानिश्चयनिरूपितव्याप्ति-
 ज्ञानेन धूमाद् बद्धवदनुमित्यापत्तिः स्यात् । यत्र हि धूमो बहिःसाध्य
 इत्यभावेव व्याप्तिज्ञानेन बद्धवदनुमितिरिति, न तु कृतकारणनिष्ठानित्यव-
 निरूपितव्याप्तिज्ञानेनेति रिक् ।

तावन्नुपयोगात् । कथं तर्हि धूमादावन्वयव्याप्तिमविदुषोऽपि
(१) व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानादनुमितिः ? अर्थापत्तिप्रमाणादिति
वक्ष्यामः ।

अत एवानुमानस्य नान्वयव्यतिरेकिरूपत्वं व्यतिरेक-
व्याप्तिज्ञानस्यानुमित्यहेतुत्वात् ।

ज्ञानादनुमितिर्भवति, भवन्मतै सा कथमुपपद्यते इति शङ्कते-कथं
तर्हीति । तस्यार्थापत्तिप्रमाणाद् बह्व्यादिज्ञानं, न त्वनुमानादतो नोक्त-
दोष इत्याह अर्थापत्तौति । वक्ष्यायागरीत्या अर्थापत्तिप्रमाणाद्या
वस्यक्तया व्यतिरेकव्यनुमानस्य तदन्तर्भावसम्भवे तत्सृष्टकृतस्याभ्यु-
पगमो न युक्त इति भावः ।

एतौयभेदं निराकरोति-अत्र एवेति । यतो व्यतिरेकाद्याप्तिज्ञानस्य
मातृमितिजनकत्वमत एवेत्यर्थः । अन्वयव्यतिरेकिरूपे त्वन्वयव्याप्ति-
ज्ञानस्यैवानुमितिजनकत्वे व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानस्य तद्व्यजनकत्वाभ्युपग-
मस्य वैयर्थ्यादित्याह-व्यतिरेकेति । अत्र केचित् (२) स्ववृत्तिविरोधि

(१) व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानादनुमितिर्नायते । यथा बह्वधामाव-वाप्यो
धूमाभाव इति व्यतिरेकमात्रव्याप्तिज्ञानेन पुरुषस्यापि पवतेऽविशिष्टमूलधूम
वर्धनेन धूमाभावाभावरूपस्य धूमस्य विद्यमानतया बह्वधमावस्याप्यस्य धूमाभा-
वस्य च अविद्यमानतया व्यापकस्य बह्वधमावस्याप्यभावः, अर्थात् 'बहिमान्
पर्वतः' इत्याकाराऽनुमितिस्तत्पक्षे । व्यतिरेकव्याप्यस्वीकारे कथमुत्पत्तिरस्या
अनुमितेरित्याशङ्क्येतिप्रश्नाय । अर्थापत्तिप्रमाणादिति समाधातु प्रत्येकारस्यायमा-
शयः । एतादृशस्थले बहिमनुमिनोयोत्पन्नु यवसायायावाग्नास्माभिरनुमितिः
स्वीक्रियते, किन्तु यदि वक्ष्यामीत्यनुव्यवसायवत्त्वादर्थापत्तिरेवेति धर्मोऽत्र
प्लवङ्गः । यिनपेकारानुयायी रामकृष्णस्तदात्मजोऽपि पित्रा स्मृतिव्यति-
रेकव्यनुमानं पुनर्वर्जीवयति शिक्षामभ्यापिति दृष्टव्यम् । अनेन शिवदत्तेन
मूलकारग्रन्थसमर्पणं कृतमिति संक्षेपः ।

(२) अत्र केचिदित्यस्य (८९) पृष्ठस्थेन वदन्तीत्यनेन दूरव्यवहितेन

प्रतिमदत्यन्ताभावाप्रतियोगित्वं साध्यस्य केवलान्वयित्वम् । तन्ना
 घटत्वं (१) केवलान्वयिलिङ्गलक्षणं (२) प्रमेयत्वादेश स्वममानविहरण
 पारमार्थिकत्वावच्छिन्नात्यन्ताभावप्रतियोगित्वेऽपि स्वप्रतिविरोधिप्रति
 मदत्यन्ताभावाप्रतियोगित्वात्केवलान्वयित्वम् । न च (३) प्रतिविरोध
 शब्दप, तथा अपि पारमार्थिकत्वावच्छिन्नद्वैताभावपरत्वात् । तदुक्त
 विवक्षिते—'आगमेन च द्वैतत्व तत्वांशयापात्' इति । न च २.२.५
 स्वप्रतिविरोधोति व्यर्थं, तस्यान्याप्यप्रतिविरोधोति व्यर्थं ।
 समहार्थत्वात् । न च प्रकृत्य. (४) स्वप्रकारात्वेन तत्र स्वरूपेणापि प्रमे
 यत्वाभावात्कथं केवलान्वयित्वमिति वाच्यम्, प्रकृत्येऽपि प्रतिलक्षणप्रमा
 विषयत्वान् । न चैतावता स्वप्रकारात्स्वनिरोध, अनुपहितस्यैव तथात्वात् ।
 न चैवमपि नाभिधेयत्वं केवलान्वयि, प्रकृत्येऽनभिधेयत्वादिति वाच्यम्
 सवन्धः । वेचित् शिरामगिवाराः । स्वप्रतिविरोधादेरवमर्षे । सुटिप्पगार्यं
 आधेयता प्राद्या स्वप्रकारेण प्रयादयो प्राद्या, न प्रमेयत्वादीति,
 विरोधिप्रतिमदत्यन्ताभावस्याप्रसिद्धत्वात् । तथा च प्रयादिनिष्ठा या आधेयता
 तद्विरोध्याधेयतावान् सो पटवत्त्वदेशस्थो पटवत्त्वन्ताभावस्य प्रतियोगित्वं प्रयादौ
 अप्रतियोगित्वं प्रमेयत्वादाविति लक्षणसमन्वयः ।

(१) तस्य—केवलान्वयिसाध्यस्य—साधकं तत्साधकं तस्य भावस्यासाधकं
 त्वम् । केवलान्वयिसाध्यविषयानुमितिवनकत्वं केवलान्वयिलिङ्गस्य लक्षणम् ।

(२) प्रमेयत्वादेश केवलान्वयित्वन्वयः । यद्यप्यत्र अत्यन्ताभावा-
 प्रतियोगित्वं केवलान्वयित्वमिति लक्षणस्य प्रमेयत्वाधिकरणे प्रमेये घटे
 प्रमेयः पारमार्थिको न इत्याकारकस्यात्यन्ताभावस्य प्रतिबोधैव प्रमेयो घट
 इत्यप्याप्तिः, तथाऽपि स्वप्रतिविरोधिप्रतिबोधैरेव केवलान्वयिप्रकारेण
 नाभ्याप्तिरिति भावः ।

(३) 'नेह नानास्ति' इत्यादिभुक्तिः ।

(४) इतराप्रकारादयत्वे सति प्रकाशमानत्वं स्वप्रकारात्त्वं, अरराधीव-
 प्रकाशवत्त्वमित्यर्थः । तत्र—प्रकृतिः । स्वरूपेणापि—प्रमेयत्वेनापि । कथं केवलान्व-
 यित्वं प्रमेयत्वादीनामित्यर्थः । न कथमपि संभवतीत्याद्येवार्थः किञ्चिदः ।

ब्रह्मणो लक्ष्मणतया वाच्यत्वाभावेऽपि पदजन्यज्ञानविषयत्वात्, वाच्यत्व-
स्यापि प्रत्यक्षानुमानत्वाच्च । न चैवं प्रमेयत्वादिविरोधिवृत्तिप्र-
दस्यन्ताभावस्थाप्रसिद्धत्वात्तत्र लक्षणाभ्यासिः, स्ववृत्तिविरोधिवृत्तिप्रद-
स्यन्ताभावप्रतियोगिनो घटादयः प्रसिद्धास्तदन्यत्वस्य प्रमेयत्वादावपि
सम्भवात् । एवं धूमादापन्वयकथासिद्धिदुष्योऽपि (१) व्यतिरेकव्याप्तिज्ञा-
नाद्बहिर्ज्ञानमित्यभिवाच्यम् । तन्वानुमित्तिरेव बहिर्ज्ञानमित्यभिवाच्यम् । यदनुभव-
साधारत्वं । न च कर्तृत्वकारणव्याप्तिज्ञानस्याभावात् कथमनुमित्तिरित्युक्त-
मित्ति वाच्यम्, व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानस्य सात्त्वान् । न चेतदनुमित्य-
करणमित्ति वाच्यम्, स्वस्यभिचारविरोधिविषयविषयव्याप्तिज्ञानत्वेन
व्याप्तिज्ञानस्यानुमित्तिहेतुत्वात्, यस्य च व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानसाधार-
णत्वात् (२) ।

(३) नन्वनुमानस्य व्यतिरेकितयाऽपि प्रामाण्याभ्युपगमे तत्रैवार्था-
पत्तेरन्तर्भावपत्तौ सा पृथक्प्रमाणमिति राद्धान्तो मज्येतेति चेत्तदनु-
मानस्य प्रामाण्ये संशयायुत्तरप्रत्यक्षसमले बहुरादेः प्रामाण्यं न स्यात्,
तत्रानुमित्तिप्रामाण्यसर्वेनानुमित्तिरेवोत्पत्तेः । तथा शब्दसमलेऽपि शब्दो
न प्रमाणं स्यात्, एते पदार्थास्तात्पर्यविषयपरस्परसंसर्गवन्त आकाङ्क्षा-
दिनतपदकदम्यस्मारितत्वादित्यनुमानेनैव बलुप्तप्रमाणभावेन तात्पर्य-

(१) यत्र यत्र घृष्टस्तत्र तत्र बहिर्ज्ञानत्वव्याप्तिः । यत्र बहिर्ज्ञानं तत्र
धूमोऽपि नास्ति, यथा ब्रह्म इव व्यतिरेकव्याप्तिः । यस्य पुतोऽवयव्याप्य-
ज्ञानं तस्य व्यतिरेकव्याप्त्याऽपि पवते घृष्टदर्शनानन्तरं प्रमा जायते, स
पदार्था प्रत्यक्षशब्दोपमानार्थापत्त्यनुपपत्त्यव्याप्त्या अतोऽनुमित्तिरेव । अनु-
मित्तोऽनुमित्यनुभवसाधनेनाप्यस्या अनुमित्तित्यनुपपत्त्यव्याप्त्या अतोऽनुमित्तिरेव ।

(२) व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानमपि अनुमित्तिकरणमित्यर्थः ।

(३) व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानस्वीकारे कर्त्तव्यं पृथक् प्रमाणानुपपत्त्यो व्यर्थ-
त्वेऽनुमानेनैव प्रत्यक्षादिप्रमाणत्वैः सम्भवेन तेषां पृथक्करणार्थक्यं स्यादिति
प्रतिबन्धाद्ब्रूते-न्निति ।

विषयसमर्पप्रतीते सम्भवात् । यदि स्याणु साक्षात्करोमि शब्दास्तु
 मयं जानामोत्यनुभ्यवसायाप्रत्यक्षशब्दयो पृथक् प्रामाण्यम्, तद
 व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानादिघटितायामनुमितिसामग्न्या सत्यामपि वरि
 हानानन्तर धूमेन वह्नि कल्पयामीति यदाऽनुभ्यवसाय, तदा धूम
 स्वार्थापत्तिविषया प्रामाण्यमिति तुल्यम् ।

यदा, (१)निरुपाधिभ्यतिरेकसहचारेणान्वयव्याप्तिरेक गृह्यते इति
 व्यतिरेकव्यप्यन्यव्याप्तिज्ञानमेवानुमितिहेतु । न चैवं सत्यन्वयिन
 तिरेकिणागौदो न स्यादिति वाच्यम्, व्यतिरेकसहचारमात्रज्ञानवन्वा
 न्वयव्याप्तिधीरनुमितिहेतु स व्यतिरेकी, यत्रान्वयसहचारमात्रज्ञा
 नत्रान्वयव्याप्तिधीरनुमितिहेतु सोऽन्वयव्यतिरेकीति विभागोपपत्तः ।
 अस्मिन् पक्षे यदा अन्वयसहचारेणैवान्वयव्याप्तिस्फुरण, तदा धूमस
 केवलान्वयितया समकथम् । यदा व्यतिरेकसहचारेणैवान्वयव्याप्ति
 स्फुरणम्, तदा केवलव्यतिरेकितया । यदाऽन्वयव्यतिरेकसहचारेणान्वय
 व्याप्तिस्फुरण, तदाऽन्वयव्यतिरेकितया । यदा व्यतिरेकसहचारेण व्यति

(१) साध्य व्यापकत्वे सति साधनाभ्यापक बहुपाधि । निरुपाधि -उपाधि
 शून्य, यत्र बद्धभावस्तत्र धूमाभाव इत्याकारवो यो व्यतिरेकयो बद्धवभाव
 धूमाभावयो सहचार स निरुपाधिभ्यतिरेकसहचारस्तेन । धूमवान् बद्ध
 रित्वादी धूमाभावबद्धवभावयोर्ब सहचार, स तु उपाधिभ्यभिचारितासम्भवेन
 बद्धिर्मयोगभावापुपाधिरिच्छित । साध्यव्यापकत्वे सति साधनाभ्यापकत्वरूप
 कथनस्य व्यापकव्यापकत्वे सति व्याप्या यावत्त्वमित्यपरत्वम् । तथा च यत्र
 बद्धवभावो बद्धवदे तत्र बद्धिर्मयोगभावरूपस्य उपाध सत्त्वाद् व्यापकबद्धव
 भावव्यापकत्वेन नाप्यव्यापकत्वम् । यत्र धूमाभावस्तत्र बद्धिर्मयोगभावाभावा
 यथाऽयोगोलके इति साधनाभ्यापकत्वम् । व्यापक भावाद् व्याप्याभावाद् व्याप
 कोपाधेरयोगोलकेऽभावाद् व्याप्यस्य बद्धवभावस्य अभावः । बद्धवभावामावो
 बद्धिरूप । एवं चायोगोलके बद्धवभावो नास्ति धूम यातो रित्, इति स्वभिचारी
 प्रायवतया व्यतिरेकसहचार उपाधिभ्यभिचारिणासम्भवेन उपाधिमानित्यर्थः ।

रेकव्याप्येरेव हानं तदाऽर्थापत्तिविधया धूमस्य प्रामाण्यम् । न च व्यतिरेक्यनुमानस्य पृथक्प्रमाणत्वेऽपसिद्धान्तः, मूलग्रन्थेषु(१)शुक्तिरूप्यमिष्यात्वादौ तत्र तत्र व्यतिरेक्यनुमानस्यापि प्रमाणत्वेनोपन्यासात् । तस्मात्त्रिविधं अनुमानमिति युक्तमिति(२)वदन्ति । तत्रैवं वक्तव्यम्-न तात्रदौषनिपदमतेऽनुमानस्य वेदतान्त्वयित्वं सम्भवति, सर्वस्य प्रपञ्चस्य प्रकृतिनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वामिष्यानात् । प्रकृतिं प्रपञ्चात्यन्ताभावो व्यावहारिक इति पक्षे स्ववृत्तिविरोधिभृत्तिमदत्यन्ताभावप्रतियोगित्वं प्रमेयत्वादेरायाति, न तु तदप्रतियोगित्वम्(३) :

(४) नन्वेव तर्हि निषेधस्य बाध्यत्वेन पारमार्थिकसत्त्वाविरोधित्वा(५)दर्शान्तरमिति चेद् , न । स्वान्पार्थस्य स्वाप्ननिषेधेन बाध्येनापि बाधदर्शनात् । न च निषेधस्य बाध्यत्वं पारमार्थिकसत्त्वाविरोधित्वे तन्त्रम् , किं तु निषेधापेक्षया न्यूनसत्ताकत्वम् । प्रकृते च तुल्यसत्ताकत्वादिरोधित्वमविरुद्धम् । तत्र हि निषेधस्य निषेधे प्रतियोगिसत्त्वमायाति यत्र निषेधस्य निषेधयुक्त्या प्रतियोगिसत्त्वं व्यवस्थाप्यते निषेधमार्त्रं तु नियिष्यते, यथा रजते नैद् रजतमिति प्रतीत्यवन्तरभिर्दं नारजतमिति हानेन रजतं व्यवस्थाप्यते निषेधमार्त्रं तु नियिष्यते । यत्र तु प्रतियोगिनिषेधयोः समशोऽपि निषेधस्तत्र न प्रतियोगिसत्त्वम् ; यथा

(१) शुक्तिरूप्यमिष्याद्दृश्यत्वाद् वचैव तत्रैव यथा ब्रह्म इति विवरणादौ ।

(२) वदन्तीत्यस्य (८५)पृष्ठस्थेन अत्र केचिदित्यनेन दूरव्यवहितेन सम्बन्धः ।

(३) अतो न केवलान्वयित्वमिति शेषः ।

(४) एषा शब्दा उत्परिहारश्चेति सर्वं द्वितीयमिष्यात्वानिरूपणेऽद्वैतसिद्धावसेयम् ।

(५) अर्थांतरम्—अनभिप्रेतपदार्थप्रतिपादनम् । घटः सन् इत्यादिप्रत्यक्षं नैह नानेत्यादिश्रुत्या प्रवाच्यं यदादीना सत्यत्वाभावरूपमिष्यात्वं सिद्धावधिषिञ्चत् , स चेन्नित्येवोऽपि बाध्यस्तर्हि न तेन यदादीना पारमार्थिकसत्त्वं बाधयितुं शक्यते, तच्चानभिप्रेतं वेदान्तिनस्त्वेष्यान्तरम् ।

ध्वंसघमये प्रागभावप्रतियोगिनोऽभयनिषेधः । तथा च प्रकृतेऽपि निषेधस्य वाप्यरवेऽपि प्रपञ्चस्य तात्त्विकत्वं निषेधवाचकेन प्रतियोगिनः प्रपञ्चस्य तन्निषेधस्य च बाधनात्, उभयोरपि निषेधेऽप्यत्रोदकस्य दरशनादेस्तुत्यत्वात् । न चात्तात्त्विकनिषेधबाधकत्वाच्छूनैरवगम्यं शङ्क्यं, ब्रह्मभिसम्भूतात्त्विकत्वं बोधयतः शास्त्रस्याप्रामाण्यायोगात् । एतन्निषेधप्रतियोगित्वं च स्वल्पेणैव, न तु सद्रिलक्षणस्वरूपानुपमर्दितवारणार्थिकत्वाकारेण, स्वरूपेण त्रैकालिकनिषेधप्रतियोगित्वस्य प्रपञ्चे शुक्तिरवशादौ चाभ्युपगमात् । रजतभ्रमानन्तरमघिदानसाक्षात्कारे सति रजतस्य रजतं नास्ति नासीद् न भविष्यतीति स्वरूपेणैव 'निह नावा' ६०-२-१० इति श्रुत्या च प्रपञ्चस्य स्वरूपेणैव निषेधप्रतीतिः । न च तत्र सौक्तिकपारमार्थिकाजतमेव स्वरूपेण निषेधप्रतियोगाति वाच्यम्, भ्रमवापयोर्बैयधिकरव्यापत्तेः, अग्रजप्रतिषेधापत्तेः । न वैधं विद्वान्वाचाप्यर्थावयवविरोध इति वाच्यम्, तस्य भ्रान्तरपरत्वात् । अन्यथाऽप्यप्यत्वरूपपारमार्थिकत्वस्य वाच्यत्वरूपमिष्यात्वनिरूप्यन्वेनान्योन्याधयापातात् ।

किञ्च नात्र रजतमिति प्रतीतिः, यथा रजतस्य स्वरूपेण पारमार्थिकत्वेन च निषेधो विपक्षस्तथा 'निह नावास्ति द्वायान' ६०-२-१० इत्यत्रापि प्रपञ्चस्य स्वरूपेण पारमार्थिकत्वेन च निषेधो विपक्षः । भिन्नविभक्त्यन्तःपक्ष्याचिते परिमिनि प्रतियोगिनि च नमः ससर्गाभावबोधकत्वनियमस्य व्युत्पत्तिसिद्धत्वात् । अस्तु वा पारमार्थिकत्वाकारेणैव निषेधस्तथाऽपि प्रमेयत्वादेर्मद्वारूपधर्मिन्मूनसत्तत्त्वे कथं केवलान्वयित्वम् ! तत्रैव च (१) अमसत्ताकत्वात्तरयंभावात् कथं वाप्यरवम् ! तस्माद्मद्गातिरिक्तं सर्वं विद्येतिवादिनः केवाचिद्दर्माणं केवलान्वयित्वकथनं केवलसाहसविजृम्भितम् ।

(१) तत्रैव च—केवलान्वयित्वे च, प्रमेयत्वादेः मद्मसत्तासमानसत्ताकत्वावयवमावात् वाप्यवाचोप रवाद्येनः ।

एतेन अत्राणि अभिधेयत्वस्थानेषु निरस्ताम् । 'महावाङ्मन्यु-
वितं येन वाचम्युपते उदेव अत्र स्वं विद्धि' के०-१-४ 'अविज्ञातं
विजानताम्' के० २-१-१ 'प्रतिबोधविदितं मतम्' के० २-३ इत्या-
दियुया अत्राणि वाच्यत्वादेर्निषिद्धत्वात् । न च अन्यत्र सत्र वाच्य-
त्वं वाच्यमात्रमिति अभिधेयम्, सपण्य रिता उपस्थापि महावाच्ये-
वासादयो बोधवितुं मनसैरे इयेतत्परिज्ञानस्य अत्राणि वाच्यत्व-
मस्तोत्येनन्वयनपरत्वाभावात् । यदपि अतिरेकानुमानोपपादनं तद-
व्यपन्नम् । (१) प्रयोपतिपादिना तद्व्यपन्नत्वे तद्विदितानामर्थोपते-
रव्यपन्नत्वात् ।

यस्य प्रत्यक्षशब्दवर्षया पुत्रक शमाञ्च तथाऽर्थापत्तेरपीत्यादि,
तदपि न । अतिरेकस्यापत्तेरेवार्थापत्तिप्रमाणत्वेन ह्येव सामग्रीवेदान्ता-
न्वैत वैभवात् । तथा च अतिरेकव्याप्तिज्ञाने यत्र वदुयादिज्ञानं तत्र
वदि कन्वदासि इत्याकारकानुव्यवसायोपलब्धान् तद्व्यकरणमर्थापत्तिरेव
न त्वनुमानं तस्यानुमित्येवमुक्तम् ।

यत्तु अतिरेकसहचारमात्रज्ञानजन्यान्वयव्याप्तिर्वाच्यमित्येतेषु
स अतिरेकोत्यादि, तदपि न । अन्यसहचारदर्शनस्यान्वयव्याप्तिज्ञा-
नजनकत्वात् अतिरेकसहचारदर्शनस्य अतिरेकव्याप्तिज्ञानजनकत्वात्
सर्वज्ञे अनुमानसिद्धत्वात् तद्विदितकार्यकारणमात्रवर्णनावीक्षित्यात् । तथा
च तत्सहचारव्यतिरेकव्यतिरेकव्यतिरेकानुमानम् । (२) एतेन तस्यान्व-
यव्यतिरेकज्ञानमपि प्रयुक्तम् । तस्यादनुमानव्यतिरेकमेवेति सुष्टु-
मूलहृदि । अन्यथाऽर्थापत्तिज्ञानपातः, साप्रदायिकप्रत्येष्टु केवलान्वयि-
केन अतिरेकान्वयव्यतिरेकानुमानावां काप्यनुपन्यासात् । क्वचित्प्र-
त्येष्टु परमतानुसारेण दृष्टय इत्यास्ता अत्र ।

- (१) अर्थापत्तिपादिना पूर्वोक्तोपायव्यतिरेकव्याप्तिमात्र-
व्यतिरेकत्वे । तद्विदितान् अतिरेकानुमानव्यापिनाम् अर्थापत्तेरुपायव्यतिरेकत्वात् ।
(२) अतिरेकव्यतिरेकानुमाने एव अनुमानस्य ।

तथानुमानं स्वार्थपरार्थभेदेन द्विविधम् । तत्र स्वार्थं तृष्
मेव, परार्थं तु न्यायसाध्यम् । न्यायो नामावयवसमु
दायः । (१) अवयवाश्च त्रय एव प्रसिद्धाः—प्रतिज्ञाहेतूदाह

यथोच्यते अनुमानस्य द्वैविध्यमाह—तच्चेति । तत्र—द्विविधे । स्वार्थं
स्वविवाद्गोचरार्थसाधकम् । उक्तमेव—व्यभिचारादर्शने सति सहजा
दर्शनेन एष्यते इत्युक्त्या निरुक्तन्याप्लेक्षानमेव । परार्थन्तु(२)—परवि
वादादिपरार्थसाधकम् । न्यायसाध्यं—न्यायप्रयोज्यम् । न्यायराज्यार्थं
माह—न्यायो नामेति । वक्ष्यमाणवयवपरिचितवाक्यम् अवयवसमु
दायः । तस्य चानुमानप्रयोजकवास्यार्थज्ञानजनकत्वावयवत्वं—व्ययत्वं
तादृशान्यायजन्यज्ञानप्रयोज्यं व्याप्तिज्ञानं परार्थानुमानमित्यर्थः । अवय
वाश्च कर्त्तव्यपेक्षायामाह—अवयवाश्चेति । साध्यतावच्छेदकावच्छि
न्नसाध्यविषयतावितक्षणविषयतावयोपजनकत्वे सति प्रवृत्तपक्षे प्रकृत
साध्यवोधजनकमहावाक्यैकदेशत्वं प्रतिज्ञाऽवयवत्वम्, यथा पर्वतो वहि
मानित्यादि । साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्यान्वितस्वार्थकनादरौकदेश
त्वं हेत्ववयवत्वम्, यथा धूममित्यादि । साधनवत्ताप्रयुक्तसाध्यवत्तादु
भावकोत्पावयवत्वमुदाहरणवयवत्वम्, यथा यो यो धूमवान् स सोऽग्नि
मान् यथा महानस इत्यादि । प्रवृत्तोदाहरणोपदर्शितव्याप्तिविशिष्टप
क्षवोधजनकन्यायैकदेशत्वनुपवयवत्वम्, यथा वहिभ्याप्यधूमवां-

(१) अनुमितिचरमकारणपक्षधर्मज्ञानप्रवृत्तवत्तावच्छेदकजनकत्ववयवत्वम् अवयवत्वम् । वहिमानित्याकारिकाऽनुमितेधरमकारण यद् धूमवानवय
वत्त्वाकारकं पक्षधर्मज्ञान, तस्य प्रतिज्ञाहेतूदाहरणः अवयवत्वत्व इति पक्षे—
परम्परया साक्षादा जनकानि यानि—वहिसम्बन्धमिन्द्रः पर्वतः, धूमसम्बन्ध
मिन्द्रः धूमभ्यापकवहिसम्बन्धमिन्द्रः पर्वतः—इत्याकारकानि उच्यन्तानि,
तत्रनवत्ये सति वाक्यत्वं प्रतिज्ञाऽवयवत्वेतु इति लक्षणसम्बन्धः । एवमुदाह
रणादिपक्षेऽपि चेदम् ।

(२) रागपुरतवयोः तु उच्यते न इत्यते, मूलानुरोधादावयवः ।

रणरूपाः, उदाहरणोपनयनिगमनरूपा वा, (१) न तु पञ्चा-
वयरूपाः । अत्रयत्रयेणैव व्याप्तिपक्षधर्मतयोरुपदर्शनसम्भ-
वेनाधिकवयवद्वयस्य व्यर्थत्वात् ।

एवमनुमाने निरूपिते तस्माद् ब्रह्मभिन्ननिखिलप्रपञ्चस्य
मिथ्यात्वसिद्धिः । तथा हि, ब्रह्मभिन्नं सर्वं मिथ्या,

घोरम्, तथा चायमिति वा । व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्महेतुज्ञाप्यसाध्य-
विशिष्टपक्षबोधकन्यायैकदेशत्वम्, तादृशज्ञाप्यबोधकन्यायैकदेशत्वं वा
निगमनावयवत्वं यथा तस्माद्मिमानित्यादि । ननु प्रतिज्ञाहेतुदाहर-
णोपनयनिगमनरूपा पञ्चावयवा इति वदता नैयायिकाना पञ्चमनाह-
त्याप्वरमीमामक्षणा पञ्चाम्युपगमे को हेतुरित्यत आह—अवयव-
त्रयेणैवेति । तथा च प्रथमपक्षे उपनयनिगमनरूपस्य हेतुप्रतिज्ञाभ्यां
द्वितीयपक्षे हेतुप्रतिज्ञाकृत्य ताभ्या कर्तुं शक्यम् । अनुमित्युपयोगिज्ञानं
च सर्ववयवकृत्यमिति भावः ।

निरूपितानुमानस्य प्रकृते उपयोगमाह—एवमिति । तस्माद्—
अनुमानात् । कीदृशं तदनुमानमित्यपेक्षायामाह—तथा हीति । पूर्वो-
क्तपक्षद्वये प्रथमपक्षोऽस्मत्संमत इति सौतयितुं प्रतिज्ञावयववन्नमात्मकं
वाक्यमाह—ब्रह्मेति । शुक्तिरूपादी सिद्धसाधनवारणाय—सर्वमिति ।
यद्वापि वाचनिरासाय—ब्रह्मभिन्नमिति । रज्जुसर्पादी साध्यसिद्धावपि
न सिद्धसाधनम् (२), अनित्ये वाङ्मनसे इत्यत्र अशक्तस्मिद्साधनस्य

(१) निमुपनयनादेः व्याप्तिप्रदर्शन प्रयोजनम् ? ततः पक्षधर्मताप्रदर्शनम् ?
आहोसिद् व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मताज्ञानप्रदर्शनम् ? नान्त्यः, लिङ्गपरामर्शं घा-
रणत्वस्य निराकृत्यत्वेन व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मताप्रतिपक्षनस्य व्यर्थत्वात् ।
नाहद्वितीयौ, तयोरेवयवत्रयेणैव सुस्पष्टेरित्यमित्यन्वायाह—न त्विति ।

(२) न सिद्धसाधनं, पक्षज्ञाप्यच्छेदकनानात्वामावात् । पक्षज्ञाप्यच्छेदकज्ञा-
नान्त्ये एव तदभ्युपगमात् । अत एव, अनित्ये० इत्यादिपाठः । गपुस्तके उपलब्धहे-
तु च टिप्पणीस्यटीकाया गत इति उच्यते, मूलपुस्तके तदभावात् निवेशितोऽत्र ।

मद्यभिन्नत्वाद्यदेष तदेष च्या शुक्तिरूप्यम् । न च ए
 न्तासिद्धि, तस्य साधितत्वात् । न (१) चाप्रयोजक
 शुक्तिरूप्यरज्जुसर्पादीना मिथ्यात्वे मद्यभिन्नत्वस्यैव लाघवे
 प्रयोजकत्वात् ।

मिथ्यात्व (२) च स्वाभाव्यत्वेनाभिमतयावन्निष्ठात्पन्त्या

परैरेवोक्तत्वात् । नन्वसिद्धोऽय एवास्त, तन्मिथ्यात्वे प्रमाणमाका
 ह । अनुमानान्तरस्य तु प्रमाणावेकवाचापतादिस्वाच्छब्द
 न चेति । तस्य—एवास्तस्य । साधितत्वात्—अत्यल्पत्वेदेहादि
 तत्वात् । नन्दिदमनुमानप्रवेजक सत्यत्वेऽपि मद्यभिन्नत्वेपपत्तिरित्या
 ह्य परीहरति—न चेति । शुक्तिरज्जुनादीना मिथ्यात्वे नाविद्योऽतिरि
 च्योपपत्त्यत्वं प्रयोजकम् अपि तु मद्यभिन्नत्व, लाघवात् । तथा च
 लाघवरूपानुक्तत्वसत्त्वात्प्रयोजकत्वमिति भाव ।

अनु शुक्तिरूप्यादी हि लक्षण मिथ्यात्व प्रत्यक्षसिद्ध इदनुमानेन
 प्रथमे साध्यते । इत्यपेक्षाना मिथ्यात्वलक्षणमाह—मिथ्यात्वचेति ।

(१) साध्याभावश्च शक्तिरूप्ये म्यनिवार्ये, एन एवान्तरम अनुमितोप
 पत्ते । यथा धूमवान् बहिरात्सव बहिरूपहेतुना नातु मिति । इतो साध्याभाव
 एव शक्तिरूप्यमनिवार्यरूप्यादी अनुमिति इतिरुद्धे, यथा धूमोऽतु इतिरु
 त्तिरिति । अनुमानेन म्यनिवार्यरूप्यादीषु तु म्यनिवार्यत्वे पुनर्बोद्धे
 अनुमिति, यथा एतव निर्बन्दि एवापिधूम एव धूमस्य बहिर्म्याप्यत्वात् ।
 अत्रि चान धूमहेतुदिनादपि भास्यमिति । तथा मद्यत्वे इतिरुद्धत्वस्य नि
 श्चयार्थं माप्रतिपत्ति म्यनिवार्यरूप्या अनुमित्यनुत्पाद इत्यादिप्रमाणमाहरोऽद
 ह्युक्तत्वं इत्यनेन न चेत्सादिना । प्रकृते च मद्यनिवार्यत्वस्य निमित्तं च माप्रतिपत्ति
 म्यनिवार्यरूप्या तत्रिरास्यत्तु टीकादा एतत् ।

(२) यथादीना मिथ्यात्वसिद्धिपर एवम्—यथादीना यथादिरेतद
 म्यव सनवादेन सिद्धिर्नाशोक्तिरुद्धे केरि वदिमि । ते केचत्तादावपि च
 सन्धीति मद्यवेत्तादावहेतु च मास्यना एत एव मिथ्यामूलात्ते सिद्धयेत् ।

भावप्रतियोगित्वम् । अभिमतपदं वस्तुतः स्वाश्रयाप्रसि-
द्धया असंभववारणाय । यावत्पदमर्थान्तरवारणाय ।
तदुक्तम्—

सर्वेषामेव भावानां(१) स्वाश्रयत्वेन सम्भते ।

प्रतियोगित्वमत्यन्ताभावं प्रति सृष्ट्यत्मता ॥ इति ।चि० ७।

स्वाश्रयत्वेनाभिमते यावति स्थितोऽत्यन्ताभावस्तत्प्रतियोगित्वम् । ननु
स्वाश्रययावन्निष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वमित्येतावदेवास्त्वित्याशाह पाह—
अभिमतेति । यावति स्वाश्रये स्वात्यन्ताभावासम्भवस्तद्धारणाय
तदावरयकम् । तथा च वस्तुतोऽस्वाश्रयेऽपि शुक्त्यादौ स्वाश्रयत्वेना-
भिमते वर्तमानो योऽत्यन्ताभावस्तत्प्रतियोगित्वं शुक्तिरूप्यादेरस्तीति
तरसार्थक्यमिति भावः । ननु एतावतैव निबद्धि यावत् पदं व्यर्थमित्यत
आह—यावदिति । तथा च यावत्पदामाने कपिसंयोगाश्रयत्वेनाभि-
मते वृक्षे मूलावच्छेदेन वर्तमानो यस्तदत्यन्ताभावस्तत्प्रतियोगित्वं शा-
खावच्छेदेन स्थितस्य कपिसंयोगत्वास्तीति सामानाधिकरण्याहपार्श्वान्त-
रसिद्धिस्तद्धारणाय तदावरयकम् । तदने तु स्वाश्रयत्वेनाभिमते याव-
ति शाखादौ तदत्यन्ताभावासत्त्वात्तदोप इत्यर्थः । अस्मन्मते 'तस्मा-
द्वा एतस्मादात्मन आकाराः संभूत' (तै० २।१) इत्यादिश्रुत्या आका-
शादेरपि जन्मत्वावगमात्तस्मापि स्वधारणाधितत्वावरयम्मावाद् न त-
न्नाभ्यासिः । स्वोक्ताश्रये चित्सुखाचार्यसम्प्रतिमाह—तदुक्तमिति ।

यथाहुः 'यदसह मासनाम तन्निध्या स्वप्नगजादिवशं' इति । मिथ्यात्वे चातु-
मानसनामनुपन्यस्त तस्य च न प्रत्यक्षेण नाशः शक्यनीयः, चन्द्रमादेशिकत्व-
माहकप्रत्यक्षवद् भ्राम्यैर्वाशात् । आगमास्तु नेद नानाऽस्ति किञ्चनेत्याषा म-
नुसन्धेया एति दिक् ।

(१) भावत्वेन स्वोक्ताना घटादीनाम् आश्रयत्वेनाभिमते कदाद्यादौ
विषयानस्य घटो नेत्याकाकारकस्याभावस्य प्रतियोगित्वं घटादेर्मिथ्यात्वमित्यर्थः ।

यद्वा(१) अथ पट एतत्तन्तुनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगी
पटत्वात् पदान्तरवदित्याद्यनुमानं मिथ्यात्वे प्रमाणम् ।
तदुक्तम्—

अशिन स्वाशगात्यन्ताभावस्य प्रतियोगिन ।

अशित्यादितराशीवहिगेपैथ गुणादिषु ॥ इति । चि ८ ।

एव प्राचीनाकमनुमानप्रयोगमुपपाद्य नवीनोक्तमनुमानप्रयोगमाह-
यद्वेति । तादात्म्यसम्बन्धेनैकावच्छेदेनेत्यपि द्रष्टव्यम् । तथा च पूर्व
वक्षार्थान्तरता । एव व्यधिकरणधर्मानवच्छिन्नप्रतियोगिताकरवमस्य
न्ताभावविशेषण देय तेन समादाय नार्थान्तरम् । तथा एतद्व्यवहारणाय
एतत्कालोत्तरवमति तद्विशेषण देयम् । न चैतत्तन्तुपु पटसमवाय इति
प्रत्ययवाच्य इति वाच्यम् । तस्य प्रत्ययस्य भ्रमप्रमासाधारणतया
चन्द्रप्रादेशिकव्यप्रत्ययवदप्रामाण्यशङ्काऽऽस्फुटितरमेन बाधितत्वात् ।
अत्रापि चिगुक्ताचार्यसम्मतिमाह तदुक्तमिति । दिगेपैथ-एव एव
मार्ग । रूप रूपनिष्ठस्य ताभावप्रतियोगि, गुणत्वात् स्पर्शवदित्येव
क्रियादिष्वप्युद्घनीयम् ।

(१) पटमात्र पक्षीरूप एतत्तन्तुनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगि-वेदर्था-परता
रथात्, पदान्तरस्य एतत्तन्तुनिष्ठात्वामावाप्ति इती अयमिति पशुविशेषणम् ।
तन्तुनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगीत्युक्तं पटत्वरस्यापि तत्त्वतःनिष्ठा पलाभात्
प्रतियोगित्वेन पुनरर्थान्तरतति एतन्ति साध्यविशेषणम् । तन्तु पटो जेव
स्योन्वाभावेन सिद्धसाधनवारणायात्यन्तपदम् । ताद्विवागामेषा प्रगल्भी,
दृष्टा ते साध्यदत्तोर्थापकस्याप्यभावो गृहीतो चेत् सटिप्पणसाध्ये पक्षे हेतु
इद्वा साध्यमनुमेयम् । स्वाध्यासोपेण व्यापकारोपस्तर्क इति तेषामभिमान ।
तेन च प्रमाद्विमलमनुमिते । तेषामेव प्रक्रियया पदान्तरे दृष्टा ते परस्व
रूपहेतो एतत्तन्तुनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वरूपस्य साध्यस्य च स्वाध्य
व्यापकभावेन प्रतिकरद्वोरपलम्बो पक्षे चाशिमपट साध्यसंदेहे-पि पटस्य
रूपस्य हेतोर्विषयानन्त्यादनुमानेन तस्मिन्को को विरोधत्वात्किंवा पटा-
निष्ठात्वे इति भाव ।

न च घटादेर्मिथ्यात्वे सन् घट इति प्रत्यक्षेण बाधः ।
अधिष्ठानब्रह्मसत्तायास्तत्र विषयतया घटादेः सत्यत्वासिद्धेः ।
न च नीरूपस्य ब्रह्मणः कथंचाक्षुषादिज्ञानविषयतेति वाच्यम् ।
नीरूपस्यापि रूपादेः प्रत्यक्षविषयत्वात् । न च नीरूपस्य
द्रव्यस्य चक्षुराद्ययोग्यत्वमिति नियमः । मन्मते ब्रह्मणो द्रव्य-
त्वासिद्धेः । गुणाश्रयत्वं समवायिकारणत्वं वा द्रव्यत्वमिति
ते(१)ऽमिमत्तम् । न हि निर्गुणस्य ब्रह्मणो गुणाश्रयता नापि
समवायिकारणता, समवायासिद्धेः । अस्तु वा द्रव्यत्वं ब्रह्मणः,
तथाऽपि नीरूपस्य कालस्येय चाक्षुषादिज्ञानविषयत्वेऽपि
न विरोधः ।

ननु कं मिथ्यात्वानुमानं सन्घट इत्यादि प्रत्यक्षबाधितमिथ्याशङ्क्य
परिहरति-न चेति । ननु रूपादिज्ञानस्य ब्रह्मणश्चाक्षुषादिज्ञानविषयत्व-
मनुपपन्नमित्याशङ्क्य निषेधयति-न च नीरूपस्येति । नीरूपस्य
ग्रन्थविषयत्वं नास्तीति नियमस्य व्यभिचारमाह-नीरूपस्यापी-
ति । विशेषनियममाशङ्क्य परिहरति-न चेति । नियमशरीरस्यो-
ररूपत्वेऽपि नास्त्यस्माकं कलिरित्याह-मन्मत इति । ननु कथं
ब्रह्मणो द्रव्यत्वं नास्तीति चेत्त्र सङ्गज्ञानद्रव्याननुपमादित्याह-गुणेति ।
निर्गुणस्य-‘साज्ञी चेता देवतो निर्गुणश्च’ (श्वे० ६।११) इत्यादि-
श्रुत्या निर्गुणत्वेन बोधितस्य । अस्तु यथा कथांवेद् ब्रह्मणाऽपि द्रव्यत्वं
सयाऽपि न दोष इत्यभ्युपेत्याप्याह-अस्तु धेति । अस्मिन्काले
घटो नास्तीति प्रतीतिबलात्कालस्येन्द्रियवेद्यत्वं यथा स्वीकृतमध्वर-
मोमासवैस्तथा तदनन्यथासिद्धप्रतीतिबलाद् ब्रह्मणश्चाक्षुषत्वमस्माभिर-
प्यज्ञोक्तिरने । तथा च ब्रह्मव्यतिरिक्तचाक्षुषतायामेव महत्त्वे सत्युद्भूत-
रूपत्वं प्रयोजकमिति भावः ।

यद्वा, त्रिविधं सत्त्वम्—पारमार्थिकं व्यावहारिकं प्रातिभा-
सिकं च । पारमार्थिकं सत्त्वं ब्रह्मणः, व्यावहारिकं सत्त्वं मा-
काशादेः, प्रातिभासिकं सत्त्वं शुक्तिरजतादेः । तथा च षट्-
सन्निति प्रत्यक्षस्य व्यावहारिकसत्त्वविषयत्वेन प्रामाण्यम् ।
अस्मिन्पक्षे च षटादेर्ब्रह्मणि निषेधो न स्वरूपेण, किन्तु
पारमार्थिकत्वेनैवेति न विरोधः । अस्मिन्पक्षे च मिथ्यात्व-
लक्षणे पारमार्थिकत्वाच्चिह्नप्रतियोगिताकृत्यमत्यन्ताभाष-
(१)विशेषण द्रष्टव्यम् । तस्मादुपपन्नं मिथ्यात्वानुमानमिति ।

इत्यनुमानपरिच्छेदः समाप्तः ॥ २ ॥

नन्वेव तस्यांकारो षटाकेति प्रतीतिबलादाकारस्यापि साधुष्य
स्यादित्यद्येराह—यद्वेति । पारमार्थिकव्यावहारिकप्रातिभासिक-
रथभेदात्त्रिविधम् । विषयभेदादविरोध इत्याह—तथा चेति । सत्त्व-
त्रैविध्यं सतीत्यर्थं । ननु अस्मिन्पक्षे निषेधप्रतियोगिनोः सामानाधिक-
रण्यं सिद्धमिति, न तु षटादिमिथ्यात्वमित्याशङ्क्याह—अस्मिन्निति ।
स्वरूपेण—व्यावहारिकत्वेन रूपेण । तथा चैतत्पक्षे मिथ्यात्वलक्षणे
इदं विशेषणं देयमित्याह—अस्मिन्निति । मिथ्यात्वानुमानोपपादन-
मुपसंहरति—तस्मादिति ।

इति श्रीभारपरमहंसपरिमाणकचाप्यंवातगोपावतीर्यभीपादशिष्यदत्त-
धंशावतंसराममुमारसंजुषनपतिसूरिगुणतिषदत्तविरचितायां परि-
रमायाऽर्थदीपिकायामनुमानपरिच्छेदः समाप्तः ॥ २ ॥

अथोपमानपरिच्छेदः ३

(१) अथोपमानं निरूप्यते । तत्र सादृश्यप्रमाकरणमु-

अथ क्रमप्राप्तमुपमाननिरूपणं प्रतिजानीते-अथेति । अनुमाननिरूपणात्तन्तरमित्यर्थः । तत्रेति । अनुमाननिरूपणानन्तरनिरूपणविषयीभूतोपमाने सतीत्यर्थः । अप्राप्युपमीयतेऽनेनेत्युपमानमिति श्रुत्वण उपमानशब्दो लक्षणम् , अयुत्पन्नस्तु लक्ष्यमित्याशयेनाह-सादृश्येति । सादृश्यप्रमाया-उपमितिप्रमायाः करणमाधारणकारण-

(१) प्रत्यक्षमेवैक प्रमाणमिति चावांकाः, अनुमानमपीति वैशेषिकाः, आग्नेन सह प्रोणीति सादृश्याः, उपमानेन सह चरवतीति नैयायिकाः, अर्थापत्त्या सह पद्धेति प्रामादराः, अनुपलभ्या सह वटिनि मादृशेदालिनी, सम्म-बैनिद्याभ्यामष्टाविति वीरामिराः, चेट्या सह नवेत्यान्दुरिकाः, 'इति सन्ति तत्तत्सोर्धकराणां विप्रतिपत्तयः । तत्र सादृश्यान्वाता मनिरासपूर्वक स्वमि-द्वान्न प्रतिजानीते-अथेति ।

अत्र सादृश्यज्ञानमेव प्रमाणं सादृश्यप्रमेव च प्रमितिरेति भवति विपठी-धृतां प्रातिकूल्यमिति किञ्चिद्वारयामः । ग्रामे दृष्टयुः पुरुषः कदाचिद्वनं गतः गवये नेन्द्रियमश्रिकर्वे जाते प्रत्येति अयंपनुः गौमदृश इति । पश्चादुपमिनोति-अनेन सहृदी मदीया गौरिति । तत्र द्वितीय ज्ञान उपमितिप्रमेति भ्यवदित्वते, तदुत्पादकं प्रथमं सादृश्यज्ञानम् 'अयं पनुः गौ सहृश' इति तसु उपमान प्रमा-णमिति । (उपमितिप्रमा सादृश्यप्रमेति पर्यायान्तरम्) इय सादृश्यप्रमा नेन्द्रि-यादिजन्या, अनस्तस्याः प्रत्यक्षादिनोऽनिरिकत्वमेव । एवञ्च तस्याः करण सादृ-श्यज्ञानमपि पृथक् प्रमाणमिति सिद्धम् । उपमितिश्च सादृश्यज्ञानत्वेन सादृश्य-ज्ञानजन्येति न उपमितिजन्यानुव्यवसावादावनिव्याप्तिरित्यनुमन्थेवम् । उप-मितिहरणत्वं च सादृश्यज्ञाने असाधारणकारणत्वेन विवक्षितं न तु व्यापारव-त्तपदितमिति शोध्यम् । गवयनिष्ठसादृश्यज्ञानस्योपमित्री जनयिनभ्यायां व्या-पारामावाद् एत्येके ।

पमानम् । तथा हि नगरेषु दृष्टगोपिण्डस्य पुरुषस्य वन-
 गतरस्य गवयेन्द्रियसन्निकर्षे सति भवति प्रतीतिः, अथ
 पिण्डो गोसदृश इति । तदनन्तरं भवति निश्चयः, अनेन
 सदृशी मदीया गौरिति । तत्रान्यव्यतिरेकाभ्यां गवयनिष्ठ-
 मुपमानमित्यर्थः । ननुपमानस्य प्रत्यशापन्तर्भावाच्च घृयप्रमाणतैति
 साहचर्यादिभिदृष्टत्वात्कथमुपमानस्य सादृश्यज्ञानकरणतेत्याहाह—त-
 था हीति । यद्योपमानस्य सादृश्यप्रमाकरणात् तथा प्रदृश्यते इत्यर्थः ।
 गोसदृशः—गोभिन्नस्ये सति गोमतभूयोधर्मवान् । तत्र-निश्चयद्वय-

विश्वनाथस्तु—

ग्रामीणस्य प्रथमतः पश्यतो गवयादिकम् ।

सादृश्यभोगवारीणां वा स्यात्सा कारण गतम् ॥

गोसदृशो गवयपदवाच्य इति श्रुत्वा वन गतस्य दृष्टे गवयपिण्डे तत्र गोसा-
 दृश्यदर्शनं जातं तदुपमिनिकरणम् । तदनन्तरं गोसदृशो गवयपदवाच्य इत्य-
 तिदेहावाक्यार्थस्मरणं जायते तदेव व्यापारः । तदनन्तरं गवयो गवयपदवाच्य
 इति ज्ञानं यन्नायते तदुपमिति, न तस्य गवयपदवाच्य इति, गवयान्तरे उक्ति-
 प्रशाम्बावप्रसङ्गादिनि जगत् । परञ्च दृष्टगोपिण्डस्य गवयो गोसदृशो भवती-
 त्यनुगाहवाक्यपरवापि वन गतस्य गवयेन्द्रियसंयोगानन्तरं भवति प्रतीतिः अथ
 पिण्डो गोसदृश इति, अनेन सदृशी मदीया गौरिति उपमितिः । तथा चात्रिदे-
 हावाक्यार्थस्मरणरूपा मध्ये व्यापारव्यवहारा निष्पद्योजना । गवयान्तरे उक्तिप्र-
 बोधि सादृश्यज्ञानादेव सादृश्यविशिष्टलिङ्गात् अविश्वनोति तत्र मध्ये व्यापार-
 येभ्येति । तथा च विश्वनाथमते अनुभववाक्योऽपि दृश्यते । अनुभवस्तु अथ
 पिण्डो गोसदृश इत्येव भवति, न तु गवयो गवयपदवाच्य इति । यथा गोसदृश्य-
 गवाभारिणु पुर निधतेषु बोधि दृष्टेरगवयपदवाच्यः क्व इति, तत्र गवयो गव-
 यपदवाच्य इति मूलमतिवन्ता कन्मत्तवदुपेक्षेतेव, अथ गवयपदवाच्य इत्येव तत्र
 प्रतिबन्धक्य भवति । तत्रैव गोनिष्ठसादृश्यज्ञानोत्तरमपि अयं गवय इति, अथ
 मदीयगोसदृश इति वा प्रमा उत्पन्न इति सम्भेदः ।

गोसादृश्यज्ञान कारण गोनिष्ठगवयसादृश्यज्ञान फलम् ।

न चेदं प्रत्यक्षेण सम्भवति, गोपिण्डस्य तदेन्द्रियास-
न्निकृपात् । नाप्यनुमानेन, (१) गवयनिष्ठगोसादृश्यत्यातल्लि-
ङ्गत्वात् ।

मध्ये । इयं पिण्डो गोसादृश इति गोनिरूपितगवयपिण्डनिष्ठसादृश्यज्ञान
कारणम् । अनेन सादृशी मदीया गौरिति गवयपिण्डनिरूपितगो-
निष्ठसादृश्यज्ञानं फलम् । प्रथमज्ञाने जाते सति द्वितीयज्ञानस्योपदर्शना-
सद्भिना तदभावादित्यन्वय यतिरेकाम्या प्रथमज्ञानस्यापमानत्व द्वितीय
ज्ञानस्योपमित्वमित्यर्थः ।

न चास्य प्रत्यक्षेण मतार्थतेत्यह—न चेति । इदं—गवयप्रतियो-
गिकृगानिष्ठसादृश्यज्ञानम् । तदा—गवयपिण्डेनेन्द्रियसन्निकृष्यसमये ।
तथा चेन्द्रियासन्निकृष्टगोपिण्डनिष्ठसादृश्यज्ञान न प्रत्यक्षप्रमाणफलमि-
त्यर्थः । एतेन यत्तु(१) गवयस्य चभु सन्निकृष्टस्य गोसादृश्यज्ञान
तरप्रत्यक्षमेव अत एव स्मर्यमानाया गवि गवयसादृश्यज्ञान प्रत्यक्षम्,
न ह्यन्यद्गवि सादृश्यम—यद्य गवये भूयोऽवयवसामान्ययोगो जात्यन्त-
रवती जात्यन्तरसादृश्यमुच्यते सामान्ययोगश्चैकं स चेत्यवये प्रत्यक्षो

(१) गवयेति । इष्टाते साध्यहेत्वो सद्धारदशनेन व्याप्तिप्रदे सति
पक्षे इन्द्रियज्ञानेन साध्यविषयाऽनुमितिस्वरूपतेऽनुमानेन । परञ्चात्र साध्यहेत्वो
सादृश्यमेव नास्तीत्यनुमानानवकाशः । सादृश्यं हि प्रतिधोग्यनुयोगितापेक्षो
धर्मविशेषः । ततो गवयनिष्ठगोसादृश्य गवये तद् गवि नास्ति, गोनिष्ठ गवय
सादृश्य गवि वर्तते तद् गवये नास्तीति सादृचर्याभादेव गवयनिष्ठगोसा-
दृश्यस्य तद्विद्वत्त्वाभावाशानुमानानवकाश इति भावः । अनुमानानवकाररतु
टीकाया द्रष्टव्यः ।

(२) यत्त्विति । ईश्वरकृष्णायपञ्चनकारिकायाः साङ्ख्यगतत्वकौतुर्वा वाच-
स्यशुक्तिरियम् ।

नापि मदीया गौरितद्रव्यसदृशी, एतन्निष्ठसादृश्यप्रति
योगित्वाद्, यो यद्रूपसादृश्यप्रतियोगी, स तत्सदृशः, यथा
मैत्रनिष्ठसादृश्यप्रतियोगी चैत्रः मैत्रसदृश इत्यनुमानात्
संभव इति वाच्यम् । एवं विधानुमानानवतारेऽप्य-
नेन सदृशो मदीया गौरिति प्रतीतेरनुभवसिद्धत्वात् । उप

गम्यपि तपति नपमानस्य प्रमाणान्तरत्वमस्तीति (१) प्रयुज्य, प्रेक्ष
विधया सादृश्यैकत्वेऽपि प्रतियोगिधर्मिभेदेन भेदाभ्युपगमादिन्द्रियत-
त्किञ्चिद्व्यवयविनिष्ठसादृश्यज्ञानस्य प्रत्यक्षत्वेऽपि तदसन्निरूप्यगोनिष्ठस-
त्स्य प्रत्यक्षत्वाम्भवात् । नाप्यनुमानेनास्य गतार्थतेत्याह—नापीति ।
न हि मदीया गौरितन्निरूपितसादृश्यवती गोन्निरूपितसादृश्यवत्त्वादस्यै-
त्यनुमानु शब्दं, गोन्निरूपितव्यवयविनिष्ठसादृश्यस्य गम्यवर्तमानत्वेन पक्षा-
वृत्तितया तस्मिन्सादृश्यादित्याह—वाचयनिष्ठेति ।

अनुमानान्तरेण तादृशम्भवमाशङ्क्य परिहरति—नापीति । तास्स-
म्भयः—गम्यन्निरूपितगोनिष्ठसादृश्यप्रमासम्भव । अस्त्येव यथाह्य-
चिदनुमानोत्पन्नं तथाऽपि गोनिष्ठं सादृश्यं अनुमानप्रमेयं तथा भूता-
नुमानानुमानेऽपि निरूप्यज्ञानस्य सर्वानुमानसिद्धत्वादनुमानस्वान्वय-
निरेकाभ्यां तादृशतासिद्धेः । अन्यथा यत्र यत्रानुमानान्तरगतम्भव-
स्तस्य तस्यानुमानप्रमेयत्वे प्रत्यक्षसिद्धस्य पदार्थेऽपि तादृशमेयतया
तस्मिन्सादृश्यात् सर्वत्राय चट् कम्पुप्रीवादिमत्त्वाद् घटान्तरवदित्ये-
वमादिनाऽनुमानसम्भवात्प्रत्यक्षप्रमाणस्यान्यनुमानेऽन्तर्भाव-
स्यादि-
त्याशयेनाह—एवमिषेति । अन्यथा कम्पुप्रीवादिमत्त्वाद् घटान्तरवदित्ये-
वमादिनाऽनुमानसम्भवात्प्रत्यक्षप्रमाणस्यान्यनुमानेऽन्तर्भाव-
स्यादि-
त्याशयेनाह—एवमिषेति । अन्यथा कम्पुप्रीवादिमत्त्वाद् घटान्तरवदित्ये-
वमादिनाऽनुमानसम्भवात्प्रत्यक्षप्रमाणस्यान्यनुमानेऽन्तर्भाव-
स्यादि-

(१) इति तत्त्वत्रुत्तरिति । अथ यत्तु इत्यनुलोपात् तद् घटानुमानेना पाठेन
माध्यम् । अथवा कम्पुप्रीवादिमत्त्वाद् घटानुमानेना पाठेन
माध्यम् । अथवा कम्पुप्रीवादिमत्त्वाद् घटानुमानेना पाठेन
माध्यम् ।

मिनोमीत्यनुव्यवसायाच्च । तस्मादुपमानं मानान्तरम् ।
इत्युपमानपरिच्छेदः ॥ ३ ॥

अथागमपरिच्छेदः ४

(१) अथागमो निरूप्यते । यस्य वाक्यस्य तात्पर्य-

योऽप्यथ गोसदृशस्य गवयशब्दो वाचक इति प्रत्यय सोऽप्यनुमान-
मेव । यो हि शब्दो यत्र क्वदं प्रयुज्यते सोऽसति वृत्त्यन्तरे तस्य
वाचको यथा गोशब्दो गोत्वस्य, प्रयुज्यते चैव गवयशब्दो गोसदृश
इति तस्यैव वाचक इति प्रत्युक्तम् । अत एव न तज्ज्ञानमागमस्यापि
फलं गवयसदृशी मदीया गौरिति वाक्यमधुतचतोऽपि तथाभूतज्ञानोत्प
त्तिदर्शनात्तस्मादुपमानं न प्रत्येकाद्यन्तर्गतमित्युरसंहरति-तस्मादिति ।

इति धीपरमहंसपरिमात्रकाचार्य्यालगोपालतीर्थश्रीपादशिष्यदत्ताव-
हंसरामकुमारसनुषनपतिसूरिपुत्रशिष्यदत्तकृताया वेदान्तपरि-
भाषाऽर्षदीपिकायामुपमानपरिच्छेद समाप्तः ॥ ३ ॥

अथमागमप्रमाणनिरूपणं प्रतिब्रवीते—अथेति । उपमाननिरूप-
णान्तरं शब्दो निरूप्यत इत्यर्थः । तत्रागमप्रमाणं लक्षयति—
यस्येति । मानान्तरावाधिततात्पर्यगोचरीभूतपदार्थसंसर्गबेधकवाक्यं
शब्दप्रमाणमित्यर्थः । शब्दसमानार्थके प्रमाणान्तरेऽति-याप्तिवारणायोक्तं
वाक्यस्येति । बहिना सिञ्चेदिति वाक्यस्य प्रमाणतानिराधायोक्तं-

(१) अत्र आगमप्रमाणप्रमाणविषयमपिट्व विपटीयामुपकारात् किञ्चिदि-
चारयाम् । केचनान्तेवाग्निः 'वत्सम्बन्धान' इत्यादिवान्वयवण यज्ज्ञान नदेव
शब्द एतन्मिति, तथा एतन् वाक्यमेव शब्दप्रमाणमिति चावगच्छन्ति । परन्तु
तदुभयमपि भ्रम एव । तस्य अवगस्य शीघ्रस्य प्रत्यक्षप्रमात्वात् तत्स्वरणमपि

विषयीभूतसंसर्गो मानान्तरेण न बाध्यते तद्वाक्यं प्रमाणम् ।
वाक्यजन्यज्ञाने च आकाङ्क्षा योग्यताऽऽसत्तयस्तात्पर्यज्ञान
चेति चत्वारि कारणानि ।

मानान्तरेण न बाध्यते इति । स प्रजापतिरात्मनो वषामुदधिददि
त्यादावव्याप्तिवारणाय—तात्पर्यविषयोभूतेत्युक्तम् । मानान्तरेण
इत्यस्य सजातीयप्रमाणान्तरेत्येत्यर्थः । साजात्यं च व्यावहारिकतया
वेदकत्वेन बोध्यम्, तेन पारमार्थिकतयावेदकैः 'नेह नानास्ति किं
चन' (क०२-१) इति वेदान्तै षटानयनादिसंसर्गस्य सागस्वर्गादि
साध्यसाधनभावस्य(१)न बाधेऽपि न क्षतिः । एतेनानुमानात्पृथक्
वदमनश्लोकुर्वन्तो वैरोपिका परावृत्ता वेदितव्याः । ते हि लौकिका
गामान्येत्यादीनि, वैदिकानि 'उच्यतेऽथेन स्वर्गकामो यजेत' इत्या
दीनि तात्पर्यविषयपदार्थसंसर्गप्रमाणपूर्वकारिणो योग्यतासत्तिमत्पदकल्प
कत्वात्पटमानयेत्यादिवदित्यानुमानेनैव शब्दार्थसिद्धेः शब्दो
पृथक् प्रमाणमिति वदन्ति । कथमागमोऽनुमानात्पृथक् प्रमाणमित्या
शङ्क्य योग्यतादिसहकारजनितज्ञानस्यानुमानफलत्वाभावात्तथाभूतज्ञा
नजनकं वाक्यं पृथक् प्रमाणमवश्यमभ्युपेयमित्याशयेनाह—पापय

धीश्चैव तत्तु प्रत्यक्षप्रमाणमेवेति । शाब्दी प्रमा तु मानान्तराबाधिततात्पर्यो
विषयीभूतस्य संसर्गस्य वा प्रमा सैव । तथा च वाक्यमवधानान्तरम्—अमन्त्रा
त्सरूपप्रतिपदिस्य आरुमानान्तर्येथ 'वत्ससर्मकबन्धनक्रियाबोधसत्त्वं
इत्येवैकरूपा वाक्यार्थवाक्ययोः बोध्यबोधकमावरूपा एता शाब्दीप्रमा । तस्या
परममपि उक्तसंसर्गबोधवाक्यज्ञानमेव । तस्मिन् ज्ञाने च आकाङ्क्षा बोध्य
भासत्तयःतात्पर्यज्ञानमेवेति चत्वारि सहकारिकारणानीति । तथा च वाक्यज्ञान
स्यैव प्रमाणत्वेऽपि प्रमाविषया वाक्ये प्रमाणत्वव्यवहार इति ध्येयम् ।

(१) सागद्वैः स्वर्गादिव चः साध्यसाधनभावः संसर्गः, तस्य च 'नेह ना
नास्ति किंचन' इत्यादिगुण्या बाधेऽपि न क्षतिः—नास्यास्तिः । तस्य पारमार्थिक

तत्र पदार्थानां परस्परजिज्ञासाविषयत्वयोग्यत्वमाकाङ्क्षा(१) । क्रियाश्रवणे कारकस्य कारणश्रवणे क्रियायाः कारणश्रवणे इतिकर्तव्यतायाश्च जिज्ञासाविषय-

जन्यज्ञाने चेति । तथा चासत्यपि व्याप्तिज्ञाने विद्यमानेष्वाकाङ्क्षादिषु संसर्गज्ञानोपलम्भात्प्रागमस्यानुमानेऽन्तर्भावः । क्लृप्तेनानुमानप्रमाणेनैव निबद्धि पृथक् प्रमाणं न कल्पनीयमिति यथाग्रदस्तर्हि मनसैव क्लृप्तेन प्रत्यक्षप्रमाणेन निर्वाहादनुमानमभ्यतिरिक्तं प्रमाणं नाभ्युपेयम् । यद्यनुमिनोर्मोक्षानुस्यवसायवलादभ्युपेयते, तर्हि शब्दादनुमर्थं जानामीत्यनुस्यवसायवलादात्मोऽवश्यमभ्युपगन्तव्य इति भावः । सात्पर्यज्ञानस्य बहुवादिभिरनङ्गोकारात्पृथगुपादानम् ।

क्रमेणाकाङ्क्षादिस्वरूपमाह-तत्रेति । आकाङ्क्षादिषु चतुर्षु कारणेषु मध्ये । कुत एतदित्याहाहुष क्रियादिश्रवणे कारकदेर्जिज्ञासाविषयत्वोपलम्भात्पदार्थानां परस्परजिज्ञासाविषयत्वयोग्यत्वमाकाङ्क्षास्वरूपमित्याह-क्रियेति । आनयेति क्रियायाः श्रवणे घटमिति कारकस्य जिज्ञासाविषयत्वम्, घटमिति कारकस्य श्रवणे आनयेति क्रियायाः; दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेतेति स्वर्गकरणश्रवणे समिधो यजति इदो यजतीत्यादीतिकर्तव्यतायास्तत्पृथगे कारणस्य चेत्यर्थः । ननु सापवादावश्यकत्वाच्च विषयत्वपर्यन्तमेवाऽऽकाङ्क्षालक्षणमस्तु किं

तत्त्वावेदिकायाः न्यायकारिकतत्त्वावेदकैः ज्योतिष्टोमादिरास्यैः साजात्यामावादित्यर्थः ।

(१) गामानयेत्तत्र लक्षणसमन्वयः, आनयेति श्रवणे कर्मणो जिज्ञासाविषयत्वं गामिरुक्ते क्रियायाः, तथा च परस्परस्य कर्मणः क्रियायाश्च या जिज्ञासा श्रोतुः, तद्विषयत्वं कर्मोक्तिवचोदचेति ।

त्वात्(१) । अजिज्ञासोरपि(२)वाक्यार्थबोधोद् योग्यत्व-
मुपात्तम् । (३) तदवच्छेदक च क्रियात्वकारकत्वादिक
मिति नातिव्याप्ति गौरथ इत्यादौ । (४) अभेदान्वये च

योग्यत्वोपादानेनेति चेत्तत्राह—अजिज्ञासोरपीति । तथा च जिज्ञा-
सारहितस्य वाक्यजन्यज्ञाने पदार्थानां परस्परजिज्ञासाविषयत्वाभावेऽपि
न योग्यत्वसत्त्वात्प्राप्त्यतिरित्यर्थः । ननु अत्र सास्तीत्याकाङ्क्षाभावेऽपि
तदवच्छेदक किमित्याकाङ्क्षायामाह—तदिति । तथा च गौरथ
इत्यादौ क्रियात्वादेरवच्छेदकस्याभावादाकाङ्क्षाऽसत्त्वात्प्राप्त्यतिव्याप्ति
रित्यर्थः । ननु सत्सहितेषु नीलमुत्पल सत्वमसीत्यादिकाश्वेत्प्राकाङ्क्षा
वच्छेदकराहित्यादभ्याप्तिरित्यत्राह—अभेदान्वय इति । अभे

(१) तत्र लक्षणसमन्वय इति शेषः ।

(२) ननु नामानयेति मुनइता सर्वेषां जिज्ञासा भवति, तथा च येषां
जिज्ञासा नास्ति तेषां जिज्ञासा विषयत्परि पदार्थानां नास्तीत्यभ्याप्तिरिति
चेत् । तान् प्राप्यपि तद्योग्यत्वं वर्तते, अतो नाभ्याप्तिरिति योग्यत्वपदप्रयोग
मेव प्रथयति ।

(३) अभ्याप्ति योग्यत्वपददानेन निरस्य योग्यतावच्छेदकत्वविवक्षया
अतिव्याप्ति निरस्यति—तदवच्छेदक वेति । क्रियात्वादेरवच्छेदकत्वविवक्षणेन
गौरथ पुष्पी इतीत्यादौ कारकत्वाभावात्प्राकाङ्क्षा । याकत्वं च क्रियात्वं
नदत्वं करोतीति कारक इति ध्युत्पत्त्या कारकत्व इतिरिच्छुद्धत्वात्, तथा च
गौरथ इत्यादौ गणनादिपदानां क्रियाजनकराभावेन कारकत्वाभावात् प्राका
ङ्क्षाविरह इति ।

(४) ननु गौरथ इत्यादिषु अभिव्यक्तिनिरासार्थवच्छेदकत्व क्रिया-
त्वविवक्षयाऽपि शीघ्रं हेतुः च तत्त्वमसीत्यदिवायेषु क्रियात्वादेरभावात्पु-
नरप्यभ्याप्तिरिति चेत् । तत्र सत्त्वमसीतिविषयपरिनिपायत्वरूपत्वावच्छेदकत्व
सत्त्वात् । न च तथा वे गौरथ इत्यादावपि प्रथमविषयव्यन्तपदपरिपाय
सत्त्वात् पुनरभिव्यक्तिरिति उक्तम्, गणनादेर्भेदत्व प्रत्यक्षपरित्यजेन
तदभेदे योग्यताऽभावात् इत्याद्यनुसंधेयम् ।

समानविभक्तिकप्रतिपाद्यत्वं तदवच्छेदकमिति तत्त्वमस्यादि-
वाक्येषु नाढ्याप्तिः ।

एतादृशाकाङ्क्षाऽभिप्रायेणैव बलाबलाधिकरणे 'सा
वैश्वदेव्यामिहा वाजिभ्यो वाजिनम्' इत्यत्र वैश्वदेव-

देनान्वयो यत्र तत्त्वमस्यादिवाक्येष्ववच्छेद्ययोग्यत्वलक्षणाकाङ्क्षाया अ-
मुगतत्वादवच्छेदकाऽननुगमो न दोषावह इति मन्तव्यम् ।

अन्वयबोधोपाभाव एषाकाङ्क्षा किं न स्यात्तस्याः प्रागभावात्तदु-
क्तया शाब्दज्ञानकारणत्वेन कृतृत्वादित्याराद्धयैवंश्रिया(१)काङ्क्षाऽभि-
प्रायेणैव मीमांसकैः श्रुतिलिङ्गादिवलावशाधिकरण आकाङ्क्षाया व्यवहृत-
त्वान्मैवमित्याह—एतादृशेति । तथा च तृतीयाध्यायनृतीयपादस्य-
जैमिनिसूत्रं 'श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणस्थानसमाह्वाना समवाये पारदौ-
र्घ्यत्वमर्थविप्रकर्शान्' इति । अत्र श्रुत्यादीनामेकविषयत्वसमवायेन विरोधे
सति कस्य प्रावक्ष्यं कस्य दौर्घ्यमिति विन्यस्यते । सत्र निरपेक्षो
रवः श्रुतिः, यथा श्रीहीनवहन्तीत्यत्र क्रियाकृतभागित्वं कर्मत्वं बोध-
यन्तो द्वितीया श्रुतिनिरपेक्षैव श्रीहीनामवघातशेषत्वं प्रतिपादयति ।
अर्थविशेषप्रकारानसामर्थ्यं लिङ्गन्, यथा बहिर्देवसदनं दामोत्पत्य
मन्त्रस्य स्तवनार्थप्रकाराकृत्या बहिर्लवने विनियोगः । परस्परकाङ्क्षा-
वशात्कश्चिदेकस्मिन्नर्थे पर्यवसितानि पदानि वाच्यन्, यथा 'देवस्य
त्वा सविभुः प्रसवेऽसिर्वाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्याम(२)प्रये जुष्टं

(१) एवविधेति । पदार्थानां परस्परविज्ञासाविषयत्वयोग्यत्वरूपाया
आकाङ्क्षाया अनिप्रायेण, न तु अन्वयबोधोपाभावरूपाया आकाङ्क्षाया इत्यर्थः ।

(२) हस्ताभ्यामित्यन्तो याजुषमन्त्रः, अग्रये जुष्टं निर्वपामोति आह्वग-
वाच्यन् । अनयोर्मन्त्राह्वगयोः परस्परकाङ्क्षावशाद् एकस्मिन्निर्वाररूपेऽर्थे
पर्यवसितपदवत्त्वं वाक्यत्वम् । तथा च वाक्यप्रमाणेन देवस्य त्वेत्यादेर्मन्त्रस्य
निर्वापे विनियोगः ।

यागस्यामिहाऽन्वितत्वेन न वाजिनाकाङ्क्षेत्यादिष्यवहारः ।

निर्वपामि' इत्यत्र तिङ्गेन निवपि विनियुज्यमानस्य समवेतार्थमाग-
स्यैकवाक्यबलेन देवस्य त्वेत्यादिमागस्य विनियोगः । सन्धावाक्य-
मागतानां पदानां कार्यान्तरापेक्षया वाक्यान्तरेण सम्बन्धे आकाङ्क्षा-
र्थावसर्गं प्रकरणम्, यथा समिधो यजतीत्यादेर्दर्शपूर्णमासकृत्तन्मा-
वाकाङ्क्षायां पठनारह्यत्वम् । इमः ह्यनमनेकस्याम्नातस्य सन्धि-
विरोधान्नानम्, यथा दन्धिरसीत्यश्रामेयामीषोमीयोपांशुयागा-
ङ्गमेग प्राङ्गणे विहिता मन्त्रभ्रान्तेऽपि क्रमेण मन्त्रत्रयं पठितं तत्रामेया-
मीषोमीययोर्लिङ्गेनैव द्वयोर्विनियोगसिद्धिः । (१)दन्धिरसीत्वत्र तु न
तिङ्गादिविनियोजकमस्ति, किन्तु यस्मिन्प्रदेशे प्राङ्गणे उपांशुयाग-
विधानं तस्मिन्नेव प्रदेशे मन्त्रेऽप्यस्य पाठ इति क्रमादुपांशुयागानु-
मन्त्रणोऽस्य विनियोगः । योगबलं समाह्वया । यथा हौत्रम् औद्गात्र-
मित्यादियोगबलेन हौत्रादिसमाह्वयानि कर्मानि हौत्रादिभिरनुष्ठेयानि ।
द्रुते शुतिवाक्यविरोधे वाक्यदौर्बस्योदाहरणं 'तप्ते पयसि दम्भान-
यति सा वैश्वदेव्यामिश्रा वाजिभ्यो वाजिनम्' इति । तत्र वाजिनस्य
किं विश्वेदेवाङ्गत्वं किं वा वाजिसङ्घकृद्देवताङ्गत्वमिति संशये वाजिम-
क्षमाभिज्ञा तदेवामस्तीति व्युत्पत्त्या वाजिपदस्य विश्वेदेवपरत्वाद्
वाजिभ्यो वाजिनमिति वाक्याद्वाजिनस्य विश्वेदेवदेवताङ्गत्वमवग-
म्यते, न वाभिज्ञया वाजिनवाचः, किन्तु तथा सह विकल्पः समुप-
वेति ज्ञाने सिद्धान्तः—न तावद्वाजिनस्य विश्वेदेवाङ्गत्वं वैश्वदेवोति
तदित्युत्थाऽऽभिज्ञया तेषां सम्बन्धस्यैवित्यादस्या इति सर्वनामार्थ-
तदितस्य स्मृतत्वात्सर्वनाम्नश्च सन्निहितविशेष्यसमर्पकत्वादाभि-

(१) दम्भिनोमासीति पाठान्तरम् । न तद्विद्वादीभ्योऽपि पाठः कतुः ।
दम्भिर्पाठकमायुषमिति भाष्यकः ।

ननु सत्रापि वाजिनस्य जिज्ञासाऽविषयत्वेऽपि तद्यो-
ग्यत्वमस्त्येव । प्रदेयद्रव्यत्वस्य यागनिरूपितजिज्ञासाविष-
यतावच्छेदकत्वादिति चेद्, न । स्वसमानजातीयपदार्था-
न्वयबोधविरहसहकृतप्रदेयद्रव्यत्वस्यैव तदवच्छेदकत्वेन
वाजिनद्रव्यस्य स्वसमानजातीयामित्ताद्रव्यान्वयबोधासह-
कृतत्वेन तादृशावच्छेदकभावात् । आमिन्हायां तु नैधं वाजि-
नाऽन्वयस्य तदाऽनुपस्थितत्वात् ।

क्षायाः श्रुतत्वेन तद्विदित्वाप्यस्वाद् । एवं च न विकल्पसमुच्चयौ
कल्प्यौ, विश्वेदेवसम्बन्धवत्यामिज्ञया वाजिनाकाङ्क्षाभावादिति ।

ननु भवदभिमतस्याकाङ्क्षालक्षणस्य वाजिनेऽपि सत्त्वात्कथमुक्त-
जैराकाङ्क्षसम्बन्धवहारो भवदुक्ताकाङ्क्षासम्बन्धादित्यारभ्येन राहते—
नन्विति । सत्रापि—सा वैधदेव्यामिष्येत्यादावपि । यागनिरूपित-
जिज्ञासाविषयत्वावच्छेदकस्य प्रदेयद्रव्यत्वस्य सत्त्वादित्याह—प्रदे-
येति । प्रदेयद्रव्यत्वस्य तदवच्छेदकत्वे अनितान्वयबोधादपि वाक्या-
शुनरन्वयबोधापत्तेः स्वसमानजातीयेत्यादिविरोधविराहस्य तस्य
सत्त्वाज्ञीकाराद्वाजिने तदसत्त्वादुक्तलक्षणासङ्गमाच्चोक्तदोष एवाराभ्येन
परिहरति—नेति । सममिष्याहृतपदेन स्मारितो यः स्वसमानजा-
तीयः स्वसत्त्वाः पदार्थस्तदन्वयबोधविरहेण सहकृतं यत्प्रदेयद्रव्यत्वं
तस्यैव तदवच्छेदकत्वेन यागनिरूपितजिज्ञासाविषयत्वावच्छेदकत्वेन
वाजिनद्रव्यस्य स्वसत्त्वाभिज्ञापदार्थान्वयबोधसहकृतत्वेन तद्विरहसह-
कृतप्रदेयद्रव्यत्वस्यावच्छेदकभावादित्यर्थः । नन्यस्तु वाजिनपदार्थेनै-
वान्वयबोधः, तथा चामिज्ञायामेव तादृशावच्छेदकभावः किं न स्यादि-
त्याशाह्याह—आमिन्हायां तिथिति । प्रथमश्रुतामिज्ञान्वयबोधश्ले-
षाभिन्नान्वयबोधस्योत्पानाम्भावादिति हेतुमाह—वाजिनेति ।

उदाहरणान्तरेष्वपि दुर्बलत्वप्रयोजक आकाङ्क्षारिह
एव द्रष्टव्यः ।

यथा श्रुतिवाक्यविरोधे वाक्यदौर्बस्यप्रयोजक आकाङ्क्षारिह-
योदाहरणान्तरेष्वपि ॥ एवेत्यतिदिशति-उदाहरणान्तरेष्वपिति ।
तत्र श्रुतिलिङ्गविरोधे लिङ्गदौर्बस्यं यथा ऐन्द्रया गार्हपत्यनुपतिष्ठत इति
भूयते, तत्र संशयः-किं कदाचन स्तरीरसि नेन्द्र सयसि दाशुपे इत्यसा
पुनैन्द्रीतेनेन्द्रमन्त्रेणेन्द्र उपस्थेय इत्त गार्हपत्य' इति, भो इन्द्र कदा-
चिदपि पातक्षे न भवसि किं स्वाहुतिदत्तवते यजमानान् प्रीयसे इति
इन्द्रप्रकाशनसामर्थ्याद्विज्ञादिन्द्र उपस्थेय इति प्राप्ते सिद्धान्तः—गार्ह-
पत्यमिति प्रत्यक्षश्रुत्या गार्हपत्योपस्थाने विनियुक्तस्य मन्त्रस्य पुनर्वि-
नियोगानाङ्क्षया अनुदयादिनियोजकं लिङ्गं न प्राप्नोति येनेन्द्रोपस्थाने
मन्त्रो विनियुज्येतेति । लिङ्गवाक्ययोर्विरोधे वाक्यदौर्बस्यं, यथा दर्श-
पूर्णमासयोः भूयते—'स्योनं ते सदनं वृणोमि पृतस्य धारया मुशोचं
कल्पयामि तस्मिन्सोदाश्रुते प्रतितिष्ठ प्रीहोणां मेघः सुमनस्यमान'
इति । भोः पुरोदाश तव समीचीनं स्थानं करोमि तव स्थानं पृतस्य
धारया मुशु सैविशुं यौग्यं कल्पयामि भो मीहिसारभूत त्वं समा-
हितमनस्कस्तस्मिन्समीचीने स्थाने उपविश तत्र स्थिरो भवेत्सर्वः ।
तत्रायं सर्वोऽपि मन्त्रः स्थानकरणे पुरोदाशस्थापने च विनियुज्यते किं
वाऽर्द्धदशमुगवत्र व्यवस्थितमितिसप्तमे सति मन्त्रद्वयाभावात्सर्वोऽर्द्धमे
मन्त्रः स्थानकरणस्य पुरोदाशस्थापनाय चाङ्गम्, एत्र सर्वेणानेन
मन्त्रेण स्थानं कर्तव्यमिति विनियोजिष्य श्रुतिकल्पवत्या, तथा सर्वेण
मन्त्रेण पुरोदाश स्थापनीय इत्यपि कल्पनीय, सदानात्कल्पवत्प्रतिष्ठा-
पनात्कल्पस्यापि तद्वाक्यमेधितत्वादिति प्राप्ते सिद्धान्तः पूर्वोत्तरार्द्धयोः
परस्पृशन्वनेन सम्पन्नस्यैधवाक्ययोत्तरार्द्धस्य सद्वचरणे शक्तिरक-

कल्पयित्वा सर्वमन्त्रस्य सद्ने विनियोक्तुमनर्हत्वात् पूर्वाहस्य स्थापने शक्तिमकल्पयित्वा स्थापने सर्वमन्त्रस्य विनियोक्तुमनर्हत्वाच्च लिङ्गकल्पमव्यवधाने श्रुतिं प्रति वाक्यं विप्रकृष्यते, प्रत्यक्षं लिङ्गद्वयं सन्निकृष्यते, तथा च लिङ्गेन वाक्यवाचादर्द्धद्वयमुभयत्र व्यवस्थितमिति । अत्राप्याकाङ्क्षाविरह एव वाक्यस्य दौर्बल्यप्रयोजक इति । वाक्यप्रकरणयोर्विरोधे प्रकरणदौर्बल्यम्, यथा सूक्तवाक्ये ध्रुयते— 'अग्नीषोमविद् हविरजुपेतामवीहृषेतामहोज्यायोक्ताताम्' 'इन्द्राग्नी इदं हविरजुपेतामवीहृषेतामहोज्यायोक्ताताम्' इत्यादिदेवतावाचकअग्नीषोमादिपदं पौर्णमास्यादिकाङ्गे यथादेवतं विमज्ज्य प्रयुज्यते । तत्र सशब्दः—देवतापदैकवाक्यताभूतानीद हविरजुपेतामित्यादीनि यानि पदानि तानि किं ततो विच्छिदान्यत्रापि प्रकरणाविशेषात्प्रयोजकम्यानि ? उत तत्तद्देवतापदेनैकवाक्यतया तद्देव व्यवस्थितानीति । तत्र यत्किदं हविरित्यादिकमवशिष्ट पदजातं तदग्नीषोममन्त्रगतमप्यमावास्यायामग्नीषोमपदपरित्यागेन पठनीयम् । तथा इन्द्राग्नामन्त्रगतमपि पौर्णमास्यामिन्द्राग्नीपदपरित्यागेन पठनीयम् । तथा सर्वेषां मन्त्रभागानां सर्वशेषत्वोपको दर्शपूर्णमासपात्रेऽनुएष्यते इति प्राप्ते सिद्धान्त — अग्नीषोममन्त्रशेषस्येन्द्राग्नीपदान्वयाध्ववणात्प्रकरणेन प्रथमं सन्वयरूपं वाक्यं कल्पनीयम्, तेन च वाक्येनेन्द्राग्नीप्रकातान्तामर्ष्यरूपं लिङ्गं कल्प्यते, तेन चानेन मन्त्रभागेनेन्द्राग्नीविषया त्रियाऽनुष्टुप्तेति विनियोक्तिश्च श्रुतिं कल्प्यते, ततः प्रकरणविनियोगयोर्मध्ये त्रिभिर्यवधानं भवति, अग्नीषोमपदान्वयरूपं वाक्यं ध्रुयमाणत्वात् लिङ्गश्रुतिभ्यामेव व्यवधीयते, तस्माद्वाक्येन प्रकरणस्य बाधितत्वात्तच्छेदस्तत्रैव व्यवतिष्ठते । अत्रापि विच्छिदान्यत्राप्रयोगे आकाङ्क्षाविरह एव कारणम् । स्थानप्रकरणयोर्विरोधे स्थानदौर्बल्यं यथा राजसूये दहवः पश्चिष्टिसोमयागाः सर्वे फलवन्तः समप्रधानाः, तत्राभि

पेचनीयो नाम सोमयागं तत्सन्धिषी विदेवनादयः समाम्नाता 'अशै-
र्दी'यति 'राजन्मं जिनाति' 'शौन'शेष्याएकपयति' इति । जिनाति
जयति । बहुवचनाग्रणे समासगतं शुन-शेषविषयमाह्वयनं
शौन'शेषम् । तत्र सशय —ते विदेवनादयः किं सर्वस्य राजसूयस्या-
ज्ञम् ? उत अभिषेचनीयस्यैवेति । तत्र सन्धिधिररादिदेवनादयाऽभि-
षेचनीयाग्रमिति प्राप्ते रादान्त—राजसूयस्य कथं भाषाकाङ्क्षा-
यामनुवृत्ताया (१) विहिताविदेवनादयः प्रकरणेन राजसूयशेषा राजसू-
यश्च बहुयागात्मक इति तत्रस्यसर्वयागशेषभूत विदेवनादिकम् (२) ।
न चाभिषेचनीयस्य कापिदाकाङ्क्षा विदेवनादिष्वस्ति ष्वोतिष्टोम-
विकृतिरेनेतिदिष्टैः प्राहृताग्रैरेव तदाकाङ्क्षानिवृत्तेरिति । ह्यान-
समादयस्य विरोधे समाह्वयादौर्घस्यम् । यथा पौरोडाशिरूपमा-
ह्वयाते दर्शपूर्णमासकाण्डे छात्राप्यपात्रशुन्पनं समाह्वयातम् । तत्र
शुन्धम्बं दैव्यास्य कर्मणे देवयज्याया इति मन्त्र उदाहरणम् । स किं
पुरोडाशापात्राग्रभूत छात्राप्यपात्राग्रम् ? उत सशये पौरोडाशिरु-
मिति समाह्वयाते काण्डे पठि-ररात्समाह्वय्या पुरोडाशाकाङ्क्षाज्ञानानु-
सूतननुदादीनामपि शोपनंऽग्रमिति प्राप्ते सिद्धान्त—पौरोडा-
शिरुमिति समाह्वयणां प्रकृतेः पुरोडाशमभिषेते तद्विषयस्यैव
काण्डम् । न चैतावता कृत्स्नपुरोडाशापात्राणां सन्धिधिरत्र प्रत्यशोऽस्ति,
किं स्यात्प्रकृत्यस्तसमाह्वयकाण्डसमाह्वय्या सन्धिधिः परिकल्प्य तत्सन्धि-
धिन्ययानुपपत्त्या परस्परकाङ्क्षारूपकृत्स्नपात्रप्रकरणं कल्पयित्वा वा-
क्यतिप्रभृती परिवर्त्य तया श्रुत्या विनिर्बोध इति समान्यायां विव-
र्धये । छात्राप्यपात्राणां शोपनमन्त्रसन्धिधिरिस्तु प्रकृतं, ह्य्यावहि—
सम्पादनस्य मुष्टिनिर्वापस्य चान्तराले छात्राप्यपात्राणां देरा चक,

(१) कपुलके ननुवृत्तायामिति नास्ति ।

(२) विदेवनादिधिमिति कृतपुराणरोनास्ति ।

(१) योग्यता च तात्पर्यविषयीभूतसंसर्गाबाधः । बद्धिना सिद्धतीत्यादौ तादृशसंसर्गबाधान्न योग्यता । 'स प्रजापतिरित्मनो वषामुदखिदत्' इत्यादावपि तात्पर्यविषयीभूतपशुप्राशस्त्याबाधाद् योग्यता । तत्त्वमस्यादिवाक्येष्वपि वाक्याभेदबाधेऽपि लक्ष्यस्वरूपाभेदबाधाभावाद् योग्यता ।

(२) आसत्तिश्चाख्यवधानेनप द्जन्यपदार्थोपस्थितिः ।

मन्त्रधेष्मावर्हिर्निर्वापविषयो मन्त्रानुवाक्योर्मध्यमेऽनुवाके पठ्यते । तेषु च प्रत्यक्षसन्निधिना प्रकरणादौना चतुर्णामिव करुणत्वात् सन्निधिः सन्निह्यते, तस्मात्क्रमेण समाख्यां वाधित्वा साम्नाप्यपानशोधनाङ्गमेव मन्त्रः (३) । स्थान सन्निधिः क्रम इत्यनर्थान्तरमिति ।

योग्यतां लक्षयति योग्यतेति । एतावत्तद्व्याप्तिवधानपक्षमाह-

(१) तात्पर्यविषयः संसर्गो योग्यता इत्यर्थः । यथा वस्तं वधानेत्यङ्गवस्तुसम्बन्धेनमेव योग्यता । बद्धिना सिद्धतीत्यत्र तादृशसंसर्गस्य बद्धिकरणकृतेकस्य बाधान्न योग्यता । स प्रजापतिरित्यादौ वषावागः प्रकृत्य इति प्रागुक्तमेव तात्पर्यविषयसंसर्गः, अतः योग्यता वर्तते । योग्यताऽप्येव कथ्यमानैश्चेत्तुर्न स्वरूपसतीत्यवधेयम् । तज्ज्ञान चापि सशयनिश्चयसाधारणं हेतुं, घटश्च तत्संशयनिश्चययोरपि शाब्दज्ञानत्वोपपत्तिरिति ।

(२) अन्यवधानविशिष्टा वा पदजन्यपदार्थोपस्थितिः सा आसत्तिः । यथा आत्रान्यवधानस्वोपस्थितान्वेषान्वयः, अन्यवधानविशिष्टं पदपदं तज्जन्यपदार्थोपस्थितिरासत्तिरित्यर्थस्वीकारे तु चन्द्रं मुहूर्त्वं ओदनं पश्य इत्यङ्गचन्द्रमुहूर्त्त्वपदयोः अन्यवधानसत्त्वेनातिव्याप्तिप्रसङ्गः । पश्य देवश्च इत्यङ्गप्रत्ययप्रमाणदृग्धस्यापि घटस्य वाच्यार्थबोधे नोपयोगः, पदजन्योपस्थित्यभावात् । यदि तत्र प्रत्यक्षं द्रव्यमानस्य घटस्य अङ्गुल्या निर्देशपूर्वकं पश्य देवश्च इति वाक्यमुच्चरितं तदा तत्र 'घटम्' इति द्वितीयान्तपदपदाध्याहारो द्वितीयान्तोपपदाध्याहारो वा भवतीति पदजन्योपस्थितिरिवासाधिरिति ।

(३) मन्त्रः शोधनाङ्गमेव इति योजना ।

मानान्तरोपस्थापितपदार्थस्यान्वयबोधोभावात्पदजन्येति ।
 अत एवाश्रितपदार्थस्थले तत्तत्पदाध्याहारः द्वारमित्यादौ
 'पिषेहि' इति । अत एव 'इषेत्वा' इत्यादिमन्त्रे 'द्विनन्ति'
 इति पदाध्याहारः । अत एव विकृतिषु 'सुर्याय जुष्टं निर्व-
 पामि' इति पदप्रयोगः ।

घद्विनेति । तदाऽप्यस्तु सप्तर्षावाचो योग्यतेत्याशङ्क्याह—स प्रजाप-
 तिरिति । एवं च साम्प्रदायिकतत्त्वमस्यादिकाक्षरार्थोऽप्युपरस इत्या-
 ह—तत्त्वमस्यादोति ।

अमप्राप्तमासति सप्तर्षि-आसत्तिश्चेति । पदजन्येत्यस्त-
 प्रयोजनमाह—मानान्तरेति । यतो मानान्तरोपस्थापितपदार्थस्यान्व-
 यबोधो नास्तद्यत एवाश्रितपदार्थस्थलेऽन्वयबोधयोग्यपदार्थोपस्थापकप-
 दाध्याहारः सप्रचलने इत्याह—अत एवेति । अत एव वेदेऽपि ताद-
 शपदाध्याहार इत्याह—अत एवेति । द्वितीयोपस्थापने विनित्तं समे-
 वाच्यभेदः । यत्र कर्मसमवेतार्थप्रकाशकं निर्वपामोत्पारिपदमस्ति तत्र
 सुगमं परिमाणम् । यत्र तु समवेतार्थपदभावेन लौकिकविनियोगाभावे
 वाचनिके विनियोगः स्वरूपतो गम्यते, यथा 'इषे त्वोर्जे रवेर्जे'
 तत्र सरासः—किं प्राग्दर्शार्थमन्त्रावधेरेकमन्त्रत्वमुत भावदेव मिथः संब-
 न्धमिषे त्येति तावदेकं यद्वुरन्मन्त्रं यद्वुरन्तरमिति इषे त्वोर्जे त्येत्वा-
 सोऽयं पदसमुदाय एको मन्त्रः तस्याद्दर्शार्थत्वेनैकस्मैवाहृताय कस्त्रने
 साधवात् । न चेदृश्यतेत्यादिमन्त्रवदनुसार्थस्मारकता सम्भवति,
 विदापदाभावेन तदर्थप्रतीत्यभावादिति प्राप्ते एवान्त—इषे त्वोर्जे
 रवेर्जादौ यद्वुर्भेदः 'इषे त्वा' इति द्विनन्ति, 'अर्जे त्वा' इत्यनुमा-
 र्थेति पत्न्यशशास्त्राः छेदनमाजर्जनयोर्विनियोगात्तत्तदनुसारेण
 एनापि अनुमाभ्यर्थनेद इति । अत एव—मानान्तरेत्याद्युक्तो-

पदार्थश्च द्विविधः—शक्यो लक्ष्यश्चेति । तत्र शक्तिर्नाम

। नवमाध्यायप्रथमे पादे स्थितं गुणशब्दस्तथेति चेदिति 'देवस्य सविनुः प्रसवेऽश्विनोर्षाहुभ्या पूष्णो हस्ताभ्यामग्नेये जुष्टं निर्वपा- इति मन्त्रे सवित्रश्विनूपशब्दाना विकृतिगूहाभाव उक्तस्तत्रामि- द्दोऽपि किमसमवेतवचनो नाहितस्य उक्त समवेतवचन ऊहितस्य इति ये देवताऽन्तरवाचिसवित्रादिशब्दवद्मिश्रशब्दस्यापि निर्वापस्ताव- देन पाठाज्ञोहनीय इति प्राप्ते रादान्तः, सवित्रादिशब्दाना कर्मण्य- वेतार्थत्वेनामिश्रशब्दस्य चाग्नेये कर्मणि समवेतार्थत्वेन ह्यन्त- र्भादूहनीय इति । ननु निर्वापपूर्वं हविषो जुष्टत्वाभावात्तद्योगा- नशब्दोऽपि न स्यादिति चेन्न । जुष्टं यथा भवति तथा निर्वपामीति शविरोपणत्वेन भविष्यज्योपणपरत्वे सति समवेतार्थत्वात् । तस्मा- र्पयोगे सूर्याय जुष्टं निर्वपामीत्येवमूहनीयमिति ।

(१) पदजन्यपदार्थोपस्थितिरित्युक्तम् । तत्र पदार्थं कतिविध- पेशायामाह—पदार्थश्चेति । पदनिष्ठशक्तिविषयः शक्यः पद- पक्षज्ञानविषयो लक्ष्यः । वृत्तेर्देविष्यात्पदार्थदेविष्यम् । गौण्या वृत्ते- हेतलक्षणाया मन्तर्भावस्य वक्ष्यमाणत्वान् (२) केवललक्षणायाश्च मन्तर्भावाच्छक्यो लक्ष्यश्चेति विभाग इति भावः । तयोः शक्ति- र्गतिरूपणायत्तरूपणत्वाच्छक्यस्वरूपावगमार्थमादौ शक्तिं निरू- ष्ति—तत्रेति । तयोः—शक्यलक्ष्ययोः । शक्यविशेषणीभूता शक्ति

(१) अव्यवधानेन पदजन्यपदार्थोपस्थितिः-आसत्तिरित्यत्रोक्तम् । अतिलक्षणाच्छक्यः पदार्थः कतिविध इत्यपेक्षा ।

(२) लक्ष्यः गौण्या वृत्तेः, तद्विनलक्षणाया मन्तर्भावस्य वक्ष्यमाणत्वाद्- देविष्यम् । केवलं इत्यादिपाठः-सुगपुस्तकयोः । कपुस्तके वक्ष्यमाणत्वाद्- देविष्य केवलं इत्यादिपाठश्च । परन्तु 'वृत्तेर्देविष्यात्पदार्थदेविष्यम्' इति शोभाया रक्ष्येदस्माभिः कल्पितस्थान एव दिष्टं इत्युक्तं प्रनियानि ।

पदानामर्थेषु मुख्या वृत्तिः, यथा घटपदस्य वृथुनुष्णोदण्ड
 कृतिविशिष्टे यस्तुविशेषे वृत्तिः । सा च शक्तिः यथापि ।
 सिद्धान्ते कारणेषु
 सा च उत्तत्पदजन्यपदार्थज्ञानरूपकार्यानुमेया । ह

शिर्यः । अर्थेषु वृत्तिः—मयविषयणी वृत्ति । पदानां
 तेष्वेवार्थेषु वृत्तिं वदता प्रामाण्यार्था निरूपयति ।
 स्थिति । लक्षणायामतिभ्यासकारणावाह—मुख्येति । ७५ ।
 यथेति । वृथु विपुलं च तद्वृथुं च शक्तिं च यदुदरं तद्वरि
 प्रोचारेस्तदाकृतिविशिष्ट इत्यर्थः । शक्ति-सङ्घटः । ॥ च परमेशं
 अनेन पदेनापमयो घोद्धम्य इत्येवंरूपा, न तु पदार्थान्तरं माया
 दिति नैयायिकास्ताश्चिरपठे—सा चेति । येषां मते शक्तिमा
 पदार्थान्तरता तेषां मते पदनिष्ठा शक्तिः पदार्थान्तरमिति किञ्च
 व्यमित्याह—सिद्धान्त इति । तथा च शब्देः पदार्थान्तरत्वे
 दितलक्षणकार्यानुपपत्तिरेव प्रमाणं प्रतियन्धकभावस्य स्वभावात्
 हेतुत्वम् । दाहादिश्रयं वह्निनिष्ठास्वानुक्तशक्तिपूर्वकं कार्यान्तर
 दिति भावः । उपलक्ष्यमेतत् । 'यस्य शक्तिर्विधेयं धृतं'
 सर्वभावानामभिनन्त्या ज्ञानस्येवरा' इत्यादिस्मृतिस्मृतिश्चानान्यदि
 यशक्तिसङ्घटो मानमित्यर्थः ।

ननु सन्दु कारणेषु कार्यानुमेयाः शक्तयः प्रकृते
 निष्ठा शक्तिरुभौयत इत्यपेक्षायामाह—सा चेति ।
 निष्ठास्वानुक्तशक्तिपूर्वकं पदबन्धपदार्थज्ञानरूपकार्यान्तरादिवेवमत्र
 स्वयं । एवं शक्तिं निरूप्य शक्यं लक्षयति—तादृशेति । तच्छ
 शक्तिविषयत्वम् । तथा शक्यं जानेर्ष्यकेर्षा इत्यपेक्षायामा

शक्तिविषयत्वं शक्यत्वम् । तच्च(१)जातेरेव न व्यक्तेः । व्यक्तीनामानन्त्येन गुरुत्वात् । कथं तर्हि गवादिपदाद् व्यक्तमानमिति चेत्, (२) जातेर्व्यक्तिसमानसंवित्संवेद्यत्वादिति ब्रूमः ।

(३) यद्वा, गवादिपदानां व्यक्तौ शक्तिः स्वरूपसती न

तच्चेति । जातिरनुगतो धर्मः परैर्जातिशब्देन व्यवहियमाणस्तेन जातित्वोपाधित्वपरिभाषायाः सर्वप्रमाणामोक्षरत्वोचितिरोधो न शक्यः, एत्र हेतुमाह— व्यक्तीनामिति । नन्वनुगतधर्मस्य शक्यत्वाभ्युपगमे गामानय, पशुमालभेदित्यादौ गवादिपदाद् व्यक्तिभानं न स्यादित्याशङ्कते—कथमिति । यद्यपि जातिरेव शक्या तथाऽपि धर्मतद्गतोस्तादात्म्यादेकसंवित्संवेद्यत्वाद् व्यक्तिसमानसंवित्संवेद्यजातिमानसमये व्याक्तिमानसविद्वदिति स्याद्—जातेरिति ।

ननु पदाद् व्यक्तिसंवेद्येण दुर्लभा तत्र प्रयोक्तराजोरभावादित्यदचेराह—यद्वेति । स्वरूपसती—स्वरूपेणैव वर्तमाना । व्यक्तिसंवेद्यक-

(१) जातेरेवेति । ननु पूर्वग्रन्थे जातः खण्डन कृतमत्र शक्यत्व जाते सर्वस्थाप्यत इति पूर्वापरविरोध इति चेत् । नास्माभिर्जातिः खण्डिता किन्तु उल्याः पदार्थान्तरत्व सधैत्र तस्या लक्षणादिक च खण्डितम्, सकलघटव्यक्तिपुत्रानुगतघटत्वरूपधर्मस्तु स्वीकृत एवेति न पूर्वापरविरोध इति । तथा चात्र एवंत्र वा जातिपदेनानुगतो धर्म एव ग्राह्य इति ध्येयम् ।

(२) व्यक्तिसमानेति । व्यक्तेः समाना सविद् व्यक्तिसमानसविद् तथा उभेधा व्यक्तिसमानसवित्संवेद्या तस्या भावस्तस्मात् । यथा सविद्वन्वस्था घटव्यक्तिपटत्व गृह्यते, तथैव घटस्यापि गृह्यत भवति । वेदान्तमते 'तदनन्वत्वमारम्भगणशब्दादिभ्य' इति न्यायेन गुणगुणिनोरवयवावयविनो चातिव्यस्त्योर्वा अनेदाभ्युपगमात् सामान्यन्तरस्यावश्यकतेति तात्पर्यम् ।

(३) पूर्वग्रन्थे व्यक्तिशक्तिनिष्कृत्य । तथा च प्रयोक्तराजोरभावाद् व्यक्तिसविद् अभाव एव युक्त इत्यतः पश्चान्तरानुसरणं—यद्वेति ।

तु ज्ञाता हेतुः । जातौ तु ज्ञाता । न(१)व्यक्त्यंशे शक्तिः
नमपि कारणं गौरवात् । जातिशक्तिमत्त्वज्ञाने सति व्यक्तिः
शक्तिमत्त्वज्ञानं विना व्यक्तिधोविलम्बाभावात् ।

अत एव न्यायमतेऽप्यन्वये शक्तिः स्वरूपसतीति नि-
द्धान्तः । ज्ञायमानशक्तिविषयत्वमेव वाच्यत्वमिति ज्ञा-
तेव वाच्यम् ।

गवादिपदानिप्रसामर्थ्यस्वरूपमस्त्येवेत्यर्थः । व्यावर्त्यमाह—ज्ञातेति
गवादिपदाहपक्तिमानार्थं गवादिपदानां व्यक्तौ शक्तिरस्तौति इ-
नापेक्षितमित्यर्थः । एतदेव स्पष्टयति—जाताधिति । गवादिपदा-
जातौ शक्तिरिति ज्ञाता अतिमानहेतुरित्यर्थः । व्यक्तिमाने शक्ति-
कारणं न तु तज्ज्ञानमपोत्याह—नेति । तत्र हेतुमाह—गौरव-
दिति । उभयत्र शक्तिज्ञानस्य कारणत्वरूपने गौरवात् । नन्वे-
त्यदत्त्वाद् गौरवं न दोषावहमित्याशाहपाह—जातीति ।

यतः शक्तिज्ञानं विनैव यस्य ज्ञानं तज्ज्ञानार्थं शक्तिज्ञानकल्प-
मुचितम्, अत एव नैयायिकैर्गवादिपदार्थस्य पदार्थान्तरान्वये ही-
स्वरूपमती स्वीकृतेत्याह—अत एवेति । नन्वेवं तर्हि व्य-
शयया, शक्तिविषयत्वं शक्यत्वमित्युक्त्वाद् व्यक्तौ च शक्तेः स्वी-
राप्त्या च जातेर्दोषेय शक्यत्वे गौरवमित्याशाहपास्मिन्पक्षे ज्ञान-
नशक्तिविषयत्वं शक्यत्वं(२)न तु शक्तिविषयत्वमतो नोप-
इत्याह—ज्ञायमानेति ।

ननु व्यक्तेरशक्यत्वे तत्र शक्तिरूपनमपि पृथा तज्ज्ञानस्य त-
नयैव सम्भवादन्वयस्य च वाक्यस्यमर्थनेन पदशक्यत्वविषयता

(१) परपुस्तकयोः न च शक्ति पाठः ।

(२) शक्यत्वम् शक्तिरूपपुस्तकयोर्नास्ति भावस्यकश्च तत् ।

(१) अथवा व्यक्तेर्लक्षणयाऽवगमः । यथा नीलो घट इत्यत्र नीलशब्दस्य नीलगुणविशिष्टे लक्षणा, तथा (२) जाति-वाचकस्य तद्विशिष्टे लक्षणा । तदुक्तम्—‘अनन्यलभ्यो हि शब्दार्थः’ इति । एवं शक्यो निरूपितः ।

अथ लक्ष्यपदार्थो निरूप्यते । तत्र लक्षणाविषयो लक्ष्यः ।

इत्युच्ये पञ्चान्तरमाह—अथवेति । तथा च गवादिपदस्य जती शक्ति, तद्विशिष्टव्यक्तौ लक्षणेति भावः । केष्वन्यस्य शक्तिगम्यत्व विशिष्टस्य लक्षणगम्यत्वं क एष्टमित्यपेक्षायामाह—यथेति । अत्र मोनासकसम्मतिमाह—तदुक्तमिति । अनन्यलभ्यो लक्षणादिना लभ्यो यो न भवति स शब्दार्थ शब्दशक्तिगम्य इत्यर्थः । शक्यनिरूपणमुपसंहरति—एषमिति ।

लक्ष्यस्य (३) शक्यनिरूपणाद्यत्तनिरूपणत्वात्तन्निरूपणानन्तरं लक्ष्यपदार्थानिरूपणं प्रतिजानीते—अथेति । तत्र-शक्यनिरूपणान-

(१) ननु पदस्य व्यक्तावपि स्वरूपसती शक्तिः स्वीकृता एव । पूर्वप्रश्ने तु व्यक्तेरपि शक्यत्वापत्तौ शक्यमानेति विशेषण इत्यम्, तथाऽपि शक्तिरूप कल्पनागौरव गले पतिताम् । न च एकस्मात्पदादुभयप्रतीत्यन्वयाऽनुपपत्त्या शक्तिरूपकल्पना आवश्यकीति प्रमाणानुसंगीरव न दोषावहमिति वाच्यम्, अत्राया शीघ्र इत्यत्र तीरात्प्रतीतिः गद्यापदस्य तीरेऽपि शक्तिरूपनापत्तेः । तथैवान्वयेऽपि पदस्य स्वरूपसत्त्याः शक्तेः कल्पने गौरवम् । अन्यस्य वाक्य-भ्रमत्वेन तत्र पदस्य सामर्थ्याभावोऽपि । तथा च व्यक्त्यन्वययोर्दृष्टाद्यैवोप-स्थितौ मरुत्तानवमित्युच्येत्—अथवेति । अस्मिन्मते शक्तिविषयत्व शक्यत्व-निति लक्षणे शक्यमानपदाप्रवेशादपि लाषवमिति दिक् ।

(२) जातिवाचकस्येति । घटत्ववाचकत्व घटपदस्य तद्विशिष्टे—घटत्व-विशिष्टपदे—लक्षणा ।

(३) शक्यसम्बन्धो लक्षणा, लक्षणाविषयो लक्ष्य इति लक्ष्यस्य लक्षणा-निरूपणाधीननिरूपणत्वात्लक्षणायाश्च शक्यनिरूपणाधीननिरूपणत्वमित्यर्थः ।

लक्षणा च द्विविधा—केवललक्षणा लक्षितलक्षणा चेति ।
 यत्र शक्यसाक्षात्सम्बन्धः केवललक्षणा, यथा गङ्गास्य
 घोष इत्यत्र प्रवाहसाक्षात्सम्बन्धिनि तीरे गङ्गापदस्य केवल
 लक्षणा । यत्र शक्यपरम्परासम्बन्धेनार्थान्तरप्रतीतित्त
 लक्षितलक्षणा, यथा (१) द्विरेकपदस्य रेफद्वये शक्य
 भ्रमरपदघटितपरम्परासम्बन्धेन मधुकरे वृत्तिः । (२)

न्तरनिरूपणाविषयोभूते लक्ष्ये सति । तथाभूतनिरूपणविषयोभूते
 लक्ष्यो लक्षणाविषय इति वा ।

लक्ष्यज्ञानस्य लक्षणाज्ञानाधीनत्वात् निरूपयति—लक्षणेति ।
 तत्र—केवललक्षणालक्षितलक्षणयोर्मध्ये । उदाहरणमाह—यथेति ।
 यथा गङ्गायां घोष इत्यस्मिन् वाक्ये गङ्गापदवाच्यप्रवाहेन साक्षात्सम्-
 बन्धवति तीरे गङ्गापदस्य केवललक्षणावृत्तिः । लक्षितलक्षणां हा-
 यति—यथेति । शक्यपरम्परासम्बन्धो लक्षितलक्षणेत्यर्थः । एतद्
 उदाहरणमाह—यथेति । यथा द्विरेकपदस्य शक्यरेपदघटितभ्रम-
 रपदद्वारा तदर्थे वृत्तिरित्यर्थः । ननु पदार्थश्च द्विविध इत्युक्त्वा वृत्ति-
 द्वैविध्यनिरूपणमयुक्तं गौण्या वृत्तेर्विद्यमानतया वृत्तेर्वैविध्येन पदार्थ-
 द्वैविध्यमित्याशङ्क्य गौण्या वृत्तेर्लक्षितलक्षणाऽन्तर्मायाभोचदोष इत्य-

(१) द्विरेकेति । द्वौ रेफौ यस्मिन् एद् द्विरेप पदम्, तथा च द्विरेप
 पदस्य रेफद्वयवाच्य भ्रमर-रन्म-राभ्यादिपदेषु भवितुमिष्टं लक्षणेति वयं द्विरेप
 पदान्मधुकरस्यैव लक्षणावधारितिरिति कश्चिद् नृणां तं मतिं कृत्वा निम्न
 पदान्तरसम्बन्धानरूपात्प्रवरणादिति ।

(२) ननु शक्यस्य सादृश्यरूपः सम्बन्धो गुणः, गुणाधीना लक्ष-
 णोपी, यथा सिद्धशब्दवाच्यः केनरादिमान्यगुणिलोकः तत्सम्बन्धि लोकेति
 गुणरूपं तस्य मान्यवत्त्वमित्याह सिद्धशब्दाद् गौण्या मान्यवत्त्वस्य प्रतीतिः ।
 च लक्षितलक्षणाऽन्वयं गौण्यावधिभ्यासमिति चेत् । तस्या अपि कदाचिद्
 त्याह—गौण्येति ।

गौण्यपि लक्षितलक्षणैव । यथा सिंहो माणवक इत्यत्र
सिंहशब्दवाच्यसम्बन्धिकीट्यादिसम्बन्धेन माणवकस्य
प्रतीतिः ।

प्रकारान्तरेण लक्षणा त्रिविधा—जहल्लक्षणा, अजहल्ल-
क्षणा, जहदजहल्लक्षणा चेति । तत्र शक्यमनन्तर्भाव्य
यत्रार्थान्तरप्रतीतिलक्षणं जहल्लक्षणा, (१) यथा विप भुङ्क्वे-
त्यत्र स्वार्थं (२) विहाय शत्रुगृहे भोजननिवृत्तिर्लक्ष्यते ।
यत्र शक्यार्थमन्तर्भाव्यैवार्थान्तरप्रतीतिलक्षणं जहल्लक्षणा,
यथा शुद्धो घट इत्यत्र हि शुक्लशब्दः (३) स्वार्थं शुक्लगुण
मन्तर्भाव्यैव लक्ष्यते द्रव्ये लक्षणया वर्धते ।

शयेनाह—गौण्यपीति । तल्लक्षण गौण्या योजयति—सिंह इति ।

प्रकारान्तरेण लक्षणा विवर्जते—प्रकारान्तरेणेति । तत्र—
सिंहस्य लक्षणासु मध्ये । यत्र—अस्मिन् पदे वाक्ये वा शक्यार्थमन्त-
र्भावाप्यन्तरस्य भावं तत्र जहल्लक्षणा, शक्यसम्बन्धिमात्रविषया
वृत्तिरित्यर्थः । यथापि गङ्गाया घोषः प्रतिदसतोऽथ गङ्गापदे शक्यार्थ-
प्रवाहपमनन्तर्भाव्यं तीररूपस्याप्यन्तरस्य प्रतीतिरस्यतो गङ्गा-
पदं जहल्लक्षणोदाहरणं तथाऽपि तस्य सर्वदाहृतस्याप्यिदं परकृत्वा
वाक्यमुदाहरति—ययेति । अत्र—अस्मिन् वाक्ये । अजहल्लक्षणा
लक्षयति—यत्रेति । शक्यार्थविशिष्टविषया वृत्तिरजहल्लक्षणेत्यर्थः ।
उदाहरति—ययेति ।

(१) विप भुङ्क्वेति वाक्यात् तत्र भोजन मा कुरु तस्यो अहल्लक्षणाया,
तथा च वाक्यवृत्तिरुच्यते ।

(२) स्वार्थमित्ति । स्वस्य विप भुङ्क्वेति वाक्यस्य-अर्थं शक्यार्थमित्यर्थः ।

(३) स्वस्य-शुक्लस्य-अर्थं-शक्यार्थमित्यर्थः ।

यत्र हि विशिष्टवाचकः शब्दः एकदेशं विहाय एकदेशे
वर्तते तत्र जहद्वजहल्लक्षणं, यथा सोऽयं देवदत्त इति ।
अत्र हि पदद्वयवाच्ययोर्विशिष्टयोरैक्यानुपपत्त्या पदद्वयस्य
विशेष्यमात्रपरत्वम् (१) । यथा वा उत्तरमसीत्यादौ उत्तर-
वाच्यस्य सर्वज्ञत्वादिविशिष्टस्य त्वंपदवाच्येनान्तःकरण-
विशिष्टेनैक्यायोगादैक्यसिद्धयर्थं स्वरूपे लक्षणेति साम्प्र-
दायिकाः ।

घञन्तु प्रूमः—सोऽयं देवदत्तः, उत्तरमसीत्यादौ विशिष्ट-
वाचकपदानामेकदेशपरत्वेऽपि न लक्षणा, शक्त्युपस्थि-
तयोर्विशिष्टयोरभेदान्वयानुपपत्तौ (२) विशेष्ययोः शक्त्युप-
स्थितयोरेवाभेदान्वयाऽनिरोधात् । यथा घटोऽनिव-
इत्यत्र घटपदवाच्यैकदेशघटत्वस्यायोग्यत्वेऽपि योग्यघट-
व्यक्त्या सहानित्यत्वान्बन्धः । यत्र पदार्थैकदेशस्य विशेष-

वृत्तौ लक्षयति—यत्र हीति । शक्त्यैकदेशमात्रातिरिक्तं ।
उदाहरणमाह—यथेति । उत्तरमसीत्यादिकमपि जहद्वजहल्लक्षणेन
हरणं साम्प्रदायिकैराधितमित्याह—यथा येति ।

यस्य तु लक्षणां विनैवैक्यसिध्यर्थमेवं प्रूम इत्यह—ययं त्विति ।
ननु लक्षणावृत्ते एकदेशपरत्वं कुत्र इत्यत आह—शक्त्येति । नन्विदं
व लक्षित्यपेक्षायामाह—यथेति । एतन्नस्त्वैवान्वययोग्यत्वात्तत्र
पदार्थैकदेशस्य शक्त्यैव स्वानन्वयेणोपस्थितिः, न तत्र लक्षणा । इयं
तस्य शक्त्या विशेषणशेषोपस्थितिस्तत्र तस्य स्वानन्वयोपस्थित्यदे-
लक्षणा स्वीक्रियते इत्यह—यथेति ।

एतयोपस्थितिः, तत्रैव स्वातन्त्र्येणोपस्थितये लक्षणगडभ्यु-
पगमः । यथा घटो नित्य इत्यत्र घटपदाद्घटत्वस्य शक्त्या
स्वातन्त्र्येणानुपस्थित्या तादृशोपस्थित्यर्थं घटपदस्य घटत्वे
लक्षणा ।

एवमेव तत्त्वमसीत्यादिवाक्येऽपि न लक्षणा । शक्त्या
स्वातन्त्र्येणोपस्थितयोस्तत्त्वंपदार्थयोरभेदान्वये बाधका-
भावात् । अन्यथा गेहे घटो घटे रूपं घटमानयेत्यादौ घट-
त्वगेहत्वादेरभिमत्तान्यचोघायोग्यनया तत्रापि घटादि-
पदानां विशेष्यमात्रपरत्वं लक्षणयैव स्यात् । तस्मात्तत्त्व-
मसीत्यादिवाक्येषु आचार्याणां लक्षणोक्तिरभ्युपगमवादेन
षोड्या ।

जहदजहलक्षणोदाहरणं तु—काकेभ्यो षधि रक्ष्यता-

वक्तव्यं प्रकृते योजयति—एवमिति । विपक्षे बाधकमाह—अन्य-
येति । तर्हि तत्त्वमस्यादिवाक्ये किमित्याचार्यैर्लक्षणा स्वीकृतेत्याश-
ङ्कपाह—तत्त्वमसीति ।

तर्हि जहदजहलक्षणोदाहरणाभावात्किं नैवाभ्युपेयेत्याशङ्कपाह—
जहदजहलक्षणेति । छत्रिणो बान्तीत्यादिकमादिपदार्थः । ननु
शक्यैकदेशमात्रावृत्तिर्त्वं ह्येतस्त्वक्षणं तच्चान्न नायाति, आदेः काकैकदेश-
स्वाभावादित्याशङ्क्यास्मन्मते नेदनेतस्त्वक्षणं किन्तु(१)शक्याशक्य-

(१) अश्वविशेषरित्यागेन अश्वविशेषप्रत्यायकत्वं बद्धेनदृष्टक्षणात्वमिति
छान्द्रदायिकसमत लक्षणम् । तस्य काकेभ्यो षधि रक्ष्यतामित्यत्रान्यासिः,
अत्रः स्वमतेनास्या लक्षणमाह—शक्येति । शक्याशक्ययोः साधारण्येन प्रत्या-
यकत्वं तत्त्वम् । तथा च काकशब्दः काकत्वेन रूपेण शक्यमर्थं त्यक्त्वा अश्व-
त्वमर्थमुपमानकत्वेन प्रतिपादयन्नपि इवादिसाधारण्येन काकमपि प्रतिपादय-
तीति भवति शक्याशक्यप्रतिपादकत्वाद् जहदजहलक्षणमालक्षणसमन्वय इति ।

मित्याद्येव । तत्र शक्यकाकपरित्यागेनाशक्यदध्युपघातकत
पुरस्कारेण काकेऽकाकेऽपि काकशब्दस्य प्रवृत्तेः ।

लक्षणाधीजं तु (१) तात्पर्यानुपपत्तिरेव न त्वन्वयानु
पत्तिः, काकेभ्यो दधि रक्ष्यतामित्यत्रान्वयानुपपत्तेरभावात्
गङ्गायां घोष इत्यादौ तात्पर्यानुपपत्तेरपि सम्भवात् ।

लक्षणा च न पदमात्रवृत्तिः, किन्तु वाक्यवृत्तिरपि

गोघरवृत्तित्वं तयोक्तोदाहरणेऽस्तीत्याह—शक्येति । अन्ये तु लक्ष
विना वाच्यैकदेशमात्रपरता पदानां न सम्भवति, गेहे घट
आधाराधेयभावेनान्वितयोर्गेहघटयोस्तदवच्छेदकत्वेन गेहस्वपटत्वयो
न्वयात् । तत्त्वमस्मादिवाक्येऽपि साध्यादवच्छेदकत्वेन वाऽन्वयस्ता
र्यकतयाऽक्षणाधर्मत्वात्सिद्धिरित्याहुः ।

सम्प्रति लक्षणाधीजमाह—लक्षणेति ।

कत्वाभावे कथं गङ्गायां घोष इत्यत्र लक्षणेत्याशङ्क्याह—गङ्गाय
मिति ।

यथा शक्तिः पदमात्रवृत्तिरतथा वृत्तित्वाल्लक्षणाऽपीति नैवादि
स्ताभिराचष्टे—लक्षणा चेति । उक्तानुमाने(२) श
तथा च गम्भीरायां नद्यां घोष इत्यादौ नद्यादिपदमात्रे लक्षणायां वि
गमकाभावेन समुदाये एव लक्षणायास्त्वयाऽध्यवयमज्ञोद्यार्थत्वात्
मात्रवृत्तित्वे वृत्तित्वं न नियामकम्, अपि तु शक्तिरेव सति वृत्तिर्यं

(१) मुस्यार्थान्वयबाधो लक्षणाधीजमित्याह शूरिका, ताभिराचष्टे
तात्पर्येति ।

(२) लक्षणापदमात्रवृत्तिवृत्तित्वात् शक्तिवदन्त्यनुमाने वृत्तित्वानुपा
गया हि, इत्यन्ते शक्तौ साम्यमस्ति वृत्तित्वमन्वयस्तीति साध्यम्वा
त्वम्, साधन वृत्तित्व लक्षणावामपि, तत्र वृत्तित्वं नास्तीति साधनाभ्या
त्वमपीति ।

(३) तथा च यत्र वृत्तिरेव सति वृत्तित्वं तत्र पदमात्रवृत्तित्वमिति श्वा

यथा गम्भीरायां नद्यां घोष इत्यत्र गम्भीरायां नद्यामिति पद-
व्यसमुदायस्य तीरे लक्षणा ।

(१) ननु वाक्यार्थस्याशक्यतया कथं शक्यसम्बन्ध-
इषा लक्षणा ? । उच्यते । शक्यत्वात् (२) यत्पदसम्बन्धेन
प्राप्यते तत्सम्बन्धो लक्षणा, शक्तिज्ञाप्यञ्च यथा पदार्थ-
तया वाक्यार्थोऽपीति न काचिदनुपपत्तिः । एवमर्थवाद-
शक्यानां प्रशंसारूपाणां प्राशस्त्ये लक्षणा । सोऽरोदीदि-

रुभूतमपीत्याशयेनाह—यथेति ।

ननु पदस्यैव शक्यत्वेन तदर्थस्य शक्यतया तत्सम्बन्धिना एव
इत्यवस्थासक्यं वाक्यवृत्तिलक्षणाविषयत्वं वाक्यार्थसम्बन्धिना इत्याशङ्कते-
न्निति । शक्यशब्देनेह पदनिष्ठशक्तिज्ञाप्यो विवक्षितः, स च
पदार्थद्वारा वाक्यार्थोऽपीति तत्सम्बन्धिन्यपि लक्षणा न विवक्ष्यत इत्याह-
उच्यते इति । परेन स्वनिष्ठशक्यत्वात् यज्ञाप्यते तत्सम्बन्धो लक्षणा ।
यथा चेदं लक्षणमुभयसाधारणत्वादावरयकमित्याह—शक्तिज्ञा-
प्यञ्चेति । यथा लोके तथा वेदेऽपि बोध्यमित्याह—एवमिति ।
वायुर्वै क्षेपिष्ठा देवता इत्यादीनामर्थवादवाक्यानाम् । ननु तत्र पदाना-

वापकमावे सति तच्च शक्तावेवेति । लक्षणाया पदभिन्नवृत्तित्वमपि सिद्धम् ।

(१) ननु वाक्ये लक्षणाऽङ्गीकारे शक्यसम्बन्धो लक्षणेति सिद्धान्तदानि-
मङ्गः, वाक्यार्थत्वाशक्यत्वादिति शङ्कते—न्निति ।

(२) पदसम्बन्धेन—(पदसम्बन्धत्वात् पदवृत्तित्वेत्यर्थः) शक्यता यदस्तु
प्राप्यते तत्सम्बन्धो लक्षणा । तथा च शक्यत्वा-साक्षाज्ज्ञाप्यस्तु पदार्थ एव परन्तु
ज्ञानद्वारा वाक्यार्थोऽपि प्राप्यत एवेति परम्परया ज्ञाप्यस्तु वाक्यार्थोऽपि
भवति, अतः पदार्थस्यैव वाक्यार्थत्वाऽपि शक्तिज्ञाप्यत्वरूपशक्यत्वात् तत्सम्ब-
न्धत्वात् लक्षणा सम्भवत्येवेति न काचिदनुपपत्तिः ।

त्यादिनिन्दार्थवाक्यानां निन्दितत्वे लक्षणा । अर्थवादात्
पदानां प्राशस्त्यादिलक्षणऽभ्युपगमे एकेन पदेन लक्षणस्य
तदुपस्थितिसम्भवे पदान्तरवैयर्थ्यं स्यात् । एवं च विध्यपेक्षित
प्राशस्त्यरूपपदार्थप्रत्यायकतया अर्थवादपदसमुदायर्य(१)
पदस्थानीयतया विधिवाक्येन एकवाक्यत्वं भवतीत्यर्थवादानां
(२) पदैकवाक्यता ।

क तर्हि वाक्यैकवाक्यता ? । यत्र प्रत्येकं भिन्नभिन्न
ससर्गमतिपादकयोर्वाक्ययोरप्राक्काङ्क्षावरोन महावाक्यार्थ
बोधकत्वम् (३) । यथा 'दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो
यजेत' इत्यादिव्याख्याना 'समिधो यजति' इत्यादि
वाक्यानां च परस्परापेक्षिताङ्गाङ्गिबोधकवाक्यत्वतदैक

लक्षणा कृतो न स्यादित्यत आह—अर्थवादेति । तथा सार्वक
वाक्यस्य विधिनैकवाक्यत्वे पदैकवाक्यत्वस्य व्यवहारस्तेनैव
इत्याह—एवञ्चेति ।

अन्वर्थवादपदसमुदायरस्य पदस्थानीयत्वे तस्य विधिवाक्येनैक
वाक्यता तर्हि पदैकवाक्यता तर्हि वाक्यैकवाक्यतेति प्रसङ्गात्पृच्छति
फेति । अर्थवादवाक्यानां स्वार्थे तात्पर्याभावेन श्रुतत्वात्प्रबोधकत्वे
स्वार्थबोधकवाक्यत्वामाकाङ्क्षावैकवाक्यतास्योभयव्येऽपि वाक्यापौरुषे
पदयोर्वाक्ययोर्वैयर्थ्यात्तत्र वाक्यैकवाक्यत्वमित्याह—एवञ्चेति ।
तदुदाहरणम्—एवञ्चेति । एकवाक्यताप्रयोजकमाह—परस्परेति ।

(१) प्रथमं शब्देन पदेन वाच्यपेक्षितोऽर्थो बोध्यत तावदेव 'ब्रह्म
येविद्या देवता वासुदेव स्वेन कामधेयेऽनन्यानि सा देवेन भूमि गमयति'
अस्यार्थवादात्प्रत्ययैर्वाङ्गि पदसमूहस्याप्यस्य पदस्थानीयत्वमिति ।

(२) अर्थवादवाक्यत्वमिति पञ्चपुराणयोः पाठः, तत्र तु मुक्तः । अर्थवाद
पदानामिति गणुत्पत्ते पाठः तत्र तु मुक्त इति । (३) तत्र इति हेन ।

वाक्यता । तदुक्तं भट्टपादैः—

स्वार्थबोधे समाप्तानामह्लाङ्गित्वाद्यपेक्षया ।

वाक्यानामेकवाक्यत्वं पुनः संहृत्य जायते ॥ इति ।

एवं द्विविधोऽपि पदार्थो निरूपितः ।

(१) तदुपस्थितिआसत्तिः । सा च शाब्दबोधे हेतुः, तथै-
वान्वयन्यातिरेकदर्शनात् । एव महावाक्यार्थबोधेऽवान्तर-
वाक्यार्थबोधो हेतुः, तथैवान्वयाद्यवधारणात् ।

सर्वपूर्णभासाभ्यामित्यादिवाक्यानामह्लवबोधकत्वं समिधो यजति
इति यजतीत्यादिवाक्यानामह्लवबोधकत्वं तदवरोधकत्वादाकार्हाविष-
यत्वं तात्त्वादेकवाक्यतेत्यर्थः । स्वोक्तेऽर्थे भट्टपादाचार्य्यवाक्यं संज्ञा-
यति—तदुक्तमिति । प्रथमं स्वार्थबोधे पर्यवसानं प्राप्तानां वाक्याना-
मह्लाङ्गिमाद्यपेक्षया पुनर्मिलित्वा वाक्यैकवाक्यत्वं सम्पद्यत इत्यर्थः ।
पदार्थनिरूपणमुपसंहृत्य—एवमिति ।

क्रमप्राप्तमासत्तिं लभयति—तदिति । पदव्यन्यपदार्थस्मृतिरि-
त्यर्थः । मनु शाब्दबोधे उक्ताऽसत्तिर्हेतुस्त तज्ज्ञानमित्यपेक्षायां सैव
हेतुर्न तज्ज्ञानमित्याह—सा चेति । अत्र किम्प्रमाणमित्यत आह—
तद्यथेति । परस्परान्वययोग्यपदार्थोपस्थितिसत्त्वे शाब्दबोधो भवति,
तदभावे नेत्यन्वयव्यतिरेकदर्शनात् । यद्वा, माऽस्तासत्तिः शाब्दबोधे
हेतुः, का'क्षतिरित्याशङ्क्याह—सा चेति । अत्र मानमाह—तथै-
चेति । यथा शाब्दबोधे आकार्हादिकं कारणमेवापकार्हादिना जालो-
ऽवान्तरवाक्यार्थबोधो महानाक्यार्थज्ञाने कारणमित्याह—एवमिति ।
यतोऽवान्तरवाक्यार्थबोधसत्त्वे महानाक्यार्थबोधो भवति, तदभावे शाब्द-

(२) आसत्तिश्च—अन्वयवधानेन पदव्यन्यपदार्थोपस्थितिरित्युक्तं तदज्ञान-
वदस्य पदार्थस्य अन्वयव्यतिरेकव्यतिरेकेन निरूपणं कृतम् । तादृशदिनिषपदार्थो-
पस्थितिरासत्तिरित्यर्थः ।

क्रमप्राप्तं तात्पर्यं निरूप्यते । तत्र तत्प्रतीतीच्छयोश्चित्तं
न तात्पर्यम् । अर्थज्ञानशून्येन पुरुषेणोश्चरिताद्वेदादर्थप्रत्यक्ष-
भावप्रसङ्गात् । अयमभ्यापकोऽन्युत्पन्न इति विशेषदर्शनेन
तत्र तात्पर्यभ्रमस्याप्यभावात् । न चेश्वरीयतात्पर्यज्ञानात् तत्र
शाब्दबोध इति पाच्यम् । ईश्वरानङ्गीकर्तुरपि तत्राकर्णार्थप्रति-
पत्तिदर्शनात् ।

उच्यते । तत्प्रतीतिजननयोग्यत्वं तात्पर्यम् । गोद्वे घट
इति वाक्यं गोद्वेघटसंसर्गप्रतीतिजननयोग्यं, न तु घटसंसर्ग-
प्रतीतिजननयोग्यमिति तद्वाक्यं घटसंसर्गपरं न तु घटसंसर्ग-
परमित्युच्यते ।

बोधो नेत्यन्वयस्यतिरेकावध्यायैते, अतः स हेतुरित्याह-तथैवेति ।

क्रमप्राप्तं [तात्पर्यनिरूपणं प्रतिजानीते—क्रमेति । तत्र-नि-
पणविषयाभूततात्पर्यं सति । मोनिरल्लोकेऽप्यातिदेयं सिद्धवाहसा
व्याप्तेरदशहरणान्तरमाह—अयंति । ननु तस्यार्थज्ञानरहितत्वेऽप्यदेयं
तदर्थप्रतीतीच्छया एतद्वेदवाक्यमुच्चारितमिति तदीयतात्पर्यभ्रमात्तर-
प्राप्तं भविष्यतीत्याहवाह—अयमिति । विशेषदर्शनेन-भ्रम-
विरोप्यभ्यापकनिष्ठा-युत्पत्तिज्ञानेन । ननु यास्तु तत्र, तात्पर्यज्ञानदे-
वाकर्णार्थबोधे ईश्वरीयतात्पर्यज्ञानात्स भविष्यति, तस्य साक्षात्प्रेरकात्
शाब्देऽपि प्रेरकतामात्रेणोच्चारित्वसम्भवादिस्थाराहय परिहरति-
न चेति । ईश्वरानङ्गीकर्तुरपि साङ्ख्यमोक्षादवेदिकवाक्यार्थप्रत्यक्षे
एतन्पेह्रित्याह-ईश्वरेति ।

तर्हि श्वेदशं तात्पर्यं भवतां विवर्जितमित्येषेशयाभाह—उच्यते
इति । एदायंसंसर्गानुभवजननयोग्यत्वमित्यर्थः । अत एव यद् वाच्यं
संसर्गप्रतीतिजननयोग्यं वाक्यं प्रयुज्यते तत् तत्परमेव व्यवह्रियते
इत्याह—गोद्वे घट इति ।

ननु 'सैन्धवमानय' इत्यादिवाक्यं यदा लवणानयनप्रती-
तीच्छया प्रयुक्तं तदाऽश्वसंसर्गप्रतीतिजनने स्वरूपयोग्य-
तासत्त्वाल्लक्षणपरत्वज्ञानदशायामप्यश्चादिसंसर्गज्ञानापत्तिरिति
चेत् । न । तदितरप्रतीतीच्छयाऽनुचरितत्वस्यापि तात्पर्यं
प्रति विशेषणत्वात् । तथा च यद्वाक्यं यत्प्रतीतिजननस्वरूप-
योग्यत्वे सति यदन्यप्रतीतीच्छया नोचरितं तद्वाक्यं तत्संस-
र्गपरमित्युच्यते ।

शुकादिवाक्येऽव्युत्पन्नोचरितवेदवाक्यादौ च तत्प्र-
तीतीच्छया एवाभावेन तदन्यप्रतीतीच्छयोचरितत्वा-
भावेन लक्षणसत्त्वान्नाभ्यासिः । न चोभयप्रतीतीच्छयोचरि-
तेऽभ्यासिः । (१) तदन्यमात्रप्रतीतीच्छयाऽनुचरितत्वस्य
विषयित्वात् ।

उक्ततात्पर्यलक्षणस्थानेकार्थपदप्रयोगेऽतिव्याप्तिं शङ्कते-नन्विति ।
श्वेतो गच्छतीत्यादिवाक्यमादिपदार्थः । विशेषणप्रदानेन दोषोद्धार-
नेत्याह—नेति । विशेषणप्रदाने कलितं तात्पर्यलक्षणमाह—तथा
चेति । एवं च सैन्धवमानयेति वाक्यमद्यप्रतीतिजननयोग्यमपि
भोजनप्रकरणे प्रयुक्तत्वाल्लक्षणान्यप्रतीतीच्छयाऽनुचरितत्वेन नाश्व-
संसर्गज्ञानजनकमिति भावः ।

पूर्वोक्तान्यासिदोषप्रस्तत्वमप्यस्य लक्षणस्य नास्तीत्याह—शुका-
दीति । अनूभयप्रतीतीच्छयोचरिते लवणान्यप्रतीतीच्छयाऽनुचरि-
तत्वामावादव्याप्तिरित्याशङ्क्य परिहरति—न चेति । उभयप्रतीतीच्छ-
योचरितत्वेन तदन्यमात्रप्रतीतीच्छयाऽनुचरितत्वस्य सत्त्वादित्याह—
तदन्यमात्रेति । तदन्यमात्रप्रतीतीच्छयाऽनुचरितत्वमुभयप्रतीती-

(१) तथा च तत्प्रतीतिजननयोग्यत्वे सति तदन्यमात्रप्रतीतीच्छयाऽनु-
चरितत्वं तात्पर्यस्य लक्षणम् ।

(१) चक्रप्रतीतिमात्रजननयोग्यतायाश्चावच्छेदिका शक्तिः
 अस्माकं तु मते सर्वत्र कारणतायाः शक्तेरेवावच्छेद-
 कत्वात्त कोऽपि दोषः । एवं तात्पर्यस्य तत्प्रतीतिजनकत्व-
 रूपस्य शाब्दज्ञानजनकत्वे सिद्धे चतुर्थवर्णके (२) तात्प-
 र्यस्य शाब्दज्ञानहेतुत्वनिराकरणवाक्यं तत्प्रतीतीच्छयो-
 र्चरितत्वरूपतापर्यनिराकरणपरम्, अन्यथा तात्पर्यं

चक्षुषोश्चरितत्वमेवेति भावः । न चैवमेकप्रतीतीच्छयोश्चरितेऽव्याप्तिरि-
 ति वाच्यम् । तदन्यथावत्प्रतीतीच्छयाऽनुच्चरितत्वमित्यर्थस्य तदानीं
 विवक्षितत्वान् ।

मनूक्तप्रतीतिप्रजननयोग्यताया किमवच्छेदकम् ? । तत्प्रतीतीच्छ-
 ये चरितत्वमिति चेद्, न । अयुत्पद्योच्चरितयेदवात्रयादावप्यार-
 रित्याशाहपाह—उक्तेति । न च शक्तिरूपने गौरवं शाब्दं सर्वत्र
 तस्या एवास्तिन्मते क्लृप्तत्वादित्याह—अस्माकं त्रियति । तथा च
 यथा षड्पादिनिष्ठदादादिजनकतावच्छेदिका शक्तिरेव तथा तात्पर्यनिष्ठ
 शाब्दजनकतावच्छेदिका शक्तिरेवेति न कोऽपि विरोध इत्यर्थः । ननु
 तत्पर्यस्य शाब्दज्ञानहेतुत्वे तन्निरासपरविवरणवास्यविरोध इत्याह
 ह्युक्तरीत्या तात्पर्यज्ञानस्य शाब्दज्ञानहेतुत्वसिद्धौ तद्वाच्यमन्यथा
 व्याख्येयविरहाह—एवमिति । विषये बाधकमाह—अन्यथेति ।

(१) शाब्दशेषरूपकार्ये आकाङ्क्षादिवत् योग्यताया भवि कारणत्वे
 निर्गति कारणतावच्छेदकविषया योग्यत्वाद्गुरुरितरत्वाच्च तावन्तीतीच्छयोश्च
 रितत्वस्य स्वीकर्तव्यत्वे षट्कुट्टीमभातन्वायापात्र इत्याह—इति निषादोप-
 रस्य—उक्तेति । तादृशयोग्यतायाश्चावच्छेदिका उक्तिरिति । तथा च अत्र
 अर्थानुपपन्नान्तेरतिरिक्त्यायाः स्वीकारेण सर्वं सम्यग् ।

(२) चतुर्थवर्णकेति । 'तच्छु समन्वयम्' इति एतस्य उद्गाराचार्येण
 भाष्येति वा षड्पादाचार्येणस्या तादृशेति यदिवर्णं तत्रेत्यर्थः ।

निश्चयफलकवेदान्तविचारवैयर्थ्यप्रसङ्गात् ।

केचित्तु शाब्दज्ञानत्वारच्छेदेन न तात्पर्यज्ञानं हेतुरित्येवं पर चतुर्थवर्णकवाक्यम् । तात्पर्यसंशयविपर्ययोत्तरशाब्दज्ञानविशेषे च तात्पर्यज्ञानं हेतुरेव । इदं वाक्यमेतत्परम् ? सत्तान्यपरमिति संशये तद्विपर्यये च तदुत्तरवाक्यार्थविशेषनिश्चयस्य तात्पर्यनिश्चय विनाऽनुपपत्तेरित्याहुः ।

तच्च तात्पर्यं वेदे मीमांसापरिशोधितन्यायादेषावधार्यते, लोके तु प्रकरणादिना । तत्र लौकिकवाक्यानां मानान्तरावगतार्थानुवादकत्वम् । वेदे तु वाक्यार्थस्यापूर्वतया नानुवादकत्वम् । तत्र लोके वेदे च कार्यपराणा-

तद्वान्यस्यास्मदुक्ततात्पर्यनिराकरणपरत्वे अभेदरत्नहृन्मतमाह—केचित्स्थितिः । शाब्दज्ञानमात्रं प्रति न हेतुरित्यर्थः । शाब्दज्ञानविशेषं प्रति तु हेतुरेवेत्याह—तात्पर्येति । तादृशशाब्दज्ञानं प्रति तस्म हेतुरेवमन्वयव्यतिरेकसिद्धमित्याह—इदमिति । केचित्पदेनास्मिन्मते स्वस्यानभिमतः सुविता । तद्वीर्यं तु शाब्दज्ञाने तात्पर्यज्ञानजन्यतावच्छेदकशाब्दज्ञानत्वे सापत्वं तात्पर्यसंशयविपर्ययोत्तरशाब्दज्ञानने गौरवम् ।

तादृशतात्पर्यविधारणं किं वेदे लोके वा एकमेव उक्तं पृथक् ? इत्यपेक्षायामाह—तच्चेति । मीमांसा—श्रुतविचारः, पूर्वोत्तरभेदेन त्रिविधः । आदिपदेनोपपदादिकं प्राथमम् । लोकवेदयोर्विशेषान्तरमप्याह—तत्रेति । लोकवेदयोर्मध्ये । धान्यार्थस्यापूर्वतया—मानान्तरावगततया तद्वान्यार्थानां नानुवादकत्वम् । अथ लोकवेदयोः साम्यांशमाह—तत्रेति । लोके वेदे चेति तत्र पदविवरणम् ।

मि(१)सिद्धार्थानामपि प्रामाण्यम्, पुत्रस्ते जात इत्यादिपु
सिद्धार्थेऽपि पदानां सामर्थ्यावधारणात् । अत एव वेदान्त-
वाक्यानां ब्रह्मणि प्रामाण्यम् । यथा चैतत्तथा विषयपरि-
च्छेदे घटयते ।

तत्र वेदानां नित्यसर्वज्ञपरमेश्वरप्रणीतत्वेन प्रामाण्य-
मिति नैयायिकाः । वेदानां नित्यत्वेन निरस्तसमस्तपुं-

गामानय पशुमालमेतेत्यादिज्ञाना कार्यपराणां कार्यान्विते स्वायं शक्या
यथा प्रामाण्यं तथा सिद्धस्तुपराणामपि प्रामाण्यं, न तु प्राभाकरा-
णामिव कार्यपराणामेवेत्यर्थः । तत्र हेनुमाह—पुत्र इति । अन्यथा
वेदान्तवाक्यानां ब्रह्मणि प्रामाण्यं न स्वादिरयाह—अत एवेति ।
यत एव सिद्धार्थानां वाक्यानां प्रामाण्यमत एवेत्यर्थः । मन्वस्तु
कार्यपराणामेव प्रामाण्यं वेदान्तानामपि प्रतिपत्तिविधिपरत्वेन तद्भवि-
ष्यति, तस्मात्किमर्थं क्लृप्तकलानया सिद्धार्थे पदानां सामर्थ्यमास्थी-
यत इत्याशाह—यथा चैतदिति । सिद्धार्थे पदानां साम-
र्थ्यावधारणाद् यथा कार्यसंस्पर्शमन्तरेण ब्रह्मणि वेदान्तानां प्रामाण्यं
संपेत्यर्थः ।

स्वाभिमतवेदप्रामाण्यं दर्शयितुं नैयायिकमीमांसकयोर्मते दर्श-
यति—तत्रेति । लोकेवेदयोर्मन्त्रे । कर्तृदोषादप्रामाण्यप्रसक्तिमाश-
ङ्क्योक्तं—सर्वज्ञेति । सर्वज्ञत्वं मन्वादीनामप्यस्त्यत्र उक्तं—नित्येति ।
प्रणीतत्वाभिधानेन स्वमतादौलभ्यं बोधितम्, स्वमते वेदस्योत्पत्तिम-
त्वेऽपि वेदः कल्पान्तरीयानुपूर्वीविश्रुतौयानुपूर्वीक ईश्वरप्रणीत इत्यनङ्गी-
कारात् । नित्यत्वेनेति । वेदानामनित्यत्वाभ्युपगमे पुं प्रणीतत्वावश्यकमा-

(१) प्राभाकरादयः कार्यपराणामेव 'जान्नावस्व क्रिदार्थत्वादानर्थस्य-
मत्रदर्शानाम्' इत्यादिन्यायेन प्रामाण्यं युक्ते तान्सदृष्टान्तं मूले-सिद्धार्थाना-
मपि प्रामाण्यमिति ।

दूषणतया प्रामाण्यमित्यध्वरमीमांसकाः । अस्माकं तु मते वेदो न नित्य उत्पत्तिमत्त्वात् । उत्पत्तिमत्त्व च 'अस्य महतो भूतस्य निःश्वसितमेतद्यद्वेदः' (बृ-२-४-१०) इत्यादिश्रुतेः । नापि वेदानां त्रिक्षणवस्थायित्वम् । य एव वेदो देवदत्तेनाधीतः, स एव वेदो मयाऽधीत इत्यादिप्रत्यभिज्ञाविरोधात् । अत एव गकारादिवर्णानामपि न क्षणिकत्वम्, सोऽयं गकार इति प्रत्यभिज्ञाविरोधात् ।

तथा च वर्णपदवाक्यसमुदायस्य वेदस्य वियदादिवत् सृष्टिकालीनोत्पत्तिमत्त्वं प्रलयकालीनर्ष्यसप्रतियोगित्वं च । न तु मध्ये वर्णानामुत्पत्तिविनाशौ, अनन्तगकार-

वातस्थेश्वरत्वेऽपि भक्षपक्षपातादिसम्भवाद्द्वीद्वप्रणीतागमवद्वेदेऽपि क्षोष-
प्रसङ्गात्तस्य नित्यत्वेन निरस्तसमस्तपुंङ्गणतया प्रामाण्यमित्यर्थः । स्वमत-
माह—अस्माकं स्थितिः । तुराब्द उच्यतेषां बेलक्ष्यद्योतनार्थः ।
तत्त्वं चानित्यत्वेऽपि प्रलयकालपर्यन्तावस्थापित्वे सति पुंक्षोपविनिर्मु-
क्तत्वम्, तच्च श्रुतिभिद्धमतो न स्वरूपासिद्धो हेतुरित्याह—उत्पत्ति-
मत्त्वं चेति । 'ऋचः सामानि जज्ञिरे तस्मात्' इत्यादिश्रुतिरादि-
पदार्थः । वेदो न नित्य इत्युक्ते नैयायिकाभिमतत्रिक्षणवस्थायित्वं
वेदानां किं तत्राप्यनुमतमित्यपेक्षाया यथा मीमांसकाभिमतं तेषां
नित्यत्वं यथाऽस्मदननुमतं तथा तदभिमतं तथात्वमपीत्याह—ना-
पीति । वर्णसमुदायगर्भस्य वेदस्य स्वरूपतः क्षणिकत्वमपाकृत्य वर्ण-
द्वाराऽपि तन्निरुक्तेति—अत एवेति । यतः प्रत्यभिज्ञाविरोधाद्वेदा-
नामक्षणिकत्वमत एव सोऽयमित्यादिप्रत्यभिज्ञाविरोधाद्वर्णानां न क्षणि-
कत्वमित्यर्थः ।

नन्वेवं तर्हि कथं वेदानामुत्पत्तिमत्त्वं तदथानित्यत्वमित्यारा-
हपाह—तथा चेति । वेदानां स्वरूपतो वर्णद्वारा च क्षणिकत्वामावे

कल्पने गौरवात् । अनुच्चारणदशायां घर्णानामनभिव्यक्ति-
स्तदुच्चारणरूपव्यञ्जकाभावात् विरुध्यते । अन्धकारस्यते
घटानुपलम्भयत् । उत्पन्नो गकार इत्यादिः प्रत्ययः सोऽयं
गकार इति प्रत्यभिज्ञाविरोधादप्रमाणम्, घर्णाभिव्यक्ति-
जनकध्वनिगतोत्पत्तिनिरूपितपरम्परासम्बन्धविषयत्वेन प्रमाणं
या । सस्मान्न वेदानां क्षणिकत्वम् ।

ननु क्षणिकत्वामात्रेऽपि विद्यदादिप्रपञ्चयद्दुत्पत्तिमत्त्वेन
परमेश्वरफर्तकतया पौरुषेयत्वात्पौरुषेयत्वं च वेदाना-
मिति तय सिद्धान्तो भज्येतेति चेत् । न(१) । न हि ता-
त्पुरुषेणोच्चार्यमाणत्वं पौरुषेयत्वम् । गुरुमतेऽपि अध्यापक-
परम्परया पौरुषेयत्वापत्तेः । नापि पुरुषाधीनोत्पत्ति-

तति । नन्वेवं तर्हि सर्वदा घर्णानामभिव्यक्तिः पुत्रो नैत्याशाद्वाह—
अनुच्चारणेति । ननुत्पन्नो गकारो नष्टो गकार इति प्रत्ययान्मप्ये
व्यपत्त्यादिकं कथं नास्थीयत इत्याशाद्वाह परिहरति—उत्पन्न इति ।
घर्णेति । श्यामो घटो नष्टः रणो घट उत्पन्न इति प्रतीतिवदुत्पत्ति-
यिनाशवृत्त्यनिराश्रयणादुक्तप्रत्ययः परम्परासम्बन्धविषयत्वात्प्रमाणं
चेत्यर्थः । उत्पत्तहरति—तस्मादिति ।

अथापत्तिद्वान्तं भीमांशकं शङ्कते—नन्विति । अस्माकं मते
वेदानामुत्पत्तिमत्त्वेऽपि पौरुषेयत्वाभावात्तापत्तिद्वान्त इत्याशयेनाह—
नेति । किञ्चिदं पौरुषेयत्वमभिप्रेत्यास्मन्मते सदापापते । किं
पुरुषेणोच्चार्यमाणत्वम् ? किं वा पुरुषाधीनोत्पत्तिकत्वम् ? इति वि-
ख्यातं निराकरोति—न हीति । मौनिरलोच्यदेरपौरुषेयत्वापत्तिरपि
संप्रसा । द्वितीयं प्रत्याह—नापीति । वेदाः पौरुषेयाः वाच्यत्वाद्वा-

त्वं पौरुषेयत्वम् । नैयायिकाभिमतपौरुषेयत्वानुमानेऽस्मदादिना सिद्धसाधनत्वापत्तेः । किन्तु सजातीयोच्चारणानपेक्षोच्चारणविषयत्वम् ।

तथा च सर्गाद्यकाले परमेश्वरः पूर्वसर्गसिद्धवेदानुपूर्वीसमानानुपूर्वीकं वेदं विरचितवान्, न तु तद्विजातीयं वेदमिति न सजातीयोच्चारणानपेक्षोच्चारणविषयत्वं पौरुषेयत्वं वेदानाम् । भारतादीनां तु सजातीयोच्चारणमनपेक्ष्यैषोच्चारणमिति तेषां पौरुषेयत्वम् । एव पौरुषेयापौरुषेयभेदेनागमो द्विधा निरूपितः ।

इति वेदान्तपरिभाषायामागमपरिच्छेदः ॥ ४ ॥

रत्नादिवदिति नैयायिकाभिमतपौरुषेयत्वानुमानेनाऽस्मदाद्यभ्युपेतपौरुषेयत्वसाधनादस्मदादिना सिद्धसाधनतापत्तेरित्याह—नैयायिकेति । तर्हि किञ्चिदं पौरुषेयत्वं षडभाषाद्रवता मत उत्पत्तिमत्तां वेदानाम् पौरुषेयत्वं सिध्यतोत्पत्त्याद्यय परिहरति—किं त्विति । सजातीयोच्चारणस्यानपेक्षा यस्य तद् यथा, तथाविधोच्चारणस्य विषयत्वमित्यर्थः ।

तथा च—उक्तविधे पौरुषेयत्वे सति । इति—उच्यते, नोक्तपौरुषेयत्वं वेदस्येत्यर्थः । अस्ति च पौरुषेयेष्वेतद्व्युत्पत्तिमित्याह—भारतादीनां त्विति ।

इति धीमत्परमहंसपरिभाषायां श्रीगणेशोपासनीयं श्रीपादशिरःपदस्य शशावतंसरामशुभारमनुधनपतिस्त्रिमुनिशिवदत्तविरचितया वेदान्तपरिभाषायाऽर्षदीपिकायामागमपरिच्छेदः समाप्तः ॥ ४ ॥

अथार्थापत्तिपरिच्छेदः ५

इदानीमर्थापत्तिर्निरूप्यते । (१)तत्रोपपाद्यज्ञानेनोपपादककल्पनमर्थापत्तिः । तत्रोपपाद्यज्ञानं करणम् । इतरेषु उपपादकज्ञानं फलम्(२) । चेत् विना यदनुपपन्नं तत्तत्रोपपाद्यम्, यस्याभावे यस्यानुपपत्तिस्तत्तत्रोपपादकम् । यथा रात्रिभोजनेन विना दिवाऽभुञ्जानस्य पीनत्वमनुपपन्नमिति तादृशपीनत्वमुपपाद्यम् । यथा वा रात्रिभोजनस्याभावे तादृशपीनत्वस्यानुपपत्तिरिति रात्रिभोजनमुपपादकम् ।

अथागमनिरूपणानन्तरमर्थापत्तिनिरूपणं प्रतिज्ञानीते—इदानीमिति । तत्र—अर्थापत्तेरागमनिरूपणानन्तरं निरूपणविस्तरे ष्टिति । प्रमाणकरणस्य प्रमाणत्वात्प्रमाह्वयार्थापत्तेर्लक्षणमाह—उपपाद्येति । उपपादकज्ञानं करणमुपपाद्यज्ञानं फलमिति प्रमत्त्याह्वयमाह—तत्रेति । तयोर्ज्ञानद्वयोर्मध्ये । उपपाद्यभावात्प्रमादधाना । प्रतियोगित्वमुपपाद्यत्वमित्युपपाद्यलक्षणमाह—येनेति । तत्रेति । तैनेत्यर्थः । उपपाद्याभावस्याप्याभावप्रतियोगित्वमु(३)पपादकलक्षणमाह—यस्येति । तत्रेति । तस्येत्यर्थः । उपपाद्योदाहरणमाह—यथेति । उपपाद्योदाहरणमाह—यथा घेति ।

प्रमितावर्थापत्तिशब्दपशुतिनिमित्तमाह—रात्रिभोजनेति

(१) अर्थापत्तिप्रमाहरणमर्थापत्तिप्रमाणम्, तथा च प्रमाणत्वमुपपादकत्वे । प्रमादृष्टानिरूपणे प्रमाणस्य निरूपणमेव न भवतीति प्रमादाः प्रमादृष्टानिरूपणं-तत्रेति । (२) पदम् अर्थापत्तिप्रतीत्यर्थः ।

(३) मिश्रितत्वात्तत्रेति गुरुत्वे शब्दः ।

रात्रिभोजनकल्पनारूपायां प्रमित्तावर्यस्यापत्तिः (१) कल्पनेति पट्टीसमासेन अर्थापत्तिशब्दो वर्तते, कल्पना-
करणपीनत्वादिज्ञाने स्वर्यस्यापत्तिः (२) कल्पना यस्मा-
दिति बहुव्रीहिसमासेन वर्तते इति कलकरणयोरुभयोस्तत्प-
दप्रयोगः ।

(३) सा चार्थापत्तिद्विविधा—दृष्टार्थापत्तिः अर्था-
पत्तिश्चेति । सत्र दृष्टार्थापत्तिर्यथा—इदं रजतमिति पुरो-
वर्तिनि प्रतिपन्नस्य रजतस्य नेदं रजतमिति सत्रैव नि-
विध्यमानत्वं सत्यत्वेऽनुपपन्नमिति रजतस्य (४) सद्भिन्न-
त्वं सत्यत्वत्यान्ताभाववत्त्वं वा मिथ्यात्वं कल्पयतीति ।

तत्करणे तन्निमित्तमाह—कल्पनेति ।

एवं लक्षणलक्षितां तां विमञ्जते—सा चेति । अर्थापत्तिनिहृ-
षस्य प्रपञ्चमिथ्यात्वादिसिध्यर्थत्वात्तदनुपपन्मुदाहरणं वक्तव्यमित्याश-
येनाह—दृष्टार्थापत्तियथेति । प्रतिपन्नस्य—प्रतीतस्य । तत्रैवपुरो-
वर्तिभ्येव । सत्यत्वे रजतस्येति सम्बन्धते । अनुपपन्नमिति हेतोः
निविध्यमानत्वं रजतस्य मिथ्यात्वं कल्पयति । हि तदित्यत आह—
सद्भिन्नत्वमिति ।

(१) अर्थस्य—रात्रिभोजनरूपस्य उपपादकज्ञानस्य अपत्तिः—कल्पना,
तथा च रात्रिभोजनकल्पनमेवार्थापत्तिप्रमेत्यर्थः ।

(२) अर्थस्य—रात्रिभोजनरूपस्योपपादकज्ञानस्य कल्पना यस्माद-
दिवामभोजनाभावविशिष्टपीनत्वज्ञानात् तदार्थापत्तिप्रमाणम् ।

(३) हेति । प्रमारूपायां चिरित्तर्यः ।

(४) सद्भिन्नत्वमिति । नेदं रजतमित्वात्तत्रात्म्यमनुपपन्नन्तरं आतो रजत-
त्वात्तत्रावबोधः, स तत्र रजतत्वसत्त्वेऽनुपपद्यमानः सन्नत्यस्यावगतस्य रजतस्य
सद्भिन्नत्वं कल्पयतीति तात्पर्यम् ।

धृतार्थापत्तिर्यथा(१)—यत्र ध्ययमागशाक्यस्य स्वार्थानुपपत्तिमुत्प्रेतार्थान्तरकल्पनम् । यथा 'तरति शोकमात्मवित्' इत्यत्र सुतस्य शोकशब्दवाच्यबन्धजावस्य ज्ञाननिवर्त्येतस्यान्यथाऽनुपपत्त्या बन्धस्य मिथ्यात्वं कल्प्यते ।

यथा वा जीवी देयइत्तो गृहे नेति वाक्यप्रवृत्तानन्दरे जीविनो गृहासत्त्वं घटि सत्त्वं कल्पयति । धृतार्थापत्तिश्च द्विविधा—अभिधानानुपपत्तिरभिहितानुपपत्तिश्च । तत्र, (२)यत्र वाक्यैकदेशपक्षेऽन्यथाभिधानानुपपत्त्याऽन्यथाभिधानोपयोगि पदान्तरं कल्प्यते तत्राभिधानानुपपत्तिः । यथा द्वारमित्यत्र 'पिबेहि' इत्यप्याहारः, यथा वा 'विश्वजिता यजेत' इत्यत्र 'स्वर्गकाम' इति पदाप्याहारः । ननु द्वारमित्यादावन्वयाभिधानात्पूर्वमिदमन्वयाभिधानं पिधानोपस्थापकपदं विनाऽनुपपन्नमिति कथं ज्ञानमिति चेत् । न । अभिधानपदेन करगन्धुत्पत्त्या तात्पर्यस्य विवक्षितं

मीमांसकमतानुसारेणाह—यथा वेति । तत्र—दूषोर्मध्ये । पदाप्याहारमननुसारेणाह—यथेति । वेदिकोदाहरणमाह—यथा वेति । नातुर्थाप्यादस्ये 'त स्वर्ग' इत्यात् सर्वाग्रस्यवक्षितत्वात् इति सूत्रे स्वर्गकामपदाप्याहारस्य दर्शितत्वादिति भावः । ननु द्वारकर्मकारिणमित्यन्वयाभिधानात्प्राक् पिधानोपस्थापकं पदं विना द्वारमित्यन्वयाभिधानं नोपपद्यत इति कथं ज्ञानमिति शङ्कते—नन्विति । अत्र भावश्रुत्पत्तिर्नाभिधेनेति परिहरति—नेति । अभिधेयनेऽनेनेति करणश्रुत्पत्त्याऽभिधानपदेन तात्पर्यस्य विवक्षितत्वात् । तात्पर्यस्य वि-

(१) अत्र स्वशाब्दस्य शब्दार्थः, सुगर्भापत्तिश्च इत्यर्थः । तथा च यथेत्यादि सुगर्भापत्तेर्भङ्गत्वात्, तरति शोकमित्यादिर्कं च इत्यनित्यर्थः ।

(२) तत्र तदोद्विधिवदोः सुगर्भापत्तयोः ।

सत्त्वात् । तथा च द्वारकर्मरूपिधानक्रियासंसर्गपरस्व
पिधानोपस्थापकपदं विनाऽनुपपन्नमिति ज्ञानं तत्रापि
सम्भाव्यते ।

अभिहितानुपपत्तिस्तु यत्र वाक्यावगतोऽर्थोऽनुपपन्न-
त्वेन ज्ञातः सन्नर्थान्तरं कल्पयति, तत्र द्रष्टव्यम् । यथा
'स्वर्गकामो ज्योतिष्टोमेन यजेत' इत्यत्र स्वर्गसाधनत्व-
स्य (१) क्षणिकज्योतिष्टोमयागगतनयाऽवगतस्यानुपपत्त्या
मध्यवर्त्यपूर्वं कल्प्यते । न चेयमर्थापत्तिरनुमानेऽन्तर्भव-
सुमर्हति । अन्यथयथास्यज्ञानेनान्वयिन्यनन्तर्भावात् । व्यति-
रेकिगश्चानुमानस्यं प्रागेव निरस्तम् । अत एवार्थापत्ति-
त्यलेऽनुमिनोमीति नानुव्यवसायः किं तु अनेनेदं कल्प-
यामीति ।

शिवदेवै सतीर्द समाधानं फलितमित्याह—तथा चेति । द्वारकर्मरू-
पिधासंसर्गावशे धनतात्पर्येणानेन द्वारमित्युचरितमिति ज्ञानवतोऽन्वया-
मिधानारम्भान्वयायामपि तथा ज्ञानं संभाव्यत इत्यर्थः ।

द्वितीया क दृष्टेस्तपेज्ञायामाह—अभिहितेति । तत्रापि कुत्रे-
त्यत आह—यथा स्वर्गकाम इति । नैयायिकमतमाह रूप परिह-
रति—न चेति । अर्थापत्तेरन्वयिन्यनन्तर्भावः किं वा व्यतिरेकिणीति
विकल्पार्थं प्रत्याह—अन्वयेति । द्वितीयं निराकटं—व्यतिरे-
किण इति । अनुमिनोमीत्यनुभवसादाभावोऽपि व्यतिरेकिणोऽनुमा-
नत्वेऽनुपपन्न इत्यह—अत एवेति । यत्र व्यतिरेकिणोऽनुमानतः
नास्वत एव । कीदृशस्तस्यतु यत्रनाय इत्याशङ्क्याह—किं दिरिति ।
तथा चार्थापत्तेरवश्यकत्वाच्च गौरवमाशङ्क्यमीयमिति भावः ।

नन्वर्थापत्तिस्थले—इदमनेन विनाऽनुपपन्नमिति शानं
करणमित्युक्तं, तत्र किमिदं तेन विनाऽनुपपन्नत्वम् ? । तद्
भावव्यापकाभावप्रतियोगित्वमिति ब्रूमः । एवमर्थापत्तेर्भा-
नान्तरत्वसिद्धौ व्यतिरेकि नानुमानान्तरम्, पृथिवीतरेभ्यो
भिद्यते इत्यादौ गन्धवस्त्वमितरभेदं विनाऽनुपपन्नमित्यादि-
ज्ञानस्य करणत्वात् । अत एवानुव्यवसायः पृथिव्यामितरभेदं
कल्पयामीति ।

इति वेदान्तपरिभाषायामर्थापत्तिपरिच्छेदः ॥ ५ ॥

नन्विदमनेन विनाऽनुपपन्नमिति ज्ञानं व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानमेव !
उक्तान्यत् ! आद्ये, तस्यानुमिति इति कृतमकरणत्वेनानुमानत्वार्थित ।
न द्वितीयः, तस्य निरूपयितुमशक्यत्वादित्यशयेनाराहते—नग्यति ।
अस्तु ॥ व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानमेतत् तयाऽपि(१) तस्य तयाविधानुप-
सायवत्तादर्थ्यापत्तिकरणत्वमधिकृतम्, तस्यानुमितिकरणत्वं दूषितं चेत्ता-
शयेनाह—तदभावेति । एवमर्थापत्तेरावश्यकत्वाद् व्यतिरेकिणोऽनुम-
नत्वं न कल्पनीयमित्याह—एषमिति । तर्हि तदुदाहरणेषु का मण्डि-
रित्याशाहप हेतुमाह—पृथिवीति । पृथिवीतरेभ्यो भिद्यते गन्ध-
त्वाद्यन्मैवं तन्नैवं यथा अलमित्यादौ । अत्राप्यर्थापत्तितात्पार्थक्येऽपि
व्यवसाय इत्याह—अत एवेति ।

इति धीमत्परमहंसपरिभाषाचार्यपालमोषानतीर्थभ्रंषादक्षिप्यदत्तार्ता-

- यतंसरामकुमारसुनुधनपतिशूरिगुप्तशिवदत्तारतायां वेदान्तपरि-
भाषाऽर्थदीपिकायामर्थापत्तिपरिच्छेदः ॥ ५ ॥

अध्यानुपलब्धिपरिच्छेदः ६

इदानीं पदं प्रमाणं निरूप्यते । (१) ज्ञानकरणाजन्या-
भावानुभवासाधारणकारणमनुपलब्धिरूपं प्रमाणम् ।
अनुमानजन्यातीन्द्रियाभावाभवाभवेतावनुमानादावतिव्याप्ति-
वारणाय अजन्यान्तं पदम् । अदृष्टदो साधारणकारण्येऽ-
तिव्याप्तिवारणाय असाधारण्येति पदम् । अभावस्मृत्य-

अथ क्रमप्राप्तानुपलब्धिप्रमाणनिरूपणं प्रतिजानीते—इदानी-
मिति । तल्लक्षणमाह—ज्ञानेति । अजन्यान्तं—ज्ञानकरणाजन्येति-
पदम् । भावानुभवकरणे चक्षुरादावतिव्याप्तिवारणाय असाधारण्यम् (२)
(इत्यभिप्रेत्य) असाधारण्यपदस्यावर्त्यमाह—अदृष्टादाविति । ननु
ज्ञानपदं विहायानुभवपदप्रदाने किञ्चनमित्यादाह—अभावेति ।

(१) ज्ञानरूपानि धानि करणानि—व्याप्तिज्ञान—सादृश्यज्ञान—तात्पर्य-
वन्तश्चक्षुरीपपाद्यज्ञानानि तेभ्योऽन्वयो योऽभावाभवाः, तस्य असाधारण्य
कारणम् अनुपलब्धिरूपं प्रमाणमित्यर्थः ।

ननु ज्ञानरूपकरणेभ्योऽन्वयोऽपि चक्षुरादिबन्धो योऽभावाभवाः तत्सा-
साधारण्य कारण चक्षुरादिकमेवास्तु, किमनुपलब्ध्या ? येनेन्द्रियेण वा व्यक्ति-
रूपेण तेनेन्द्रियेण तद्वत्ता जानितश्चमावश्च गृह्यते इति न्यायार्, ततथाशौ-
न्धरं स्वदिशि कश्चिद् भूयार्, स प्रतिबन्धकः—पदत्रयभावाभवाभवाभवेऽन्व-
जात्यनुभवे न वा ? नान्त्यः, प्रत्यक्षानुमितिप्रमाणेऽपि अनुभवसाम्येन
भेदाभावस्तु नुत्पत्ताह । भावेऽनुभवस्यैवात्ये प्रमाणवैवात्यस्यारयस्त्वारमा-
वधानं (अनुपलब्धिः) प्रमाणान्तरमेव । येनेन्द्रियेणेति न्यायस्त्वन्याय एव,
नौरूपस्य निरास्यस्य निगन्वस्य नीरसस्य निःशब्दस्य चामावस्य ऐन्द्रिय-
स्वायोगार् । इन्द्रियान्वयव्यतिरेकयोस्त्वधिकरणज्ञानासुरक्षीगत्वेनान्यथासिद्धे-
रिति मूले एव वदयते इति दिक् ।

(२) इत्यभिप्रेत्येति पाठः सर्वेषु पुस्तकेषु दृश्यते, प्रयोजनं तु नाकल्प्यामः ।

साधारणहेतुसत्त्वारेऽतिव्याप्तिवारणाय अनुभवेति विशेषणम् ।

न चातीन्द्रियाभावानुमितिस्थलेऽप्यनुपलब्धेऽत्राभावे गृह्यता विशेषाभावादिति वाच्यम् । धर्माधर्मानुपलब्धिसत्त्वेऽपि तदभावानिश्चयेन योग्यानुपलब्धेरेवाभावप्राह कश्चात् ।

ननु केय योग्यानुपलब्धिः ? किं योग्यस्य प्रतियोगिनोऽनुपलब्धिरुत योग्याधिकरणे प्रतियोग्यनुपलब्धिः ? नाह, इत्थं विशाचादिभेदस्याप्रत्यक्षत्वात् । नान्य, आत्मनि धर्माधर्माभावस्यापि प्रत्यक्षत्वात्तेरिति चेत् । न । योग्या चासावनुपलब्धिश्चेति समधारयाश्रयणात् । अनुपलब्धेर्योग्यता च—तद्विषयप्रतियोगिसत्त्वप्रसङ्घितप्रतियोगिकत्वम् । यस्याभावो गृह्यते तस्य य प्रतियोगी तस्य सत्त्वेनाधिकरणे तद्वितेन प्रसङ्घनयोग्यमापादनयोग्य यत्प्रति योग्युपलब्धिररूप यस्यानुपलम्भस्य तदनुपलब्धेर्योग्यत्वमित्यर्थः ।

अत्रान्यतस्य वैयर्थ्याशङ्क्य परिहरति—न चेति । अत्र प्राहकयोग्यानुपलब्धेरभावानुमितिस्थलेऽप्यादित्याह—धर्मेति ।

पट्टीतामोतामासयो सम्भवादुभयत्र च दोषतद्भावाच्छङ्कते—नन्विति । धर्मधारयसमासमाधिर्य परिहरति—योग्येति । अनुपलब्धिर्योग्यत्वम् किमिदमपेक्षायामाह—अनुपलब्धेरिति । यत्र पट्टीत्यादिति तद्वितेन प्रतियोगिसत्त्वेन, तदनुपलब्धेरेति प्रसङ्घितपट्टीपलम्भलक्षण प्रतियोगी यस्यानुपलम्भस्य तस्य भावस्तत्त्वमित्यभिप्रेतयेतदर्थमाह—यस्येति ।

तथा हि, स्वीतालोफवति मूत्रले यदि घटः स्थितदा
घटोपलम्भः स्यादित्यापादनसम्भवाद्यादृशमूत्रले घटाभा-
शेऽनुपलब्धिगम्यः । अन्वकरे तु नादशापादनासम्भवा-
ज्ञानुपलब्धिगम्यता । अत एव स्वप्ने पिशाचसत्त्वे स्तम्भ-
यत्प्रत्यक्षतापस्था तदभावोऽनुपलब्धिगम्यः । आत्मनि घर्मा-
दिसत्त्वेऽप्यस्वातीन्द्रियतया निरुक्तोपलम्भापादनाऽसम्भवाद्
न घर्माद्यभावस्यानुपलब्धिगम्यत्वम् ।

ननुक्तरीत्याऽधिकरशोन्द्रियसन्निकर्षेत्यले अभावस्यानुप-
लब्धिगम्यत्वमनुसर्षं तत्र क्लृप्तेन्द्रियमेवामावाकारदृष्टावपि
करणम्, इन्द्रियान्वयव्यतिरेकानुविधानादिति चेत् । न ।
सत्प्रतियोग्यनुपलब्धेरपि अभावप्रहे हेतुत्वेन क्लृप्तत्वेन
करणत्वमात्रस्य कल्पनाम् । इन्द्रियस्य चाभावेन तत्र सन्निक-
र्षाभावेनाभावप्रहाहेतुत्वात् । इन्द्रियान्वयव्यतिरेकयोरधि-
करणज्ञानाद्युपजीवत्वेनान्यथासिद्धेः ।

अपोदाहरणमनुदाहरणान्यानुष्ठं स्फुरयति—तथा हीति ।
स्फीतः—विशालः । पशुदशोकसेषानावमाह—अत एवेति । अत
एवं मूलयोग्यानुपलब्धिगम्यत्वात् एवेत्यर्थः ।

वेदायिकः शब्दो—नन्विति । तत्र—कारणस्थले । क्लृप्तस-
म्भवेऽपूर्वकल्पनमन्वाप्यं गौरादित्यर्थः । इन्द्रियसत्त्वेऽभावज्ञानं तद-
भावे तदभाव इत्यन्वयव्यतिरेकयोरनुविधानान्—अनुपलब्धि । ना-
स्ति मम गौरत्वं प्रश्रुत त्वेव महतीरवमित्थाद्येन अभावप्रहे—नेति ।
संयुक्तविरागतात्वंन्यस्यानजीवत्वात्प्रमाणानुवत्ताद्येत्यभिप्रेत्याह—
इन्द्रियस्येति । ननु सन्निकर्षाभावप्रयुक्त्वेतुत्वाभावोऽसिद्ध इन्द्रिया-
न्वयव्यतिरेकत्वेन तस्य कल्पनादित्याद्युदाह—इन्द्रियेति ।

ननु भूतले घटा नेत्याद्यभावानुभवस्थले भूतलारो
प्रत्यक्षत्वमुभयसिद्धमिति तत्र वृत्तिनिर्गमनस्यावश्यकत्वेन
भूतलावच्छिन्नचैतन्यवत्तन्निष्ठघटाभावावच्छिन्नचैतन्यस्यापि
प्रमात्रभिन्नतया घटाभावात् प्रत्यक्षतैव सिद्धान्तेऽ-
पीति चेत् । सत्यम् । अभावप्रतीतेः प्रत्यक्षत्वेऽपि तत्कर-

अन्यथासिद्धेः सन्निकर्षादिनैव (१)भार्यस्यात् । आदिपदेन प्रतिशो-
गिह्नसंप्रदाह । (२)अभावप्रहाहेतुत्वेऽय हेतु ।

ननु भवत्सिद्धान्तेऽप्यभावप्रमायां प्रत्यक्षत्वेन समादात्यऽं ह्यं
तत्करणमनुपलब्धिपिति राडुते—नन्विति । आदिपदेन स्तम्भे
पिशाचो नेत्यादिऽमः । तत्र-तारयो स्थवे । तद्विष्टुः भूतलनिष्ठ ।
अर्द्धाङ्गोकारेण परिहरति—सत्यमिति । यद्यप्यभावस्य प्रत्यक्षत्व-
शोभ्यताभावात्तद्वन्द्वन्यस्वनिष्ठपर्यादिज्ञानवशाभावाज्ञानस्य प्रत्यक्ष-
त्वम्, प्रत्यक्षलक्षणे ये ग्यत्वस्यापि दिपयविरोधनात्वेनेकत्वात् । तथा
ऽप्यभाव(३)प्रत्यक्षाप्रत्यक्षत्वयोर्न तयोर्ग्यायोग्यत्वे तन्त्रे, किं तु प्रति-
योग्यनुपलब्धिपये ग्याये ग्यत्वे । तथा चानुपदमेव स्यार्थस्य स्पष्टीकृत-
त्वादभाव(४)प्रत्यक्षत्वे नाभ्युपेत्यवाद आभयणोय । (५)ननु तस्मा

(१) सन्निकर्षादिनैवेति पाठः मुद्रितपुस्तकेषु दृश्यते । परन्तु सन्निकर्षा-
दिनैव इति विदित्वा पाठे सत्येकार्थः सम्पश्यते । 'सन्निकर्षादिनैव' इत्यस्य
अभावेन सम नास्त्योत्पत्त्ये । 'सायंस्यात्' इत्यस्य इन्द्रियान्वयस्यतिरेकवोत्पि-
कारेण सह सन्निकर्षादपि सायंस्यादित्यर्थः ।

(२) अभावेन सम सन्निकर्षाभावोऽयं हेतुरिति पाठः गुरुसङ्के ।

(३) मयावज्ञानप्रत्यक्षेत्यादि पाठः गुरुसङ्के ।

(४) अत्रापि अभावज्ञानप्रत्यक्षेत्यादिः पाठः गुरुसङ्के ।

(५) अभावप्रतीतेः प्रत्यक्षत्वे तत्करणात् प्रमाणस्यापि प्रत्यक्षवशात् प्रती-
तिरेति इत्यनेन राडुते—नन्विति ।

स्यानुपलङ्घेर्मानन्तरत्वात् । न हि फलीभूतज्ञानस्य
त्यक्तत्वे तत्करणस्य प्रत्यक्षप्रमाणानियतत्वमस्ति,
शामस्त्वमसौत्यादिवाक्यजन्यज्ञानस्य प्रत्यक्षत्वेऽपि त-
करणस्य वाक्यस्य प्रत्यक्षप्रमाणमिन्नप्रमाणत्वाभ्यु-
पगमात् ।

! फलवैजात्ये विना कथं प्रमाणभेद इति चेत् । न ।
चित्तवैजात्यभावेण प्रमाणवैजात्योपपत्तेः । तथा च घटाद्य-
भावाकारवृत्तिर्नैन्द्रियजन्या, इन्द्रियस्य विषयेणासन्निकर्षात् ।
किन्तु घटानुपलङ्घिरूपमानान्तरजन्या, इति मपत्यनुपलङ्घे-
र्मानान्तरत्वम् ।

ननुपलङ्घिरूपमानान्तरपक्षेऽप्यभाक्प्रतीतेः प्रत्य-
क्षत्वे घटवति घटाभावध्रमस्यापि प्रत्यक्षत्वापत्तौ तत्रा-
यनिर्वचनीयघटाभावोऽभ्युपगम्येत । न चेष्टपत्तिः,
इत्य मायोपादानकत्वेऽभाक्त्वानुपपत्तेः, मायोपादा-
नकत्वाभावे मायायाः सकलकार्योपादानत्वानुपपत्तिरिति
चेत् । न । घटवति घटाभावध्रमो न तत्कालोत्पन्नघटाभाव-

त्यक्षत्वे कथं तत्करणस्य मानान्तरत्वमिति तत्राह—न हीति ।

ननु प्रमाणभेदस्य फलभेदायत्तत्वात्कथं तं विना तस्य सिद्धिरि-
त्याशङ्कते—एतेति । प्रत्यक्षत्वेन फलस्य साक्षात्पेऽपि भूतलाकारवृ-
त्तिर्नैन्द्रियजन्यत्वाद्भावाकारवृत्तेस्तदजन्यत्वाद् वृत्तिवैजात्यभावेण तदु-
पपत्तेर्भवमित्याह—नेति । क्वचित्तथाह—तथा चेति ।

वृत्तिवैजात्यभावेण प्रमाणवैजात्ये अभावध्रमे दोषमाशङ्कते—
नन्विति । तत्रानिर्वचनीयघटाभावो नाभ्युपगम्यतेऽतो नोक्तदोष-
इत्याह—नेति । नन्वेवं तर्हि कथं घटाभावध्रमस्य प्रत्यक्षत्वमित्या-

विषयक, किन्तु भूतलरूपादी विद्यमानो लौकिको फल
भावो भूतले आरोप्यत इत्यन्यथास्यातिरेक । आरोप्यसन्न
पथले सर्वत्रान्यथास्यातिरेक व्यवस्थापनात् ।

(१) अस्तु वा प्रतियोगिमति तदभाष्यमस्यले
भाष्यनिर्बचनीयत्वम्, तथाऽपि सदुपादानं मायैः ।
दुपादानोपादेययोरत्यन्तसाजात्यम्, तन्तुपटयोरपि
त्वपटत्वादिना वैजात्यात् । यत्किञ्चिस्ताजात्यस्य माय
या अनिर्बचनीयत्वस्य घटाभावस्य च विद्यमानत्वात् । अन्यथा
व्यावहारिकघटाद्यभावे प्र
कथं मायोपादानमिति कुतो नाशङ्केयाः ? । न च विद्व
तीययोरप्युपादानोपादेयभावे अद्वैत जगदुपादानं ए
ज्जुते—किं न्वाति । तद्विषयस्य सन्नितितरेण तत्सम्भवात्
त्याह—भूतलेति । आदिपदेन शिवादिप्रसङ्गः । अपसिद्धान्त
रूपाह—आरोप्येति ।

ननु पटापि हरमभूतलरूपादिनिष्ठपटाभाषादेरिन्द्रियामलिकृष्ट
स्वर्यं तद्गतोऽभावोऽआरोप्यत
समापत्ते—अस्तु धेति । श्रेकदूषणमुद्धरति न दोषति । ननु तं
सर्वाकारेण साजात्याभावेऽपि यत्किञ्चित्साजात्यमवश्यमभ्युपेयम्, अ
थोपादानोपादेयत्वव्यापत्तादित्वाशङ्काह—यत्किञ्चिदिति । अ
था—अभावस्य मायोपादानासम्भवे । नन्वेवं प्रपन्न एव जगदुपा
नत्वसम्भवात्किमर्थं माया कल्पने इत्याशङ्क्य परिहरति—न चेति
किं प्रपन्नो जगदुपादानत्वमनिष्ठमापाद्यते ? किं वा मायापैदमिति

(१) आरोप्यस्य सटिप्पण्यर्थेऽन्यथास्यातिरेकसिद्धयेऽनिर्बचनस्य
रिति एवातिरेकपेक्षयाऽन्यथास्यातिरेकस्येति शङ्कितं व्याहृ
दित्यर्थे एह—अस्तु धेति ।

दिति वाच्यम् । प्रपञ्चविभ्रमाधिष्ठानत्वरूपेण तस्येष्टत्वात् । परिणामित्वरूपस्योपादानत्वस्य निरवयवे ब्रह्मण्यनुपपत्तेः । तथा च प्रपञ्चस्य परिणाम्युपादानं माया न ब्रह्म ईव सिद्धान्त इत्यज्ञमतिप्रसङ्गेन ।

स चाभावश्चतुर्विधः—प्रागभावः प्रध्वंसाभावोऽस्य-
 ष्ठाभावोऽन्योन्यामात्रश्चेति । तत्र मृत्पिण्डादौ कारणे हा-
 र्यस्य घटादेरुपपत्तेः पूर्वं योऽभावः स प्रागभावः, स च
 भविष्यतीति प्रतीतिविषयः । तत्रैव घटस्य मुद्गरपातान-
 न्तरं योऽभावः स प्रध्वंसाभावः । ध्वंसस्यापि स्वाधिक-
 रणरूपालिनायो नाश एव । न चैवं घटोन्मज्जनापत्तिः,
 घटर्ध्वंसस्यापि घटप्रतियोगिकध्वंसत्वात् । अन्यथा

विकल्प्याय प्रत्याह-परिणामत्वरूपस्येति । तथा च-निरवयवै
 ब्रह्मणि परिणामस्यानुपपन्नत्वे ।

प्रासङ्गिकं समाधानुपलब्धिप्रमाणविषयमात्रं विमज्जते—ए-
 चेति । तत्र-तेषु । कार्यसमवायिकात्तान्यावृत्तित्वे सति कर्त्तव्योत्पत्ति-
 पूर्वकानौनत्यं प्रागभावप्रमाणमभिप्रेत्याह—मृत्पिण्डेति । तद्विषयक-
 प्रत्ययस्वरूपमाह—सु चेति । प्रागभावः । घटो भविष्यतीति प्रागभावः
 घटप्रागभावं विषयीकरोति । द्वितीयं लक्षणमिति—तत्रैवेति । तत्र—
 मृत्पिण्डादौ । कार्यसमवायिकात्तान्यावृत्तिप्रतियोग्यजनको ध्वंसाभावः ।
 स च विनष्ट इति प्रत्ययगोचर इत्यपि ज्ञेयम् । तस्मान्तवत्त्वं तार्किक-
 मतनिरासायाह—ध्वंसरमापोति । नाशकामावमाशङ्क्याह—स्वेति ।
 ननु प्रागभादध्वंसावाचारकालस्य प्रतियोगिककालनियमाद् घटोन्मज्ज-
 नप्रसङ्ग इत्याशङ्क्य परिहरति—न चेति । तत्र हेतुमाह—घट-
 र्ध्वंसोति । घटर्ध्वंसकालस्य घटकालत्वाभाववत्प्रतियोगिकध्वंसक-
 लस्यापि समास्त्यादित्यर्थः । ननु ध्वंसजनकस्य तदप्रतियोगित्वनिदमा-

प्रागभावध्वंसात्मकघटस्य विनाशे प्रागभावोन्मज्जनापत्तिः।

(१) न चेवमपि यत्र ध्वंसाधिकरणं नित्यं तत्र क्व ध्वंसनाश इति वाच्यम् । तादृशाधिकरणं यदि चैतन्यव्यतिरिक्तं तदा तस्य नित्यत्वमसिद्धम्, मल्लव्यतिरिक्तस्य सूर्यस्य मल्लज्ञाननिर्नर्त्यत्वात् वा यद्यमाणत्वात् । यदि च ध्वंसाधिकरणं चैतन्यं तदाऽसिद्धिः, आरोपितप्रतियोगि-

रुद्धमजनकस्य घटस्य ताप्रतियोगित्वमित्याशङ्क्य पञ्चमंशेषि यद्य घट इति प्रतीतिसङ्गात्वाद् घटध्वंसध्वंसस्यापि घटव्यत्यवोपनारात्प्रतियोगिकत्वमाह्वेयमन्यथाऽतिप्रसङ्ग इत्याह—अभ्ययेति । उक्तान्तरीकारेण घटोन्मज्जनापत्तौ ।

ननु सर्वस्यापि ध्वंसस्यानित्यत्वमुक्तं यस्य कस्यचित् । नायं, नित्याधिकरणस्य (२) नाशापिच्छया तद्भूतिध्वंसस्यानित्यत्वादिद्वे । न द्वितीय, नित्याधिकरणरुद्धध्वंससामान्यास्वर्गस्यापि नित्यत्वाभयस्योक्तिर्वादित्याशङ्क्य परिहर्षति—न चेति । तत्तित्याधिकरणमाशङ्क्य दि, किं वा चैतन्यमिति विकल्प्याद्यं प्रत्याह—तादृशेति । द्वितीयेऽपि द्विप्रारोपितं वस्तु प्रतियोगि किं वाऽऽरोपितम् । नायं, 'नेह वा नास्ति किञ्चन' (६०-२-१०) इत्यादिश्रुत्या अतोपमाननिवेशाभिधानेन सर्वस्यानारोपितत्वाभावाभिधानात् । द्वितीये तादृशध्वंसस्याधिकरणमाशङ्क्य तदेतत्तद्विरित्याशयेनाह—यदोति । असिद्धिध्वंसस्य नैकन्यातिरेकेण नित्यत्वासिद्धिः । तत्र पुरोधराया

(१) इदानीं यद्ये नष्टं, अन्तर्दिष्टे षड्ये नष्ट इत्यादौ कात्यायनादीनां ध्वंसाधिकरणध्वंसप्रतीकत्वे तत्रोक्तं नित्यत्वमित्येतत् नैवावकाशमिति तादृशव्यतिरेकनिवेशनि—न चेति तादृशनि ।

(२) नित्यत्वाधिकरणत्वेत्वं ।

कृष्णं सत्याधिष्ठाने प्रतीयमानस्याधिष्ठानमात्रत्वात् । तदुक्तम्—
अधिष्ठानावशेषो हि भासः कल्पितवस्तुनः । इति । एवं
शुक्तिरूप्यविनाशोऽपीदमत्रच्छिन्नं चैतन्यमेव ।

यत्रापिकरणे यस्य कालत्रयेऽप्यमात्रः सोऽत्यन्ताभावः,
यथा वायौ रूपात्यन्ताभावः । सोऽपि घटादिवद् ध्वंसप्रति-
योग्येव । इदमिदं नेति प्रतीतिविषयोऽन्योन्याभावः । अत्र-
मेव विभागो भेदः पृथक्त्वं चेति व्यवह्रियते । भेदातिरिक्त-
विभागादौ प्रमाणाभावात् । अर्थं चान्योन्याभावोऽधिकरणस्य
सादित्वे सादिः, यथा घटे पटभेदः । अधिकरणस्यानादित्वेऽ-
नादिरैव, यथा जीवे ब्रह्मभेदः, ब्रह्मणि वा जीवभेदः । द्विवि-
धोऽपि भेदो ध्वंसप्रतियोग्येव, अविद्याया निवृत्तौ तत्पर-
तन्त्राणां निवृत्त्यवश्यमाभावात् ।

यस्यैतन्माह—तदुक्तमिति । तत्रान्यायं शुक्तिरूप्यनाशोऽतिदिशति—
एवमिति । तथा चाधिष्ठानचैतन्यातिरिक्तध्वंसाम्युपगमे प्रमाणाभा-
वाद्गीवाच तदधिष्ठाया सुतमं तस्मिन्वत्सासिद्धिरिति भावः ।

तृतीयं लक्षयति—यथेति । अमन्दिग्धमुदाहरणमाह—यथेति ।
तद्विधमनिरासादाह—सोऽपीति । अत्रेदं नेति प्रत्ययविषय(१)
इति बोध्यम् । चतुर्थं लक्षयति—इदमिति । तादात्म्यसंसर्गावच्छि-
न्नप्रतियोगिताक इत्यर्थः । विभागपृथक्त्वयोः पदार्थान्तरत्वनिरासा-
दाह—अयमिति । एतस्य सादित्वमनादित्वं च व्यवस्थयाऽऽह—
अयं चेति । ब्रह्मवधिवृत्त्यभावमाहाह—द्विविधाऽपीति ।
अनादिनेऽप्याविद्ययादित्याह—अविद्येति ।

(१) अत्रेदं नेति प्रत्ययविषयोऽत्यन्ताभावोऽपि ध्वंसप्रतियोगो यर्थः ।
'इति बोध्यम्' इति पाठो गुरुसङ्के प्रवादो भट्टः ।

पुनरपि भेदो द्विविधः—सोपाधिको निरुपाधिकश्चेति । तत्रोपाधिसत्ताव्याप्यसत्ताकत्वं सोपाधिकत्वं, तच्छून्यत्वं निरुपाधिकत्वम् । तत्रायो यथा—एकस्यैशकारात् घटानुपाधिभेदेन भेदः । यथा वा एकस्यैव सूर्यस्य जल-माजनभेदेन भेदः । तथा च एकस्यैव ब्रह्मगोऽन्तःकरण-भेदाद्भेदः । निरुपाधिकभेदा यथा घटे पटभेदः । न च ब्रह्मण्यपि प्रपञ्चभेदाभ्युपगमेऽद्वैतविरोधः । तात्त्विकभे-दादेरनभ्युपगमेन वियदादिवदद्वैताव्यापातकत्वात् । प्रपञ्चस्याद्वैते ब्रह्मणि कल्पितत्वाद्गोकारात् । तदुक्तं सुरे-श्वराचार्यैः—

अद्यमा भवतः केयं साधकत्वप्रकरणे ।

किञ्च पश्यसि संसारं तत्रैवाज्ञानकल्पितम् ॥

अत एव विवरणेऽविवानुमाने प्रागभावव्यतिरिक्त-

प्रचरान्तरेणाभ्योन्वाभावं विममते—पुनरिति । उपाधिसत्ता-या व्याप्या सत्ता नस्य भेदस्य तस्य भावस्तत्त्वम् । यत्र यत्राद्यो-दिभेदसत्ता तत्र घटानुपाधिसत्तेति भेदोपाधिसत्तयोर्न्याप्यव्याप-भावः । ननु ब्रह्मगो जडत्वव्यावृत्तये तत्र प्रपञ्चवतियोगिको भेदोऽ-भ्युपेयस्त्वपारये चाद्वैतविरोध इत्याद्यद्वाह—न चेति । यथा विदरा-दिक्षपतादिवक्त्राणाद्वैतविपातकं तद्भेदोऽपीत्याह—तात्त्विकेति । ननु वियदादिप्रपञ्चस्यैव तात्त्विकत्वेन तयात्वं कथमित्यत आह—प्रपञ्चस्येति । प्रपञ्चस्य ब्रह्मणि कल्पितत्वाद्गोकारे धार्तिकघटस्थ-तिमाह—तदुक्तमिति ।

नन्वभावस्य चावुविष्यवर्णनं सिद्धान्तान्तुरोधि, वृद्धिहाधमरु-दोपिघर्षा तस्य निराकृतत्वादित्याराह्य, प्राचीनैर्व्यवहृतत्वात्प्रतिपा-दनं न सर्वथा सिद्धान्तविरुद्धमित्यारायेनाह—अत एवेति । वरु-

विशेषणम्, तत्त्वप्रदीपिकायामविद्यालक्षणे भावत्वविशेषणं च सङ्गच्छते । एवं चतुर्विधाभावानां योग्यानुपलब्ध्या

भावस्य चातुर्विध्यमत एवेत्यर्थः । तथा चानुमानं 'विवाहमोचरापन्नं प्रमाणज्ञानं स्वप्रागभावव्यतिरिक्तस्वविषयावरणस्वनिवर्त्यस्वदेशगतव-
स्त्वन्तर्पूर्वकं भवितुमर्हति, अप्रच्छाशितार्थप्रकाराकृत्वात्, अन्वकारे प्रथमोत्पन्नप्रदीपप्रभावरत्' इति । वस्तुपूर्वकमित्युक्त्वावात्मवस्तुपूर्वकता-
याऽर्थान्तरत्वं तदर्थं वस्तुन्तरेति । चक्षुरादिभ्यामृश्यं स्वदेशगतेति । अदृष्टादिकव्यावर्तनाय स्वनिवर्त्येति । उत्तरज्ञाननिवर्त्यपूर्वज्ञानव्या-
वृत्त्यर्थं स्वविषयावरणेति । प्रागभावव्याभृत्यर्थं स्वप्रागभावेति । तत्त्वप्रदीपिकायां—विशुद्धाचार्यकृताभ्याम् । अविद्यालक्षणे—
अनादिभावरूपत्वे सति ज्ञाननिवर्त्यत्वमविद्यात्वमित्येवरूपे । उपस-
हृति—एवमिति । ननु किमनुपलब्धेरभावप्रमायां करणान्तरानुप-
पत्त्यामान्तरत्वमास्वीयते, अनुभववलाद्वा ? । नाथः, कल्पप्रमाणभा-
वस्येन्द्रियस्यैव तत्करणत्वसम्भवात् । न चेन्द्रियभावयोः सम्बन्धा-
निरूपणम्, संयुक्तविशेषणतासम्बन्धस्यैव सत्त्वात् । न चात्र प्रमा-
णाभावः । भूतल चद्राभाव इत्यापाराभेयभावसम्बन्धप्रतीतेः (१) ।
षटाभावज्ञानं सम्बन्धविषयकं विशिष्टज्ञानत्वाद्दण्डीपुरुष इति ज्ञानव-
दित्यनुमानादस्य । अन्यथाऽभावस्य विरधिकरणत्वावपत्तौ प्वंसस्य
त्याधिकरणकपालनाशेनेत्यादिघर्षणम्, अधिकरणस्य सादिस्य इत्या-
दिना भेदस्य द्वैविध्यनिरूपणं च विरुध्येत । स सम्बन्धः स्वरूपस-
म्बन्धोऽन्यो(२) चेत्यन्यदेतत् । न च (३) द्वितीयः, निर्घटभूतस्ते

(२) प्रमाणत्वादिति शेषः । (२) संयुक्तविशेषणतासम्बन्धः ।

(३) अनुभववादेति कल्पः विपरीतानुभवसायात्र चेत्यर्थः । निर्घटप-
तोच्छेद्यषटाभावस्य भूतलविशेषणत्वेन प्रतीतेः प्रत्यक्षवैयानुभवसायो
वानुपलब्धेरेत्यर्थः ।

प्रतीतिः । तत्रानुपलब्धिर्मानान्तरम् ।

पर्याप्तोति विपरीतानुव्यवसायात् । अन्यथा पदं पर्याप्तं इति
 नुमिनोमोतिवद् भूतलाभावयोर्विलक्षणानुव्यवसायापत्तिः । किं च प्र
 क्षप्रमायां प्रत्यक्षप्रमाण कारणमित्युत्सर्गं, स च वलवता कापरेना
 यते । प्रकृते चाभावज्ञान प्रत्यक्षमेवेत्युभयसिद्धम् । तत्र प्रत्यक्षम्
 मिन्द्रियमेव कारणम् । सापक्षभावादिन्द्रियाभावस्य सम्बन्धस्य
 साधितत्वात् । ततश्च कथमनुपलब्धिर्मानान्तरमिति चेत्, न
 न तावदिन्द्रिय सत्करणं सम्बन्धानिरूपणम् । न च सयौगदि, न
 स्यात्सम्भवात् । न च सम्युक्तविशेषणता, तत्र प्रमाणाभावात् । इह
 प्रतीतिरेनुमानस्य साधाराधेयभावसम्बन्धव्यपक्षकत्वात् इन्द्रियभावस्य
 सम्बन्धासाधकत्वात् । न चोक्तमूलविरोधः, तादृशसम्बन्धाभावस्य
 साधाराधेयभावसम्बन्धव्यपक्षकत्वेन प्रतीतेन विरोधाभावात् । न च
 व्यपक्षयविरोधः, नोभूतज्ञान प्रत्यक्षमित्युक्तत्वात् । यदपि किं
 त्वादि, तदपि न । सन्निकर्षाभावस्य प्रबलतरसापक्षस्य सत्त्वात् ।
 किं च किमभवस्य विशेषणता मात्र सन्निकर्षः । इन्द्रियसन्निकर्ष
 कारणविशेषणता वा ? किं वा यथाधिकरणे प्रतियोगिसत्त्वमनुबन्ध
 विरोधि स्यात्तद्विशेषणता ? । नायं, मित्वादिस्वदहितभूततादिभि
 पटापभावेऽपि विशेषणतामात्रस्य नियमावरोधेन प्रत्यक्षताऽऽपत्ता ।
 न द्वितीय, परमने कर्णवलयाच्चिद्वसनमस एव धोत्रेन्द्रियत्वान्
 स्यैव स्वप्रपञ्चमावाधिकारणत्वात्त्वेन स्वस्यासन्निकर्षाधिकारणे
 न्द्रियसन्निकर्षाभावेन शब्दाभावस्याप्रत्यक्षप्रमाणत्वात् । तृतीयस्य
 प्रपुरलब्धिर्विरोधित्वनुपनम्बमानत्वम् । तस्य किं यदा कदाचित्
 बोधोऽपेक्षितः । उक्त नियमेन । । आये व्यवहितेऽप्यभावाधिकारणे च
 चिदुपलब्धसम्भवात्प्रतियोगिनस्तद्व्यपक्षानसमवेऽप्युक्तम् । प्रत्यक्ष

(१) एवमुक्तानां प्रमाणानां प्रामाण्यं स्वत एवोत्पद्यते
हायते च । तथा हि स्मृत्यनुभवसाधारणं संवादिप्रवृत्त्य-

स्यात् । न द्वितीयः, श्रोत्रदेशे भूतलादौ वा शब्दस्य घटादेर्वा सत्त्वे-
ऽपि सामान्यभावादिनाऽनुपलम्बसम्भवेन नियमेन तदुपलम्भायोगा-
त्तत्र तदभावस्याप्रत्यक्षतापत्तेरित्यन्यत्र विस्तरः ।

एवमुक्तानां प्रमाणानां केश्यां प्रामाण्यमित्यपेक्षायामाह—एष-
मिति । ननु परतस्त्वप्रामाण्यवादिनि तार्किके आपत्ति इयमेवं वचतुं
शक्यमित्यत आह—तथा हीति । इच्छावृत्तिप्रामाण्यमितिप्रसङ्गवा-

(१) वेदान्तनये प्रत्यक्षादीनि प्रमाणानि च, तैश्च शोकाः प्रमा जन्मन्ते,
जानाश्च ताः प्रमा यथाधौ ज्यथाधौ वेति प्रामाण्यमाहकेतु सति विप्रति-
पत्तयः । तथा हि—

प्रमाःव न स्वतो प्राद्य सशयानुपपत्तितः ।

इति सशयानुपपत्तिहेतुना प्रामाण्यपरतस्त्ववादिनोनैयादिका मनुमानेन
प्रामाण्यं प्रतिजानन्ति । यथा—इदं ज्ञानं प्रमा संवादिप्रवृत्तिजनकत्वं
स्वातिरेकेणप्रमात्वं इति । एतेऽवमिति ज्ञानानन्तरं चमहं जानामीत्यनु यव
सावस्य घटज्ञाननिष्ठप्रामाण्यविषयकतया स्वविषयकं नु-यवसायसामान्येवो
कृशानस्य प्रामाण्यप्रख्यापिकेति केचित् । सविदः स्वप्रकाशत्वेन सविज्ञानक
सामान्येव सविज्ञानप्रामाण्यमाहिकेति गुरवः । तत्तज्ज्ञानजन्यज्ञानतादिहका-
नुमितिज्ञानप्रती तज्ज्ञाननिष्ठप्रामाण्यनिश्चायिका । एते ज्ञान इति प्रतीतिसिद्धौ
घटसमवेत उक्तज्ञानजन्यः प्रादव्यापरपर्यायः पदार्थविशेषो ज्ञानेति भाट्टाः ।
अनुमितिस्तु—इयं ज्ञानता, घटत्ववति घटत्वप्रकारकज्ञानजन्मा, घटत्ववति घटत्व
प्रकारकज्ञानतात्वाद् इत्येव प्रकारिकेति । सर्वेषां मननिरासपूर्वकं स्वसिद्धान्त
दर्शयति—एवमित्यादिना । प्रमाणानामित्यस्य—प्रमोषते तत् प्रमाणमिति
भावप्रत्ययान्तत्वात् प्रमाणमित्यर्थः । प्रमाणस्य भावः प्रामाण्यम् । तथा च
मूलस्थस्य प्रमाणानामित्यस्य प्रमाणमिति; प्रामाण्यमित्यस्य प्रमात्वमित्यर्थो
वेदो । प्रामाण्यस्य उत्पत्तौ स्वतस्त्वं यथा—दोषामात्रसदृशज्ञानसामान्य-
ज्ञानप्रोचन्यत्वम् । इहो स्वतस्त्वं यथा—‘दोषामात्रे सति यावत्साधयमादक-
सामग्रीमादत्वम्’ इति मूल एव वक्ष्यते इति दिक् ।

नुभूतं तद्वति सत्प्रधारकज्ञानत्वं प्रामाण्यम् । तच्च ज्ञानसा-
मान्यसाधमौप्रयोज्य न त्वधिकं शुभमपेक्षते, प्रामात्रेऽनु-
गतगुणाभावात् । नापि प्रत्यक्षप्रमायां भूयोऽवयवेन्द्रियसत्ति-
कर्मः(१) । रूपादिप्रत्यक्षे आत्मप्रत्यक्षे च तदभावात्, सत्यपि
तस्मिन् पीतः शङ्ख इति प्रत्ययस्य भ्रमत्वाच्च ।

(२) अत एव न सल्लिङ्गपरामर्शादिकमप्यनुमित्यादि-

रणव-ज्ञानत्वमिति । अने तस्मिन्साध-तद्वतीति । एतत्तुभ-
साधारणं सत्वादिभूतस्तुवृत्तं प्रामाण्यम् । तद्वति सत्प्रधारकज्ञान-
नित्यर्थः । नन्वेवम्भूते प्रामाण्ये किं स्वतस्त्वम् ! न तावत्सोत्पा-
द्यत्वमात्राभेदादित्यत आह—तच्चेति । ज्ञानजनकसामान्यसा-
माप्तिरिति छारणप्रयोज्यत्वं परतस्त्वं नैसाधिक्यमिममं निदिशति—
न तिष्ठति । प्रामात्रेऽनुगतगुणसत्त्वे प्रमाण्यभावादित्याह—प्रमा-
नात्र इति । ननु प्रामात्र इत्युत्पन्नमुक्तं इत्यङ्गप्रमायां तुभ्यम्
सत्वादित्याह इतिरासायाह—नापीति । उ-ऽनुगतत्वानुपपत्त्य-
दित्याह—रूपादीति । स्वतिरेकदमिवाऽनुभूत्याऽन्वयमभिप्रा-
याह—सत्यपीति ।

अत एव—अन्वयम्यतिरेकमभिप्रायादेव । आदिपदं दोग्धरै-
साप्रधार्यम् । सत्यपि सल्लिङ्गपरामर्शं गन्धप्रममासावच्छेदेन दन्वा

(१) गुण इति शेषः । भूयोभिरवयवैः सहन्द्रियसत्तिकर्तृत्वे तुभ्य-
साधसत्त्वावन्निष्प्रमाणां न सम्भवति । रूपस्याप्यनसावदशमात्रेण एते-
स्यसत्त्वादेऽप्याप्तौ, पीतः शङ्ख इत्यवगमिन्मतेरेवेत्यर्थः ।

(२) अन्वयम्यतिरेकमभिप्रायादेव । उक्तसिद्धावन्निष्प्रमाणां
गन्धम्याप्यपुत्रिषीभसानवन्ति सतिहृदराद्यै सत्यपि गन्धवानदमित्युक्ति-
रप्रमात्यादन्वयमभिप्रायः । इदमिदं अन्वयम्यतिरेकमभिप्रायादेव
विषयस्य वदोवादेन स्वतिरेकमभिप्रायादित्यर्थः ।

प्रमायां गुणः, असङ्गिङ्गपरामर्शादिस्थलेऽपि विषयाबाधेन अनुमित्यादेः प्रमात्वात् । न चैवमप्रमाऽपि प्रमा स्यात्, ज्ञानसामान्यसामग्र्या अविशेषादिति वाच्यम् । दोषाभावस्यापि हेतुत्वाङ्गीकारात् । न चैवं परतस्त्वमिति वाच्यम् । आगन्तुकभावकारणापेक्षायामेव परतस्त्वात् ।

ज्ञायते च प्रामाण्यं स्वतः । स्वतोप्राप्तत्वं च दोषा-

नुमितेरप्रमात्वाद्द्वयभ्यमिचारं मनसि निधाय न्यतिरेकव्यमिचारं दर्शयति-असङ्गिङ्गेति । ननु प्रमस्यापि हादृशसामग्रीप्रयोज्यत्वाविशेषाद् प्रमप्रमाव्यवस्थापकं किमित्याशङ्कानिरासायाह—न चेति । प्रतिषन्धकताभावस्य कार्यमात्रं प्रति हेतुत्वेन क्लृप्ततया दोषाभावस्यापि तथात्वेनाङ्गीकारात् । न चायं गुणत्वेन हेतुः, प्रमाणाभावादि-इत्यर्थः । असङ्गिद्वान्तापत्तिमाशङ्क्य निरासायाह—न चेति । अदृष्टादिसापेक्षत्वाद्-आगन्तुकैति । दोषाभावसापेक्षत्वादाह—मात्रेति । तथा चागन्तुकभावकारणानपेक्षज्ञानसामान्यसामग्रीप्रयोज्यत्वं स्वतस्त्वमित्यङ्गीकारेण हादृशकारणसहकृतज्ञान(१)सामान्यसामग्रीप्रयोज्यस्वरूपपरतस्त्वापातो नास्तीति भावः ।

एवं प्रामाण्यस्योत्पत्तौ स्वतस्त्वमभिधाय तस्य ज्ञतौ तदावेदयति-ज्ञायते चेति । तद्वति तदप्रकारकज्ञानत्वलक्षणप्राप्ताभ्यमुत्पन्नं सज्ज्ञानते च स्वत इत्यर्थः । ज्ञायत इत्यस्य दृष्टत इत्यर्थमभिप्रेत्याह—स्वतोप्राप्तत्वं चेति । परतस्त्ववादिनाऽनुमानादिकं तद्भाहकमङ्गीकृतमतस्तद्धारणाय यावदिति स्वाश्रयमाहकविशेषणम् । यावत्स्वाश्रयमाहकसामग्रीजन्यग्रहणयोवरत्वं तैर्नाङ्गीक्रियते इत्यर्थः । दोषवशाद्-

भावे सति यावत्त्वाभयमाहकसामग्रीप्राहात्यम् । स्वाप्रयो
वृत्तिज्ञानं तद्ग्राहकं (१) सास्त्रिज्ञानं तेनापि वृत्तिज्ञाने
गृह्यमाणे तद्गतं प्रामाण्यं गृह्यते । न चैवं प्रामाण्यसंशय-
नुपपत्तिः, तत्र संशयानुरोधेन दोषस्यापि सत्त्वेन दोषा-
भावघटितस्याभयमाहकभावेन तत्र प्रामाण्यस्यैवामहात् ।

यद्वा—यावत्त्वाभयमाहकप्राहात्ययोग्यत्वं स्वतस्त्वम् ।
संशयस्थले प्रामाण्यस्योक्तयोग्यतासत्त्वेऽपि दोषघो-
नाप्रहाद् न संशयानुपपत्तिः । अप्रामाण्यं तु न ज्ञानसा-
मान्यसामग्रीप्रयोज्यम्, प्रमायामप्यप्रामाण्यापरोः । विन्दु
दोषप्रयोज्यम् (२) । नाप्याप्रामाण्यं यावत्त्वाभयमा-
हकप्राहात् (३) । (४) अप्रामाण्यघटकतद्भावघट्टादेर्वृत्ति-

प्रामाण्यनिधये कशये च सत्ययातिवारणाय-दोषाभावे स्तीति ।
तथा च दोषघरात्तादृशरामभ्या तद्ग्राहेऽपि न दोष इति भावः ।
स्वाभयेत्यानुपपादयति—स्थाभय इति । तेनापि न त्वगुमानेनैव ।
उत्पन्तपद्स्यमाहाद् च दर्शयति—न चेति ।

सत्यन्तमप्रदायावि दोषं परिहरति—यद्वेति । एवमुपपत्तिरूपये-
प्रामाण्यस्य स्वतस्त्वमुपपाद्य तद्प्रामाण्यस्य परतस्त्वं वर्णयति—अमा-

(१) सास्त्रिज्ञानमिति प्रमातृ-नैन्यमित्यर्थः । तेनापि-प्रमातृप्रेषणे
मापीत्यर्थः । तेनापीत्यपि शब्दादनुमानेनापि गृह्यते इति सूचनम् ।

(२) इति उत्पन्नावप्रामाण्यस्य परतस्त्वनुक्तमिति बोध्यम् ।

(३) तथात्वे अमावप्रामाण्यस्य स्वतस्त्वं स्वादिरुपर्यः ।

(४) अप्रामाण्येति । विषयान्निवृत्त्यनुकूलं तद्भावयति तत्पकारवदाव-
स्वप्रामाण्यम् । तथा च अप्रामाण्येत्यादेरवमत्वं । सास्त्रिणा वृत्तिज्ञानोपनीयने
वस्तु गृह्यते नानुपनीयम् । प्राचीतिहरत्कारो सास्त्रिणाऽविद्यावृत्त्या गृह्यते

ज्ञानाऽनुपनीतत्वेन साक्षिणा गृहीतुमशक्यत्वात् । किन्तु
विसंवादिप्रवृत्त्यादिलिङ्गिकानुमित्यादिविषय इति परत एवा-
प्रामाण्यमुत्पद्यते ज्ञायते चेति ।

इत्यनुपलब्धिपरिच्छेदः ॥ ६ ॥

अथ विषयपरिच्छेदः ७

एवं निरूपितानां प्रमाणानां प्रामाण्यं द्विविधम्—
व्यावहारिकतत्त्वावेदकत्वं पारमार्थिकतत्त्वावेदकत्वं चेति ।

प्रामाण्यमिति । विसंवादीति । इयं शुक्तिरजतामिप्रवृत्तिः प्रामा-
ण्यरूपा विसंवादिप्रवृत्तिरजतामिप्रवृत्त्यादिविसंवादिप्रवृत्त्यादिलिङ्गिका-
नुमितिमाद्यम् । आदिपदेनाप्तवचनजन्यत्वादिसङ्ग्रहः । द्वितीयम्
आदिपदं शाब्दज्ञानादिसङ्ग्रहार्थम् ।

इति श्रीपरमहंसपरिव्रजकाचार्यबालगोपालतीर्थश्रीपादशिष्यदत्तवंशा-
वतंसरामकुमारसनुषनपतिसूरिसुतशिवदत्तकृतायां वेदान्तपरिभा-
षाऽर्षदीपिकायामनुपलब्धिपरिच्छेदः समाप्तः ॥ ६ ॥

अथ प्रमेयं निरूपयितुमुपक्रमते—एवमिति । प्रामाण्य-
यथानुत्तार्यज्ञानजनकत्वम् । तत्त्वं यथार्थत्वम् । तथा च तदेवात्र प्रति-
पाद्यम् ।

नेत्रेण तस्याप्रामाण्यं नैव गृह्यते । कथम् ? अप्रामाण्यलक्षणपटकस्य तदभाव-
वत्तादेः तदानीं तथैव कृत्वा साक्षिणा गृहीतुमशक्यत्वात् । अन्यथा रजतामि-
प्रवृत्तिप्रवृत्तिर्न स्यात् । किं तद्दि । विसंवादिप्रवृत्तिलिङ्गिकानुमित्यैव प्रामाण्यं
गृह्यते इति ।

तत्र ब्रह्मस्वरूपावगाहिप्रमाणव्यतिरिक्तानां सर्वप्रमाणानामाद्यं प्रमाण्याम्, तद्विषयाणां व्यवहारदशायां बाधामावात् । द्वितीयं तु जीवब्रह्मैक्यपराणां 'सदेव सोम्येदममक्षासीत्' (छा० ६-२-१) इत्यादीनां 'तस्वमसि' (छा० ६-२-१) इत्यन्तानाम् । तद्विषयस्य जीवपरैक्यस्य कालत्रयाभाष्यत्वान् ।

तच्चैक्यं तत्सर्वपदार्थज्ञानाधीनज्ञानमिति प्रथमं तत्पदार्थो लक्षणप्रमाणाभ्यां निरूप्यते । तत्र लक्षणं द्विविधम्—स्वरूपलक्षणं तटस्थलक्षणं चेति । तत्र स्वरूपमेव लक्षणं स्वरूपलक्षणम्, (१) यथा सत्यादिकं ब्रह्मस्वरूपलक्षणम् । 'सत्त्वं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म' (तै० २-१-१) 'आनन्दो ब्रह्मेति व्यजानात्' (तै० ३-६) इति श्रुतेः ।

सत्यप्रतिपादने पदार्थप्रतिपादनाधीनमतः पदार्थो निरूप्यत इत्याह—तच्चैक्यमिति । इति (२) इति हेतोः । प्रथमोपात्तत्वात्प्रत्यक्षाद्यौ-धरत्वादभ्यर्हितत्वाच्चादौ तत्पदार्थो निरूप्यते इत्यर्थः । तत्र—लक्षणप्रमाणयोः । असाधारणधर्मो लक्षणम् । स्वरूपं तदुत्पावर्तकमिति मुख्यत्वात्स्वरूपलक्षणं लक्षयति—तथेति । तत्पदार्थलक्षणस्य प्रकृतत्वाद्बौद्धिकं प्रकृतप्रकाशयन् इत्यनुदाहरणं वैदिकमेतदुदाहरति—तथेति । आदिपदेन इमानन्ततत्त्वम् । तद्विदन्तारमकमेकमेव लक्षणमिति केचित् । सत्यादिकं प्रत्येकलक्षणमित्यन्ये ।

(१) यथा सत्त्वं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म इति । अत्र सत्यादिकं स्वरूपलक्षणम् । इति पाठः गुरुलक्षके । अथ च गुरुलक्षकेषु तु उपरिनिर्दिष्ट एव पाठः, स च समस्ततः ।

(२) इति । अत्र च गुरुलक्षकेषु वैदिके इत्येति श्रुत्यो इत्येतेः, गुरुलक्षके वापि निरूप्यते इति; तौ वेदस्योत्पत्तौरेकव प्रतीकार्थत्वं मुख्यतरस्य ग्राह्यानाप्येवमिति ।

ननु स्वस्य स्ववृत्तित्वाभावे कथं लक्षणत्वमिति चेत् । न । स्वस्यैव स्थापेक्षया धर्मिधर्मभावकल्पनया लक्ष्यलक्षणत्वसम्भवात् । तदुक्तम्—‘आनन्दो विषयानुभवो नित्यत्वं चेति सन्ति धर्माः, अपृथक्त्वेऽपि चैतन्यात्पृथगिवायमासन्ते’ इति ।

घटादयलक्षणं तु(१) यावद्ब्रह्मदयकालमनवस्थितत्वे सति तत्र्यावर्षकं तदेव, यथा गन्धवस्त्वं पृथिवीलक्षणम् । महाप्रलये परमाणुषु उत्पत्तिकाले घटादिषु गन्धाभावात् । प्रकृते ब्रह्मणि(२) च जगज्जन्मादिकारणत्वम् । अत्र जगत्पदेन कार्यजातं विचक्षितम्, कारणत्वं च कर्तृत्वमदोऽविद्यादौ नातिव्याप्तिः ।

ननु असाधारणधर्मस्य लक्षणत्वात्स्वस्य च स्ववृत्तिपर्यवसायात्कथं सत्त्वादिकं स्वरूपलक्षणमिति शङ्कते—नन्विति । धर्मे पारमार्थिकत्वविवक्षणे गौरवान्मैवमित्याह—नेति । श्लोके पप्रपाशाचार्यसंमतिमाह—तदुक्तमिति ।

द्वितीयं लक्ष्यमिति—सदस्येति । स्वरूपसदस्येऽतिप्रसङ्गनिरास्य सत्यन्दम् । सत्यावृत्तिसाध्यधर्मेऽतिव्याप्तिनिराकरणाय-व्याप्यार्तकमिति । स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थं लौकिकमप्युदाहरति—यथेति । परमतेमाह—महाप्रलय इति । उभयमतेमाह—उत्पत्तिकाल इति । प्रकृत-ब्रह्मणस्तत्कमित्यत्र आह—प्रकृते इति । भावादेरपि अगदन्तःपातित्वादाह—कार्येति । कुलालादावति-नाम्निवारणाय—जातमिति ।

(१) लक्ष्यं वाच० इति पाठः अगपुस्तकयोः । लक्ष्यं नाम वाच० इति पाठः अगपुस्तकयोः ।

(२) अगपुस्तकयोः ‘ब्रह्मणि’ इति पदं नास्ति । अगपुस्तकयोः ब्रह्मणि प्रकृते चेति पाठः ।

कर्तृत्वं च(१) उत्तदुपादानगोचरापरोक्षज्ञानचिकीर्षा-
कृतिमत्त्वम् । ईश्वरस्य चावदुपादानगोचरापरोक्षज्ञानस-
द्भावे च 'य सर्वज्ञः-सर्वविद्यस्य ज्ञानमयं तपः । तस्मा-
देतद्ब्रह्म नामरूपमज्ञं च जायते' (मु० १-१-६) इत्यादि-
श्रुतिर्मानम् । तादृशचिकीर्षासद्भावे 'सोऽकामयत बहुस्यां
प्रजायेय' (तै० २-६) इत्यादिश्रुतिर्मानम् । तादृशकृती च
'तन्मनोऽकुरुत' इत्यादिवाक्यम् ।

ज्ञानेच्छाकृतीनां मध्येऽन्यतमगर्भलक्षणत्रितयमिदं विव-

कार्यमात्रमित्यर्थः(२) । कारणत्वमपि प्रधानादिसाधारणमित्यत आह—
कारणात्वं चेति ।

एवमपि कथं निरास इत्यत आह-कर्तृत्वं चेति । अत्र प्रमाणा-
कार्हायामाह-ईश्वरस्येति । सर्वज्ञः-तामान्यतः सर्वविशिरोक्तः ।
ब्रह्म कार्यं ब्रह्म हिरण्यगर्भः, नाम यद इत्यादि, रूपं शुक्रादि, अन्नं
मीदियवादि । 'यः बालकालो गुणी सर्वविद्यः' इत्यादिश्रुतिसादिपदार्थः ।
यस्मादाकारादिः(३) च आत्मा कामितवानिच्छां कृतवान् बहुधा भवे-
यम्' इति । कथमेकस्य बहुधा भवनमित्यत आह—प्रजायेयेति ।
उत्पद्येय । तदैतत् इत्याद्या श्रुतिरादिनोपादेया । (४) तद् ब्रह्म । य
प्राणमसृजत इत्याद्या श्रुतिरादिनोपादेया ।

त्रितयमिति । तत्र उपादानगोचरापरोक्षज्ञानदत्त्वं तादृशचिकी-

(१) तदुपरि । तथा घटपटादरावाणासुपादानकारणानि कृपाशब्-
न्वादीनि तद्गोचर-मपरोक्षज्ञान-चिकीर्षा-कृति-आस्ति इत्यतस्त्व भावस्त-
त्त्वम् । कुलादिषु लक्षणसम्भवः । अस्ति कुलात्ते घटोपादानकालपरिचय-
प्रत्यक्षज्ञानम्, घटं कर्त्तव्यातीति चिकीर्षा कृपाशब्दसंबन्धिका इतिशेति ।

(२) तथा च घटादिमात्रजनकेषु कुलादिषु यावत्सर्वजनकत्वमावेद
नातिश्यासितित्यर्थः । (३) आचरे इति शेषः ।

(४) 'तन्मनोऽकुरुत' इत्यस्य भाववस्तुतत्पदसार्थमाह टीकाकारः-तद्ब्रह्म ।

क्षतम्, अन्यथा व्यर्थविशेषणत्वापत्तेः । अत एव जन्म-
स्थितिर्ध्वंसानामन्यतमस्यैव लक्षणै प्रवेशः । एवं च
प्रकृते लक्षणानि नैव सम्पद्यन्ते । ब्रह्मणो जगज्जन्मादि-
कारणत्वे च—‘यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते येन
जातानि जीवन्ति यत्प्रयन्त्यमिसंविशन्ति’ (तै० ३-१) इत्या-
दिश्रुतिर्मानम् ।

यद्वा—निखिलजगदुपादानत्वं ब्रह्मणो लक्षणम् । उपा-

दावत्वं तादृशकृतिमत्त्वमित्येवमित्यर्थः । एकमेव लक्षणं कुतो नेत्यत
माह—अन्ययेति । लक्षणत्रितयाऽविवक्षणे इत्यर्थः । यत एकलक्षण-
विवक्षणे विशेषणवैयर्थ्यमतो विशेषणवैयर्थ्यादेव जन्माद्यन्यतमस्यैव
लक्षणै प्रवेश इत्याह—अत एवेति । फलितमाह—एष चेति ।
कार्यजातजन्मगोचरापरोक्षज्ञानवत्त्वम्, तत्स्थितिविषयतद्ब्रत्वम्, तल्लय-
गोचरतद्ब्रत्वम्, समस्तकार्यगोचरचिकीर्षाऽऽश्रयत्वम्, तत्स्थितिविषय-
चिकीर्षावत्त्वम्, तल्लयगोचरचिकीर्षास्वदत्वम्, कार्यमानजन्मगोचर-
कृतिमत्त्वम्, तत्स्थितिविषयककृत्याश्रयत्वम्, तल्लयगोचरकृत्यास्प-
दत्वमित्येवंरूपाणीत्यर्थः । ब्रह्मणो जगज्जन्मादिहेतुत्वेऽपि प्रमाणाका-
ङ्क्षायांमाह—ब्रह्मण इति । प्रयन्ति-प्रलयं यच्छन्ति सन्ति यत्प्रवि-
शन्ति । ‘सर्वाणि ह वा इमानि भूतान्याकाशादेश समुत्पद्यन्ते आकाशं
यत्पत्तं यान्ति’ (छा० १-९-१) इत्याद्या श्रुतिरादिनोपादेया ।

ननु त्रिभिरस्योपादानत्वसूचनादेकैकस्य लक्षणप्रवेशो (१) तत्र
सिद्धपतीत्यद्वयाऽऽह—यद्वेति । उपादानं च यदभिन्नं कार्यमुत्पद्यते
तन् (२) । तदभेदस्य पृथक्सत्ताऽन्यत्वं तच्चाविद्याब्रह्मणोः समानं
मद्गम्यभ्यस्तस्य पृथक्सत्ताऽन्यत्वादित्याद्येनाह—उपादानत्वं चेति ।
तथा च कल्पितविकारसम्बन्धस्य वास्तवनिर्विकारत्वाविरोधादुपादान-

(१) तद् उपादानत्वं न सिद्ध्यतीत्यर्थः । (२) तदिविषय कलपुस्तक-
योर्नास्ति ।

दानत्वं च जगदध्यासाधिष्ठानत्वम्, जगदाकारेण विपरिणममानमायाऽधिष्ठानत्वं वा । एतादृशमेवोपादानत्वमभिप्रेत्य 'इदं सर्वं यदयमात्मा' 'सच्च त्यच्चाभवत्' (तै० २-६) 'बहुस्यां प्रजायेय' (तै० २-६) इत्यादिभूतित्तु

त्वेऽपि विकाररून्यर्थं मन्त्रण इति भावः । विपरिणममानमेवोपादानमिति यथाग्रहस्तर्ह्यस्तूपादान माया, तथाऽपि स्वाधिष्ठानं मन्त्र विना तस्य स्तूपात्वाभावात्तदधिष्ठानस्याभ्युच्यमानमुपादानत्वमविच्छेदमिति तथा भूलमायाऽधिष्ठानरश्मेश लक्षणमस्त्वित्याशयेनाह—जगदाकारेणेति । न च जगतो मायापरिणामत्वे मानाभावः । 'माया तु प्रकृतिं विदात्' (श्वे० ४-१०) 'मयाऽप्यक्षणे प्रकृतिः सृजते सचरावरम्' (भ० यो० १-१०) अगन्मस्यापरिणामरूपं कार्यत्वाच्छ्रुतिरूप्यवदिति प्रमाणत्वात् । न च 'साध्यत्वमुपाधि', साधनम्यापकत्वात् । यद्वा, जगत्प्रोपादानकं कार्यत्वात्समतत्वात् । तज्येत्(१) सापवात् । (२) तदपि भ्रुतिस्मृतिप्रामाण्यात्परिशेषाद्दृग्मम् । माया अविद्या अज्ञानमित्यनर्णान्तरम् । ननु भ्रुतित्तु अगद्मन्त्रणोक्तादात्म्यम्यपदेशात्जगदाकारेण विपरिणममानत्वमुपादानत्वमित्येव तत्सङ्गं कुनो नाज्ञोमियत् इयादृश्यचेतनस्य जगदाकारेण परिणामायोगात् कूटस्थमित्यस्यभ्रुतिविरोधाच्चोपोपादानत्वमभिप्रायेणैव तात्तु तथा म्यपदेश इत्याह—एतादृशमेवेति । यदिदं सर्वं हिरण्यगर्भादिस्तम्भर्यन्तं तदयमात्मेति यथोक्तं । स्यान्निरितिवत्तादात्म्यम्यपदेशः । सद्—मूर्तशुभ्यादिभूतत्रयम् । तद्—अमूर्तेष्वप्याकारो । तद्रूपमवदिति (३) श्रुतिः रूप्यमव-

(१) तस्य उपदानमेत्यर्थः । (२) तदपि उपादानमपीत्यर्थः ।

(३) गणुस्त्रके तद्रूपमवदित्यर्थ इत्येव पाठः । अथ श्रुतिः रूप्यमवदितिपर एति निदर्शनरदनंनपरः पाठः दिष्टः ।

ब्रह्मप्रपञ्चयोस्तादात्म्यव्यपदेशः । घटः सन् घटो भाति
घट इष्ट इत्यादिलौकिकव्यपदेशोऽपि सच्चिदानन्दरूपब्रह्मैक्या-
ख्यासात् ।

नन्वानन्दात्मकचिदध्यासाद् घटादेरिष्टत्वव्यवहारे दुःख-
यापि तत्राध्यासात्तत्रापि इष्टत्वव्यवहापत्तिरिति चेत् । न ।
प्रारोपे सति निमित्तानुसरणं, न तु निमित्तमस्तीत्यारोप इत्य-
भ्युपगमेन दुःखादौ सच्चिदंशाध्यासेऽप्यानन्दांशाध्यासामा-
वात् । जगति नामरूपाराद्यव्यवहारस्तु अविद्यापरिणामात्म-
कनामरूपसम्बन्धात् ।

दितिवत् । बहुस्यां (१) बहुतादात्म्यवान्मवेयम्, स्वप्नद्रष्टुः स्वप्नपदा-
तादात्म्यवदिति विवेकः । आदिपदेन 'सर्वं सच्चिदं प्रष्ट, (छा०
१-१४-१) 'तदादात्म्यमिदं सर्वम्' (छा० ६-८-७) इत्याद्याः
श्रुतय उपदेयाः । एवं लौकिकोऽपि तादात्म्यव्यपदेशोऽध्यासकृत एवे-
त्याह—घटः सन्निति ।

अतिप्रसङ्ग शङ्कते—नन्विति । घटादिविष्टत्वव्यवहारदर्शनादा-
बन्दाद्यासस्तत्र वर्ण्यते तद्दर्शनात् दुःखे आनन्दांशाध्यास (२)
इत्याह—नैति । आदिपदं दुःखसाधनपरम् । सच्चिदंशाध्या-
सेऽपि—(३) तदादात्म्याध्यासेऽपि । एवमग्रेऽपि । एवं प्रपञ्चे नामरू-
पव्यवहारः किरुत इत्यत आह—जगतीति । श्लोकेऽद्वियुक्त्वाभ्य-

(१) अत्र दृष्टपुस्तकयोः बहुस्यां बहुतादात्म्य स्वप्न० इति पाठः । गणु
नन्दे-भवेय स्वप्न० इति पाठश्च । तयोरेतदुपपन्नतामालोच्यैषोऽस्माभिः
धरितः ।

(२) आनन्दाध्यास इति कस्यपुस्तकयोर्नास्ति ।

(३) सच्चिदंशाध्यासः तदादात्म्याध्यासः इति पाठः कस्युक्तः । सच्चि-
दाध्यासेन तदादात्म्याध्यास इति पाठः सपुस्तके तयोः सपुस्तकयोः रिष्टः ।

तदुक्तम्—

अस्ति भाति प्रियं रूपं नाम चेत्यंशपञ्चकम् ।

आद्यं त्रयं मूलरूपं जगद्रूपं ततो द्वयम् ॥ इति ।

अथ जगतो जन्मक्रमो निरूप्यते—तत्र सर्गाद्यद्यते
परमेश्वरः सृज्यमानप्रपञ्चवैचित्र्यहेतुप्राणिकर्मसहकृतोऽ-
परिमितानिरूपितशक्तिविशेषविरिशिष्टमायासहितः समाम-
रूपात्मकनिखिलप्रपञ्चं प्रथमं बुद्धावाकज्ञाप्येदं करिष्य-
मीति सङ्कल्पयति 'तदैक्षत षट्सुखां प्रजायेय' (छा०
६-२-३) इति 'सोऽकामयत षट्सुखां प्रजायेय' (वै०
२-६) इत्यादिश्रुतेः । तत्र आकाशादीनि पञ्चभूतानि अप-

मुदाहरति—तदुक्तमिति ।

एवं स्वरूपत्रयस्य लक्षणान्यां तत्पदार्थं लक्षयित्वा जगदुत्पत्तिनिरु-
पणं प्रतिजानीते—अयेति । आकृतप्येदम्—इत्यनिरुक्तिरपि । पर-
मेश्वरे वैषम्यनिराधार्यमुक्तं सृज्यमानेति । ननु तस्मै कृत्स्नरूपेण
तत्र षट्सुखादिकमित्यस्याहानि इत्यर्थमुक्तम्—अपरिमितेत्यादि ।
प्रमाणमाह—तदिति । 'तन्मनोऽकृष्टं' इत्यादिश्रुतेरादिपरादुपदेशेन
ततः—रक्षणस्य प्रवृत्तानन्तरम् । (१) विषयद्विकरणं मनसि निपातय-
त्वाकाशादीनोति । तथा च श्रुतिः 'तस्मादा एतस्मादात्मन आद्य-
शस्वभूतः आद्यसाद्राद्युर्वायोरग्निरग्नेरायः अद्रूपः पृथिवी' (वै०
३-१) इति । अपथीकृतभूतानामेव पुराणादिषु तन्मात्रपदवतिरायः

(१) विषयिणि । आकाशरूप नित्यत्वमाभिप्रेतयन्ते, ततः कुतो अन्य-
स्वरूपाप्यते स्वरूपोऽस्तिवर्तं मन्यतेति उदाहरणं एवकारोक्तद्वारा वर्तव्य-
मन्यकार इत्याह विषयिणि । 'न विषयवृत्तेः' (म० सू० २-१-१) इत्य-
कारणमित्यर्थः ।

स्त्रीकृतानि (१)तन्मात्रपदप्रतिपाद्यानि उत्पद्यन्त । (२)तत्रा-
काशस्य शब्दो गुणः । वायोस्तु शब्दस्पर्शौ । तेजसस्तु
शब्दस्पर्शरूपाणि । अपां तु शब्दस्पर्शरूपरसाः । पृथिव्यास्तु
शब्दस्पर्शरूपरसगन्धाः ।

न च शब्दस्याकाशमात्रगुणत्वम्, वाय्वादावपि तदु-
पलम्भात् । न चासौ भ्रमः, (३)बाधकाभावात् । इमानि
भूतानि त्रिगुणमायाकार्याणि त्रिगुणानि । गुणास्सत्त्वर-

इत्याशयेनाह—तन्मात्रेति । पञ्चीकृतभूतेषु शब्दादिगुणोपलब्धेर-
पयोक्तृत्वेष्वप्यनुमानसिद्धान् तानाह—तत्रेति । अपञ्चीकृताकाशा-
दिभूतेषु ।

नैयायिकमर्तं निरस्वति—न चेति । पञ्चीकृतवाय्वादी तदुपल-
म्भात्पञ्चीकृतवाय्वादावपि तदुपलम्भ इति भावः । ननु जलादावपि
गन्धोपलम्भारकथं तस्य पृथिवीमात्रगुणत्वमिति चेन्न । तस्य पञ्चीकृ-
तपृथिव्यंशसम्बन्धकृतत्वेन जलादेः पृथिव्यवर्षत्वेन बाधकसद्भावेन
च भ्रमत्वान् । एतेषां त्रिगुणात्मकत्वेऽपि सत्त्वगुणप्रधानैभ्य एभ्यो यदु-

(१) तन्मात्रेति । शब्दतन्मात्र-स्पर्शनन्मात्र-रूपतन्मात्र-रसतन्मात्र-
गन्धतन्मात्राणीत्यर्थः । इमानि सप्तभूतानि-अपञ्चीकृतपञ्चभूतानि-तन्मात्रा-
णीत्यादिशब्दैर्यथैवदिश्यन्ते । तन्वाना श्रोत्रादीनामिन्द्रियाणां प्राणादीनां
वायूनाश्चानीन्द्रियत्वात्कारणानामपि भूतानां सप्तत्वमुक्तमेव । अत एव
शिरशरीरस्य नाप्यस्यमिति ।

(२) तत्रेति । तेष्वपञ्चीकृतैधित्यर्थः । आकाशस्य शब्दो गुण इत्यादि ।
ननु तन्मात्राणां सप्तत्वेनानुपलम्भमानत्वे किमर्थं तत्र गुणा जज्ञीक्रियन्त
एति चेन्न । तज्जेषु स्थलभूतेषु गुणोपलब्धेरकारणकत्वप्रसङ्गात् तत्कारणेष्ववश्य
गुणानामज्ञीकार्यत्वादिति ।

(३) शौकिकभ्रमस्य संसारदशायां बाधावश्यम्भावेन वाय्वादिशब्दस्य
बाधामात्र भ्रमत्वमिति ।

जस्तमांसि । एतैश्च सत्त्वगुणोपेतैः पञ्चभूतैर्व्यस्तैः
 पृथक् क्रमेण श्रोत्रत्वक्चक्षुरसनघ्राणरूपाणि पञ्चशने-
 न्द्रियाणि जायन्ते । एतेभ्यः पुनरधशादिगतसास्त्रिणां
 शोभ्यो मिलितेभ्यो मनोबुद्धपहङ्कारचित्तानि जायन्ते ।
 श्रोत्रादीनां पञ्चानां क्रमेण दिग्वाताकर्षणशक्तिनोऽधिष्ठा
 तृदेवताः । मन आदीनां चतुर्णां क्रमेण चन्द्रचतुर्मुखराह
 राच्युता अधिष्ठातृदेवताः ।

एतैरेव रजोगुणोपेतैः पञ्चभूतैर्व्यस्तैर्यथाक्रमं वाक्
 पाणिपादपायूपस्थाख्यानि कर्मेन्द्रियाणि जायन्ते । तेष
 च क्रमेण घृहीन्द्रोपेन्द्रमृत्युप्रज्ञापतयोऽधिष्ठातृदेवताः
 रजोगुणोपेतपञ्चभूतैरेव मिलितैः पञ्च धातवः प्राणपान-
 क्त्यानोदानसमानारूपा जायन्ते । सत्र प्राणमनवान् धातु-
 प्राणः नासादिस्थानवर्ती । अर्धभागमनधानपानः पाप्या-

स्वयते तदाह—एतेष्वेति । एतौ—अपशोऽस्ते । मनसः स्थानं वल
 न्तरं बुद्धेर्वदनम् अहङ्कारस्य हृदयं चित्तस्य नाभिरिति शारीरकेषु
 यदि मनसादिगोलकान्युक्तानि । दिग्वाताकर्षणशक्ति- भावस्तत्र
 शुद्धत्याह—श्रोत्रादीनामिति । यद्यपि शुक्लालेषुनिषदि प्राणस्य
 श्रुतिषु देवतोक्ता, तथाऽपि श्रुत्यभिमानिन्या देवताया अथएवम
 तदधिष्ठातृत्वादभिरोधः ।

एवप्रधानानामेषां अर्थमाह—एतैरेवेति । तेषु पञ्चधातुः अर्ध-
 लक्ष्मण—प्राणिति । सर्वदोषवर्णतिमात्रित्वर्थः । तेनेत्यन्तिप्रसव
 उदानस्योर्ध्वगतिष्वेऽपि नातिप्रसवः । 'वायुः आचो भूत्वा नाभिके
 प्राणिराव' (तै० २—४) इत्येतरेषुश्रुतिषुचत्याह—नासादि-
 ति । नाम्नादिनासिष्ठापर्यन्तादि स्थानान्यादिपर्यायः । अर्धं लक्ष-
 णं—अर्थांगिति । अर्धभागमनवान् । नासादिपायुपर्यन्तस्थाना

दिस्थानवर्ती । विष्वग्मातिमान् व्यानः, अखिलशरीरवर्ती ।
उर्ध्वगमनवानुत्क्रमगवायुरुदानः, कण्ठस्थानवर्ती । अशि-
तपीताज्जादिसमीकरणकरः समान, नामिस्थानवर्ती । तैरेव
तमोगुणोपतैरपञ्चीकृतभूतैः पञ्चीकृतानि जायन्ते । 'तासां
त्रिवृत त्रिवृतमेकैका करवाणि' (छा० ६-३-३) इति श्रुतेः
(१)पञ्चीकरणोपलक्षणार्थत्वात् ।

चादिशब्दार्थः । तथा चैतरेवश्रुति मृगुरापाना भूत्वा नामि प्रावि-
ष्ट' (ऐ० २-४) इति । व्यान लक्षयति—विष्वगिति । विष्व-
गमनवान्सर्वतो गमनवान् । उदानलक्षणमाह—ऊर्ध्वमिति ।
शण्डेऽतिप्रसङ्गमाह—उत्क्रमयेति । लोकान्तरगानाञ्चल
ऊर्ध्वगमनवानित्यर्थः । 'अयेकयोर्ध्व उदान' पुष्येन पुष्य लोक नय-
ति' (प्र० ३-७) इत्यादिप्रश्नोपनिषदाक्यमत्र प्रमाणम् । यद्वा,
एव पीताशितपानीयाज्जायुद्गारुडियोत्क्रमण तदेतुस्तदर्थमूर्ध्वगमन-
रन्वित्यर्थः । समानं लक्षयति—अशितेति । अस्य सकलशरीरव-
र्तिवेऽपि मुख्यत्वानमाह—नामोति । प्राणारीणा लक्षणान्युक्तानि
मैत्रेयेऽपनिषदि—'अथ योऽयमूर्ध्वमुत्क्रामति एष वाव स प्राण योऽय-
मर्वावं स क्रामति येनैता शिरा अनुभ्याता योऽय पीतमशितमुद्गिरति
योर्ध्वं स्यद्विष्टमन्नं पातुमपाने स्थापयति अणिष्ट चाद्दे समानयति'
इति । तमोगुणप्रधानानामेषा धर्यामाह—तैरेवेति । ननु त्रिवृत्कर
णस्य श्रुतिमूलकत्वात्त्रिवृतभूतानीति वक्तव्ये पञ्चीकृतभूतानीति श्रुति
विस्तमित्यत आह—तासामिति । तैरोऽवधस्पाणा मध्ये एकं
तैरेभूतं द्विधा विमज्य तयोरेकं पुनर्द्विधा विमज्य तयोरेकं तयोरेकयोः
संयोजनम् । तथा अत्र द्विधा विमज्य तयोरेकं मायं पुनर्द्विधा विमज्य
तयोरेकयोस्तेकं पृथिव्यो संयोजनम् । एवं पृथिवी द्विधा विमज्य तयो-

पञ्चीकरणप्रकारश्चेत्यम्—आकाशमादौ द्विधा विभज्य-
तयोरेकं भागं पुनश्चतुर्धा विभज्य तेषां चतुर्गामं-
शानां धाव्यादिषु चतुर्षु भूतेषु(१) संयोजनम् । एवं षासु
द्विधा विभज्य तयोरेकं भागं पुनः (२)चतुर्धा विभज्य
तेषां चतुर्गामंशानामाकाशादिषु संयोजनम् । एवं तेषु
आदीनामपि । तदेवमेकैकभूतस्यार्द्धं स्वांशात्मकमर्दान्तरं
चतुर्विधभूतमयमिति पृथिन्यादिषु स्वांशाधिक्यात्पृथि-
व्यादिव्यवहारः । तदुक्तम्—

‘वैशेष्यात्तु तद्वादस्तद्वादः’ (ब्र० सू० २-४-२३) इति ।

रेकं भागं पुनर्द्विधा विभज्य तयोरेकयोरजलनभसोः संयोजनमिति ‘विभज्यं
त्रिभूतमेकैकं करवाभि’ इति युतेरिति । यद्यपि सान्दोमे त्रिभूत्करणतु-
क्तम्, तथाऽपि तद्वाङ्मयस्योत्पन्नभूतपञ्चोत्पत्त्यनुसारित्वात्तस्यास्य पञ्चभूतौ-
त्पत्तिपरत्वेन सूचकारैः सिद्धान्तितत्वात्त्रिभूत्करणस्यापि पञ्चोत्पत्तौपत्र-
क्षुणार्थत्वं न्याय्यमिति भावः ।

ननु पञ्चानामपि पञ्चात्मकरे कर्म पृथिवं दमिदं अतमित्यादि
व्यपदेश इत्याशङ्क्याद—पृथिन्यादिष्विति । अत्र द्वितीयाभा-
यान्तर्गतं भगवतो व्याप्त्यत्वं त्र्यं प्रमाणमित्यादः—तदुक्तमिति ।

(१) चतुर्षु भूतेष्विति । द्विधा विभक्तेषु भूतेषु एकस्मिन्शरिभगवतो
भागे अर्द्धांशस्य संयोजनं न तु विभक्ते शत्रुर्नीयम् । तथा चैव पञ्चोत्पत्तौ
प्रकारः आकाशादीनि पञ्चभूतानि द्विधाविभक्तेषु, तेषामेकैकं भागं तदवर्षं रश्च-
दित्वा अपरपञ्चभागान् प्रत्येकं चतुर्धा विभक्तेषु, विभक्तरवाकाशादीन् चतु-
र्षोऽंशान् आकाशाभ्यनिरित्पन्नानामविभक्तार्थयोगे योजयेत् । एवं वाक्यादिषु ।
तथा च पञ्चोत्पत्तौ वाक्यादीनामंशा वाक्यान्मितात्मवाक्यान्मिन् एक आकाशांशः, तेषु
मिहितेषु सत्सु पञ्चीकृत आकाशा इति । एवं वाक्यादिष्वपि देवमिति ।

(२) सङ्गुत्पत्तकयोः पुनः शब्दो नास्ति ।

पूर्वोच्छैरपञ्चीकृतैर्लिङ्गशरीरं परलोकयात्रानिर्वाहकं मोक्ष-
पर्यन्तं स्यादि मनोबुद्धिभ्यामुपेतं ज्ञानेन्द्रियपञ्चकर्मैन्द्रियप-
ञ्चकप्राणादिपञ्चकसंयुक्तं जायते ।

तदुक्तम्—

पञ्चप्रागमनोबुद्धिदशेन्द्रियसमन्वितम् ।

अपञ्चीकृतमूत्रोत्स सूक्ष्माङ्गं भोगसाधनम् ॥ १ ॥ इति ।

तच्च द्विविधं—परमपर च । तत्र परं हिरण्यगर्भलिङ्ग-
शरीरम्, अपरमस्मदादिलिङ्गशरीरम् । तत्र हिरण्यगर्भ-

शब्दः शङ्कानिरासार्थः । विशेषस्य भागो वैशेष्यम्, तस्मात्स्वभावास्य
म्यस्वात्तद्वादः शृङ्खिलमिदं अवमित्यादिश्वपदेशः । तद्वादपदा-
भ्यासोऽभ्यासधर्मात्मसूचनायं । एतेन पञ्चीकरणे सम्प्रदायाव्यभिदि-
मपि मादरणीयं तन्मूलभूतश्रुतिसूत्रयोरभावात्, अन्यथा गगनपद्-
मस्येवाक्षुपत्वापत्तिरिति प्रत्युक्तम् । श्रुतिसूत्रयोरेकतन्त्रन्यायस्वादन्यथा
पुराणवाक्यानां निरात्मत्वनाभावात्तदपञ्चीकृतेतरभूतगुणानामित्तरस्मिन्प-
ञ्चीकृतेऽप्यनुपलभ्ये । तथा च यथा पञ्चीकृतहेत्र आदावपञ्चीकृतस्वगु-
णानामेव धर्मं न त्वपञ्चीकृतस्वेतरगुणानां तथाऽऽकारावाद्दशोरपीति
सर्वथा सम्प्रदायसिद्धे पञ्चीकरणमादरणीयमिति भावः ।

तेषामेव गुणत्रयोपेक्षायां धन आदिसमुदायात्मकं लिङ्गशरीरं
धर्ममित्याह—पूर्वोक्तैरिति । ननुपनभ्यमानस्तृतरशरीरेणैव सम-
स्तकार्यनिर्वाहकमर्थकमेतदित्यत आह—परलोकोऽिति । तस्य
मोक्षेऽप्यभावाभावमाशङ्क्याह—मोक्षेति । आत्यन्तिकप्रत्ययपर्यन्तं
स्वावोत्पर्यं । तेषां समुदायं शरीरमित्यादिमैत्रेयश्रुतिमूलकमभियुक्त-
वाक्यमत्र प्रमाणमित्याह—तदुक्तमिति । सूक्ष्माङ्गं—सूक्ष्मशरीरम् ।
तत्र मद्भाग्यव्यापित्वादायं परं, देहमात्रं सृष्टित्वाद् द्वितीयपरमित्या-
शयनाह—सचेति ।

लिङ्गशरीरं महत्त्वम्, अस्मदादितिङ्गशरीरमहङ्कार इत्याख्यायते ।

एवं तमोगुणयुक्तेभ्यः पञ्चोक्तभूतेभ्यो भूम्यन्तरिक्ष-
महर्जनस्तपः सत्यात्मकर्योर्ध्वलोकसप्तकस्य अतलवित-
लमुतलतलातलरसातलमहातलपातालाख्याधोलोकसप्तकस्य
ब्रह्माण्डस्य जरायुजाण्डजस्वेदजोद्भिज्ज्जाख्यचतुर्विधस्यूत-
शरीराणामुत्पत्तिः । तत्र जरायुजानि जरायुभ्यो जातानि,
मनुष्यपर्थादिशरीराणि । अण्डजानि अण्डेभ्यो जातानि,
पक्षिपद्मगादि शरीराणि । स्वेदजानि स्वेदाज्जातानि,
यूकामशकादीनि । उद्भिज्जानि भूमिमुद्भिद्य जातानि,
वृक्षादीनि । वृक्षादीनामपि पापफलभोगायतनत्वेन
शरीरत्वम् ।

तत्र परमेश्वरस्य पञ्चतन्मात्राद्युत्पत्तौ सप्तदरावय-
धोपेवलिङ्गशरीरोत्पत्तौ द्विरण्यगर्मस्थूलशरीरोत्पत्तौ च

सुबालमुठौ संन्यासविभावप्यारण्यकमुठौ च चतुर्दशभुवनामह-
ब्रह्माण्डोत्पत्तिरभिहिता तदनुसृत्याह—एषमिति । 'शरीरत्रैः कर्म-
सोपैर्वाति स्यावरातां नरः' इत्यादिवचनमनुसृत्याह—वृक्षादीनामिति ।

मन्वशरीरस्य परमात्मनः शरीरसाप्यमाज्ञाणादिद्यै प्रति इदं
हेतुत्वमित्याशङ्क्य तत्र परम्परयेति इत्येति—उच्येति । (१) अर्ध-
कदम्बे । तिङ्गशरीरस्य द्विविधस्य 'यो ब्रह्मणं निदधाति पूर्णम्'
(अ० ६-१८) इत्यादिमुक्तिर्द्विरण्यगर्मस्य च (२) साक्षात् ब्रह्मधर्मत्वे

(१) कर्मकदेवलिङ्गशरीरोत्पत्तौ ननुसुते ।

(२) अण्डो नास्त्यन्वेषु पुस्तकेषु । त्रुतिः तिङ्गशरीरस्य द्विरण्यगर्म-
स्य च साक्षात् ब्रह्मधर्मत्वे प्रमाणमित्यन्वयः ।

साक्षात्कर्तृत्वम् । इतरनिखिलप्रपञ्चोत्पत्तौ हिरण्यगर्भादि-
द्वारा,—‘हन्ताहमिमास्मिन्नो देवताः अनेन जीवेनात्मनाऽनु-
प्रविश्य नामरूपे षयाकरवाग्नि’ (छा० ६-२-२) इति श्रुतेः ।
हिरण्यगर्भो नाम भूर्तित्रयादन्यः प्रथमो जीवः ।

स वै शरीरो प्रथमः स वै पुरुष उच्यते ।

आदिकर्ता स भूतानां प्रज्ञापे समवर्तत ॥ १ ॥

‘हिरण्यगर्भः समवर्ततापे भूतस्य’ (फल्गु० ११-४ श्रु०
स० १०-१२०-१) इत्यादिश्रुतेः । एषं भूतभौतिकसृष्टिर्निरू-
पितः । इदानीं प्रलयो निरूप्यते ।

प्रलयो नाम त्रैलोक्यनाशः, स च चतुर्विधः—नित्यः
प्राकृतो नैमित्तिक आत्यन्तिकश्चेति । तत्र नित्यः—प्रलयः

प्रमाणम् । आदिपदं मरीच्यादिसम्प्रादकम् । हिरण्यगर्भादिद्वारा परे-
शस्य कर्तृत्वे श्रुति प्रमाणयति—हन्तेति । ऐश्वर्याः—तेजोऽर्थरूपाः ।
ननु हिरण्यगर्भस्य परेशभूतित्रयान्तर्गतत्वेन रूपं बीजस्वमित्याश-
ङ्क्याह—हिरण्यगर्भ इति । अत्र प्रमाणमाह—स इति । शरीरोति
श्रुत्या तस्य जीवत्वावधारणन्भूर्तित्रयान्तरत्वे श्रुतिः प्रमाणमिति भावः ।

‘महादेवता प्रथमं सम्भूय’ (मु० १-१) इत्याद्या श्रुतिरादिपदादेया ।
सृष्टिप्रतिपादनोपसंहारपूर्वकं प्रलयनिरूपणं प्रतिजानीते—एवमिति ।

*भूलोकेऽधोलोकानामन्तर्भावः स्वलोके तदुपरिष्ठानामिति त्रिलो-
कीपद्ये च प्रत्ययः नित्यादिभेदेन त्रिविधः । चतुर्दशलोकीपद्ये स नैमि-
त्तिक इत्येव* । तस्य चातुर्विध्यमभिप्रेत्याह—स चेति । प्रलयो
नाम विनाश इति पाठः स्पष्टः । एनायं लक्षयति—संज्ञेति । नित्यः

* * * यत्रचिदमध्यगतस्य पाठस्य शूलेन सङ्कतिर्न दृश्यते । यथा कथञ्चि-
दस्यापनयनं—त्रिलोकीपद्ये नैमित्तिकप्राकृतपरिशीकरणैः प्रलयः त्रिविधः । च-
तुर्दशमुपनानीतिपद्ये त्रिलोकीपद्यत्रिलोकानां क्षयनं चिरसापत्ताननिमित्तो-
त्थो भवतीति नैमित्तिकस्यातिरिक्तमिति ।

सुपुतिः, तस्याः सकलकार्यप्रलयरूपत्वात् । धर्माधर्मपूर्वसंस्काराणां च तदा कारणात्मनाऽवस्थानम् । तेन सुप्तोत्थितस्य न सुखदुःखाद्यनुभवानुपपत्तिः । न वा स्मरणानुपपत्तिः । न च सुप्तावन्तःकरणस्य विनाशे तदधीनप्राणादिक्रियाऽनुपपत्तिः ।
(१) यस्तुतः आसाद्यभावेऽपि तद्गुणलब्धेः पुरुषान्तरविभ्रममाश्रित्वात् सुप्तशरीरोपलम्भवत् ।

न चैवं सुप्तस्य परेतादविशेषः । सुप्तस्य हि लिङ्गशरीरं संस्कारात्मनाऽत्रैव' वर्तते, परेतस्य तु लोकान्तरे

प्रलयः प्रतिदिने प्रवित्तयः । 'सुपुतिशाले सकले विलीने' (कै. १-११) इति कैवल्यश्रुतिमनुसृत्याह—तस्या इति । नन्वेवं तर्हि गुणादिहेतोः धर्मादेः सृष्टिहेतोः संस्कारस्य च तदानीं प्रवित्तया-द्वित्यतस्य कथं सुप्तादिभेदभोगः पूर्वपदार्थस्मरणं चेत्याशङ्क्याह—धर्माधर्मेति । कारणात्मना—अविद्यात्मना' स्वार्थकारणात्मना वा । नन्वन्तःकरणस्यापि तदानीं कारणात्मनाऽवस्थानात् कथं तदधीनप्राणादिविद्येत्याशङ्क्य देहहेतुधर्मविनाशेऽपि देहस्वितिवत्स्मियोरपत्तिपरि नानुपपत्तेत्याह—न' चेति । ननु कारणाभावे द्वयमपि विवृद्धमित्यपरितोषादाह—यस्तुत इति ।

सुप्तस्य सृष्टादविशेषमाशङ्क्य परिहरति—न चेति । जगदवस्थान्यायां, परेतस्य लिङ्गशरीरं जन्मान्तरीयतत्त्वपदार्थसंस्कारजन्यतत्त्वपदार्थाकारात्मना लोकान्तरे स्थितं सुप्तस्य ॥ तादृशसंस्कारात्मनाऽ-

(१) वस्तुत इति । इदं दृष्टिपूर्वादाभिप्रायेण । सुपुतिशाले ममेदं शरीरमिति, शरीरादिसंबन्धात्सात्ताभावेन सुपुत्तदृष्ट्या शरीरावभावेन एतदं शरीरे नन्ववस्योपलम्भो भगारूपः, एवैव सुपुत्तदृष्ट्या वस्तुतः आसादिक्रियायां अभावेऽपि दरासाद्युपलब्धे' पुरुषान्तरविभ्रमरूपस्यापि इति ।

इति वैलक्षण्यात् । यत्र, अन्तःकरणस्य द्वे शक्ती—ज्ञान-
शक्तिः क्रियाशक्तिश्चेति । तत्र ज्ञानशक्तिविशिष्टान्तःकरण-
स्य सुषुप्तौ विनाशः, न क्रियाशक्तिविशिष्टस्येति प्रागाद्यव-
स्थानमविरहम् । 'यदा सुप्तः स्वप्नं न कञ्चन परयति,
अस्मिन् प्राण एवैकधा भवति, अयं वाक् सर्वैर्नामभिः
सहास्येति', (कौ० ३-२) 'सता सोम्य तदा सम्पन्नो भवति
स्वमपीतो भवति' (छा० ६-८-१) इत्यादिश्रुतिवक्तुसुषुप्तौ
ज्ञानम् ।

प्राकृतप्रलयात् कार्यब्रह्मविनाशनिमित्तकः सकलकार्य-
नाशः । यदा तु प्रागेवोत्पन्नब्रह्मसत्तात्कारस्य कार्यब्रह्मगो-
र्ब्रह्मैत्यर्थः । ननु पुरुषान्तरस्य देहः प्राणक्रिया च प्रमारप्रतीयते न
इमेन्द्रियव्यापारादिकमिति वैयर्थ्ये नियामकभावमात्रक्याह—यदेति ।
आदिपदमपानादिसंग्राहकम् । देहावस्थानं तु मृतशरीरावस्थानवद-
विरहमिति भावः । अत्र प्रमाणमाह—यदेति । अथ—तदानीम्,
अस्मिन्-पुत्रे सति, एकधा—एक, एतं—प्राणम्, अन्येति—
प्रविरति । कौकलिकभ्रुतिमुदाहरत्य धान्दोमभ्रुतिमुदाहरति—सतेति ।
हे सौम्य ! तदा—सुषुप्तौ, सता—सद्रूपेण प्रज्ञया ज्ञेय, सम्पन्नः—
अभेदं गतो भवति, स्वमपीतः—विलीनः, तिरोहितोवाधिर्भव-
तीत्यर्थः । 'सति सम्पन्नं न विदुः' इत्याद्या श्रुतिरदिपदेन प्राज्ञा ।

एवं नित्यप्रत्यक्षमिवाय प्राकृतं निरूपयति—प्राकृतेति ।
सकलकार्यविनाशः प्रकृतौ लयः । सुषुप्तेषु कार्यब्रह्मविनाशनिमित्तक-
सकलकार्यविनाशरूपसमावाह तत्राति-शक्तिः । प्रागेवोत्पन्नपरब्रह्म-
साक्षात्कारस्य हिरण्यगर्भस्य ब्रह्मसाक्षात्कारनिर्वाहकाररूप्यकर्मपरिष-
दात्तौ सत्तां यदा विदेहकैवल्यात्तिष्ठ परममुक्तिस्तदा तल्लोकवासिना
मधुपचमन्नसाक्षात्काराणां प्रज्ञया सह तेषामृतमुक्तिरित्यर्थः ।

ब्रह्माण्डाधिकारलक्षणप्रारब्धकर्मसमाप्ती विदेहकैवल्यात्मिण्य
परा मुक्तिः, सदा स्वलोकवासिनामप्युत्पन्नब्रह्मसाक्षात्कारमां
ब्रह्मणा सह विदेहकैवल्यम् ।

ब्रह्मणा सह ते सर्वे सम्प्राप्ते प्रतिसञ्चरे ।

परस्यान्ते कृतात्मानः प्रविशन्ति परं पदम् ॥ इति श्रुतेः ।

एवं स्वलोकवासिभिः सह कार्ये ब्रह्मणि मुच्यमाने
तदधिष्ठितब्रह्माण्डतदन्तर्बर्त्तिनिसिललोकतदन्तर्बर्त्तिस्यावरा-
दीनां भौतिकानां भूतानां च प्रकृतौ मायायां च लयः, न तु
ब्रह्मणि, बाधरूपविनाशस्यैव ब्रह्मनिष्ठत्वात् । अतः प्रकृत-
इत्युच्यते ।

कार्यब्रह्मणो दिवसावसाननिमित्तकसैलोक्यमात्रप्रलयः
नैमित्तिकप्रलयः । ब्रह्मणो दिवसश्चतुर्युगसहस्रपरिमितकालः
'चतुर्युगसहस्राणि ब्रह्मणो दिनमुच्यते' इति वचनात् ।
प्रलयकालो दिवसकालपरिमितः, रात्रिकालस्य दिवस-

वकार्ये धृतिं प्रमाणयति—ब्रह्मणेति । प्रतिसञ्चरे—प्रकृते प्रतये,
सम्प्राप्ते सति, परस्य—द्विरप्यगर्भस्य, अन्ते—मुक्तिसमये, ते—
स्वलोकवासिनः, कृतात्मनः—प्राप्ततत्त्वसाक्षात्काराः, सर्वे ब्रह्मणा
सह परं पदं—विदेहकैवल्यं प्रविशन्तीत्यर्थः ।

नन्वेवं तर्हि ब्राह्मोऽयं प्रलयो न प्रकृत इत्याशङ्क्य तत्त्वविदां
ब्रह्मप्रवेशोऽप्यतत्त्वविदां प्रकृतौ प्रवेशात्प्रकृत इत्याह—एवमिति ।
मायायां लयो निवृत्तिः । तत्र हेतुमाह—यापेति । ब्रह्मनिष्ठत्वाद्
ब्रह्मधर्मत्वाद् ब्रह्मणि तदात्मना स्थितत्वादिति वा । नैमित्तिकं तं ददा-
यति—कार्येति । त्रैलोक्यं भूर्भुवः स्वरिति लोकत्रयम् । ब्रह्मवि-
द्यस्य हि प्रमाणमित्यपेक्षायामाह—ब्रह्मणे इति । नैमित्तिकप्रलय-
कालोऽप्येतावानेवेत्याह—ब्रह्मणेति ।

कालतुल्यत्वात् प्राकृतप्रलये नैमित्तिकप्रलये च पुराण-
वचनानि ।

द्विपराद्धं त्वत्तिक्रान्ते ब्रह्मणः परमेष्ठिनः ।

तदा प्रकृतयः सप्त फल्यन्ते प्रलयाय हि ॥

एष प्राकृतिको राजन् प्रलयो यत्र लीयते ।

इति वचनं प्राकृतप्रलये मानम् ।

एष नैमित्तिकः प्रोक्तः प्रलयो यत्र विश्वसृक् ।

शेतेऽनन्तासने नित्यमात्मसात्कृत्य चारिलम् ॥

इति वचनं नैमित्तिकप्रलये मानम् ।

तुरीयप्रलयस्तु ब्रह्मसाक्षात्कारनिमित्तकः सर्वमोक्षः । स
वैकजीववादे युगपदेव, नानाजीववादे तु क्रमेण । 'सर्वं पक्षी-
भवन्ति' इत्यादिश्रुतेः । तत्राद्यास्तयोऽपि लयाः क्रमोपरति-
निमित्ताः, तुरीयस्तु ज्ञानोदयनिमित्तो लयो ज्ञानेन सहैवेति
विशेषः । एवं चतुर्विधप्रलयो निरूपितः । सस्येदानीं क्रमो
निरूप्यते—

भूतानां भौतिकानां च न कारणलयक्रमेण लयः । का-
रणलयसमये कार्याणामाद्यान्तराभावेनाथस्थानानुपपत्तेः ।

अत्यन्तिकं चतुर्विधप्रलयं निरूपयति—तुरीयेति । सर्वमोक्षः—
ब्रह्मज्ञानेन सह सर्वविनाशः । तुरीयप्रलये श्रुति प्रमाणयति—सर्वं
इति । 'यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवामुत्तरेण कं पश्येत्' (बृ० २-४-१४)
इत्याद्या श्रुतिरादिपदेनादेया । लयत्वाविशेषेऽपि विशेषमाह—तत्रैति ।
तत्र—चतुर्विधं प्रलयेषु । प्रलयनिरूपणमुपसंहरंस्तत्त्वमे विप्रतिपत्तेस्तद्धि-
रूपणं प्रतिमानोते—एषमिति ।

एषमिति वक्तुमादौ न्यायमतं दृश्यति—भूतानामिति ।

किन्तु सृष्टिक्रमविपरीतक्रमेण (१) । तत्तत्त्वार्थनाशे तत्तज्जन-
कादृष्टनाशस्यैव प्रयोजकतया उपादाननाशस्याप्रयोजकत्वात् ।
अन्यथा न्यायमते महाप्रलये पृथिवीपरमाणुगतरूपरसादेर-
विनाशापत्तेः ।

तथा च पृथिव्या अप्सु, अपां तेजसि, तेजसो वायो,
वायोराकाशे, आकाशस्य जीवाहङ्कारे, तस्य हिरण्यग-
र्भाहङ्कारे, तस्य चाविद्यायामित्येवं रूपाः प्रलयाः । तदुक्तं
विष्णुपुराणे—

जगत्प्रतिष्ठा देवर्षे । पृथिव्यप्सु प्रलीयते ।

तेजस्यापः प्रलीयन्ते तेजो वायो प्रलीयते ॥ १ ॥

वायुश्च लीयते व्योम्नि तच्चान्यक्ते प्रलीयते ।

अन्यक्तं पुरुषे महान् ! निष्कले संप्रलीयते ॥२॥ इति ।

तद्दि वेन क्रमेण सत्य इति पृच्छति-किं स्थितिः । उत्तरमाह-सृष्टीति
सृष्टिक्रमविपरीतक्रमेण सत्य इत्यनुषज्यते । तत्र हेतुमाह—तत्तत्त्वा-
र्थनाश इति । अनुगतं हि प्रयोजकस्य एतन्ननुगतत्वादप्रयोजक-
स्वमित्यारायः । विपक्षे होवमाह—अन्ययेति ।

(२) उपादाननाशस्य प्रयोजकत्वे सृष्टिक्रमविपरीतक्रमं दर्शयति—
तथा चेति । कार्यवस्थानानुपपत्तेरनुगमाद्योपादाननाशस्याप्रयोज-
कत्वाद्दृष्टनाशस्य प्रयोजकत्वे सति । हिरण्यगर्भाहङ्कारे-मह-
त्त्वे । अत्र प्रमाणमाह—तदुक्तमिति । अत्रेन्द्रियादिद्वाराऽप्यु-

(१) सोपानारोहणक्रमविपरीतक्रमेणैव उपादानरोहणं भवति तद्वि-
स्मयः । कारणलवकममते तु अत्रुक्तमारम्भान्त्वावयविपर्यन्तमने दृक्कार्यरूपावयवाः
स्वीकृताः । तथा च अत्रुक्तरूपस्य वसरेणुकारणस्य नाशेन वसरेणुनाशप्रकि-
यापान्नु अत्रुक्ताशान्तरमनेकथनपर्यन्तं पटस्थित्वापत्तिः ।

(२) उपादान (समवायिकारण) नाशत्कार्यनाश इति तादृशः ।

एवंविधप्रत्यक्षरूपत्वं तत्पदार्थस्य ब्रह्मणस्तदस्यलक्षणम् ।
 ननु वेदान्तैब्रह्मणि जगत्कारणत्वेन प्रतिपाद्यमिति
 भ्रूति सप्रपञ्चं ब्रह्म स्यादन्यथा सृष्टिवाक्यानामप्राभास्या-
 पचेति चेत् । न । न हि सृष्टिवाक्यानां सृष्टौ तात्पर्यं

शब्दो द्रष्टव्यः । आकाशमिन्द्रियेषु इन्द्रियाणि तन्वाग्नेषु तन्वाग्नाणि
 भूतसौ विनाशन्त इति सुवाचोपनिषद्वचनानुशासत् । न चेदप्रपञ्च-
 र्थि तत्पदार्थनञ्जस्यप्रत्यक्षपदार्थनिरूपणं किञ्च तदवोपादित्वाहमि-
 त्त्वं—एवंविधेति ।

ननु कश्चिदं तात्पदार्थलक्षणं चकार्यं किं वाऽप्यवार्थम् । अत्रे, प्रपञ्च-
 ष्ट सप्रपञ्चतापत्तिः । न द्वितीयः, तत्प्रतिपादकभूतत्वादिवाक्यानामप्राभा-
 स्यापत्तेरिति उच्यते—नन्विदंति । पण आकाशमण्डलमस्यापि चन्द्रस्य
 तदनवैतानतां प्रकल्प्य शास्त्रात्मे चन्द्र इति तदस्यलक्षणम्, तथा
 निष्पान्दस्य प्रपञ्चस्य प्रकाशमन्वेऽपि भूतसु तद्वैतभाय जगत्प्र-
 पञ्चत्वं प्रकल्प्य तद्वैतभाविपाकान्मैवमित्याशयेनाह—नेति । 'नेह
 शनासि द्विवच' (ब० २-४-१०) । न विरोधो न दोषतः (भा०
 भा० २-२-२२) इत्यादिभ्रुदिव्यापितेऽर्थे नास्ति सृष्टिसृष्टिवाक्यानां तात्पर्यं
 वेन तेषामप्राभास्यं भवेदित्याह—न होति । ननु प्रतीयमानेऽर्थे
 तात्पर्याभावे क्व तर्हि तात्पर्यमिति शून्यत्वम्—किं त्विति ।
 'विषं भुत्व' इति वाक्यस्याल्लवाक्यत्वाद्वाधिते प्रतीयमानेऽर्थे तात्प-
 र्याभावेन उन्नपृष्टमोक्षनविषयपत्त्वं यथा, तयोक्तवाक्यानामपि सु-
 तिकापितप्रतीपमानार्थे तात्पर्यायोगेनाद्वितीयप्रपञ्चपत्त्वेन तस्यैव
 प्रतिपादकत्वम्, 'येतत् शब्दः स शब्दार्थः' इत्यमिदुक्तोक्तेरित्युत्तर-

उच्यते मन्वाग्रभवे श्रुतित्वादिपरमाणुना उच्यते नित्यत्वात्तद्वैतप्रमाणानामपि-
 नाशः स्यात् । अतएवमेतत् तत्तत्कार्यवचनानुबन्धनाद्यस्यैवातुल्यस्य प्रयोजक-
 त्विन न कश्चिदिति ।

किन्तु अद्वितीये ब्रह्मण्येव ।

तत्प्रतिपत्तौ कथं सृष्टेरुपयोगः १ । इत्थम्—यदि सृष्टि-
मनुष्यस्य निषेधो ब्रह्मणि प्रपञ्चस्य प्रतिपाद्येत, वा
ब्रह्मणि निषिद्धस्य प्रपञ्चस्य धार्यो प्रतिषिद्धस्य रूपस्यैव ब्रह्म-
णोऽन्यत्रावस्थानशङ्कायां न निर्विचिकित्समद्वितीयत्वं प्रतिपा-
दितं स्यात् । ततः सृष्टिवाक्याद्ब्रह्मोपादेयत्वहाने सत्पुत्र-
दानं विना कार्यस्यान्यत्र सद्भावशङ्कायां निरस्तायां नेतिने-
तीत्यादीनां ब्रह्मण्यपि तस्यासत्वोपपादने प्रपञ्चस्य पुच्छ-
त्वावगमे(१) निरस्तापिलद्वैतविभ्रममखण्डं सच्चिदानन्दं
करुणं ब्रह्म सिद्धयतीति परम्परया सृष्टिवाक्यानामप्यद्वितीये
ब्रह्मण्येव तात्पर्यम् ।

उपासनाप्रकरणपठितसगुणब्रह्मशक्त्यानां चोपासना

माह—अद्वितीय इति ।

ननु शत्रुघ्नहभोजनाद्वारं विषमश्रणयिति प्रतीयमानार्थस्य वा
तादृशभोजननिषेधप्रतिपत्तौ विनियोगस्तथाऽत्र कथं सृष्टेरद्वितीयम-
वयोघने विनियोगः प्रपञ्चनिषेधपरैरेव तत्प्रतिपत्तेः, स्पष्टतया प्रतीय-
मानान्यार्थकैर्वाक्यैस्तदयोघनस्य व्यर्थत्वादित्याशयेन शङ्कते-तदिति
यदिमन्मन्त्रणि प्रपञ्चप्रतिषेधः तद्ब्रह्मैव जपदुपादानमतस्तस्यान्वय-
वस्थानाशङ्कामात्रेण निःशंशयतया सिष्यास्वसिद्धेरद्वितीयं ब्रह्म द्वि-
प्यतीत्येवं तत्प्रतिपत्तौ प्रतीयमानार्थविनियोग इति समर्थते-
इत्थमिति । निर्विचिकित्सं—शंशयरहितम् ।

मन्त्रेवं सृष्टिवाक्यानामद्वितीयब्रह्मोपादेयत्वेऽपि निर्विचिकित्सम-
तीयत्वं न सिध्यति 'य एषोन्तरादित्ये हिरण्ययः पुण्यः' (सा० १७-
१२) इत्यादिवाक्यैः सगुणब्रह्मप्रतिपादनादित्याशङ्कयाह—उपासनेति

(१) पुच्छत्वावगमे—अग्निः एवाग्नेत्यादिवाक्यामुक्तामप्यात्वावगमे तात्पर्यं

विध्यपेक्षितगुणारोपमात्रपरत्वं, न गुणपरत्वम् । निर्गुणप्रकरणपठितानां सगुणवाक्यानां तु निषेधवाक्यापेक्षितनिषेधसम्पादकरत्वेन विनियोग इति न किञ्चिदपि वाक्यमद्वितीयब्रह्मप्रतिपादनेन विरुध्यते ।

तदेवं स्वरूपतटस्थलक्ष्मणलक्षितं तत्पदवाच्यमीश्वरचैतन्यं मायाप्रतिबिम्बितमिति केचित् । तेषामयमाशयः—जीवपरमेश्वरसाधारणं चैतन्यमात्रं बिम्बम्, तस्यैव बिम्बस्याविद्यात्मिकायां मायायां प्रतिबिम्बमीश्वरचैतन्यमन्तःकरणेषु प्रतिबिम्बं जीवचैतन्यम् । 'कार्योपाधिरयं जीवः कारणोपाधिरीश्वरः' इति श्रुतेः । एतन्मते जलाशयगतशरावगतसूर्यप्रतिबिम्बयोरिव जीवपरमेश्वर-

'योषिद्वाव गौतमाग्निः' (छा० ५-७८-१) इत्यादिषदारोपितगुणेनाप्युपासनासम्भवेन केवलो निर्गुणचेत्यादिश्रुतिविषद्धार्यपरत्वमुक्तवाक्यादामयुक्तं, तथा च सगुणब्रह्मवाक्यानि वित्तैकाग्र्यद्वाराऽद्वितीयब्रह्मबोधकानीति भावः । 'मूर्तं चामूर्तं च मर्त्यं चान्तं च' इत्यादिवाक्यानां विनियोगमाह—निर्गुणोऽसि । 'अथात आदेशो वेति नेति' (इ० २-३-६) इत्यादीनि निषेधवाक्यानि । कर्मकाण्डवाक्यानामपि व्यदहारिकप्रामाण्यवता संयोगवृत्तत्वन्यायेनाद्वितीयब्रह्मप्रतिपत्तौ विनियोगमभिप्रेत्याह—न किञ्चिदपीति ।

ननु किं तत्तद्वयं यस्येदं तत्रैषद्वयमुच्यत इत्याकाङ्क्षायावाह—तदेवमिति । नन्वविद्यानो मायाया भेदानाभावात्तत्प्रतिबिम्बितस्य च जीवत्वात्कर्म मायायां प्रतिबिम्बितं चैतन्यमीश्वर इत्याशङ्क्याह—तेषामिति । तन्मते जीवेश्वरविभागमाह—एतदिति । एवंविधानैरुपश्रितवादे दूषणमिषानपूर्वकं मतान्तरव्यवहारयति—एतन्मत

योर्भेदः । अविद्यात्मकोपाधेर्व्यापकतया तदुपाधिकेव-
स्यापि व्यापकत्वम् । अन्तःकरणस्य परिच्छिन्नतया तदु-
पाधिकजीवस्यापि परिच्छिन्नत्वम् । एतन्मतेऽविद्याकृत-
दोषा जीव इव परमेश्वरेऽपि स्युरुपाधेः प्रतिबिम्बपक्षपा-
तित्वादित्यद्वयसाद् विम्बात्मकमीश्वरचैतन्यमित्यपरे ।
तेषामयमाशयः—एकमेव चैतन्यं विम्बत्वाकान्तमीश्वरचै-
तन्यं प्रतिबिम्बत्वाकान्तं जीवचैतन्यम् । विम्बप्रतिबिम्ब-
कल्पनोपाधिश्चैकजीवधादे अविद्या, अनेकजीवधादे तु अन्तः-
करणान्येव । अविद्यान्तःकरणरूपोपाधिप्रयुक्तो जीवपर-
भेदः । उपाधिकृतदोषाश्च प्रतिबिम्बे जीव एव वर्तन्ते,
न तु विम्बे परमेश्वरे । उपाधेः प्रतिबिम्बपक्षपातित्वात् ।
एतन्मते च गगनसूर्यस्य जलादी भासमानप्रतिबिम्बसूर्य-
स्येव जीवपरयोर्भेदः ।

ननु ग्रीवास्थमुखास्य दर्पणप्रदेश इव विम्बचैतन्यस्य
परमेश्वरस्य जीवप्रदेशोऽभावात्तस्य सर्वान्तर्यामित्यं न स्या-
दिति चेत् । न । साधनक्षत्रस्य भाकाशस्य जलादी प्रति-
बिम्बितरवे विम्बभूतमहाकारास्यापि जलादिप्रदेशसम्ब-

इति । अस्मिन्पक्षे मतद्वयमाह—विम्बप्रतिबिम्बेति ।

नन्यस्मिन्मते पूर्वोक्तदोषाभावेऽपि दोषान्तरमस्तीति शङ्कते-न
निरति । विम्बस्य प्रतिबिम्बदेशावर्तित्वनियमादिति भावः । उक्त
नियमस्याकारो व्यभिचारःपरिच्छिन्नविम्बस्य तथा दृशेऽप्यपरिच्छिन्न
विम्बस्य तथा स्वाभावान्मैवमित्याह-नेति । अत्रादिस्य आकार ए
भानोति राशानिउत्तरार्थमुप-साधेति ।

नन्यत्रादिक्रमेष तत्र प्रतिबिम्बते नाशम्, तस्य रूपस्पर्शरहित

त्यदर्शनेन परिच्छिन्नबिम्बस्य प्रतिबिम्बदेशासम्बन्धित्वेऽ-
त्यपरिच्छिन्नब्रह्मबिम्बस्य प्रतिबिम्बदेशासम्बन्धाविरोधात् ।

न च रूपहीनस्य ब्रह्मणो न प्रतिबिम्बसम्भवः, रूपवत्
एव तथात्वदर्शनादिति वाच्यम् । नीरूपस्यापि रूपस्य
प्रतिबिम्बदर्शनात् । न च नीरूपस्य द्रव्यस्य प्रतिबिम्बा-
भावनिषेधः आत्मनो द्रव्यत्वाभावस्योक्तत्वात् ।

‘एकधा बहुधा चैव दृश्यते जलचन्द्रवत्’ (ब्र० वि०
१०) ‘यथा ह्ययं ज्योतिरात्मा बिम्बस्थानपो भिन्ना बहु-
धैकोनुगच्छन्’ इत्यादिवाक्येन ब्रह्मप्रतिबिम्बाभावानुमा-

त्वात् रूपवत् एव प्रतिबिम्बित्वदर्शनात्, तथा च नीरूपस्य प्राङ्गणं न
प्रतिबिम्बसम्भव इत्याशङ्क्य परिहरति—न चेति । किं रूपवत् एव
प्रतिबिम्बम् ? उक्त रूपवतो द्रव्यस्य ? इति विकल्पार्थं प्रत्याह—नीरू-
पस्यापीति । द्वितीयमनुव दूषयति—न चेति । यतः समवायिका-
रणं गुणाधयो वा द्रव्यमतः । आत्मनस्तु निर्गुणत्वात्समवायासिद्धेः
द्रव्यत्वाभावस्योक्तत्वादित्यर्थः । तथा च नीरूपस्य द्रव्यस्याकारादेः
प्रतिबिम्बानभ्युपगमेऽपि नीरूपस्याद्रव्यस्य ब्रह्मणो रूपवत्प्रतिबिम्बं
सम्भवत्येवेति भावः ।

द्रव्यत्वानभ्युपगमेऽपि दोषाभाव इत्यभिप्रेत्य हेत्वन्तरमाह—एक-
धेति । एकधा—ईश्वररूपेण एकः । बहुधा—जीवात्मना नानारूपः ।
आदिपदेन ‘उपाधिना क्रियते भेदरूपो देवः क्षेत्रेष्वेवमजोऽयमात्मा’
इति वाक्यरूपेण, प्रश्नः । ब्रह्मप्रतिबिम्बाभावानुमानस्य—अत्र
न प्रतिबिम्बित्वस्यैतत्कथञ्चनत्वाद् आदिवदित्येवंरूपस्यानुमानस्य । तथा
च वादपयस्य सूत्रे ‘अमात्र एव च’ (ब्र० सू० २-३-१०) ‘अत
एव बोधमा सूर्यादिवत्’ (ब्र० सू० ३-३-१८) इति । अत्र विस्त-

नस्य धाधितत्वाच्च । तदेवं तत्पदार्थो निरूपितः । इदानीं
 त्वं पदार्थो निरूप्यते ।

भयाद् मूलकृता स्यक्तोऽवच्छेदवादोऽपि द्रष्टव्यः । तत्र हि पद्यकृत-
 पदन्त'करणावच्छिन्नं चैतन्य जीवस्तदवच्छिन्नं तदीरवरः । आडोच
 प्रतिविम्बे गगनप्रतिविम्बतत्त्वव्यवहारस्य भ्रममात्रमूलकृत्या विम्ब-
 स्व प्रतिविम्बस्यानावस्थानामावनियमस्य भ्रममात्राद् भ्रमप्रतिविम्बे
 न युक्तः । ननु मद्भाष्यान्तरवर्तिततदन्तःकरणोपाधिस्तदन्तरवि-
 चैतन्यस्य सवात्मना जीवभावेनावच्छेदात्तदवच्छेदरहितचैतन्यात्त-
 स्तेरवरस्य मद्भाष्यान्तरवृत्तापत्तिरत्रापि समानेति चेन्न । क्वचित्
 भयत्नान्त'करणसंबलितत्वापुपाधिकस्यजावाद्भिन्नस्याविद्याविषयत्वात्
 करणासंबलितत्वापुपाधिकस्यान्तर्यामिण ईश्वरस्य मद्भाष्यान्तर-
 स्थानसम्भवात् । न च कार्योपाधिर्यं जीवः कारणोपाधिरीरवर इति
 वाक्यविरोधः । तस्य पञ्चदशेऽपि तुल्यत्वात् । करणावच्छिन्नस्य च
 सानवच्छिन्नत्वे वाचक्यमावात् । न चास्मिन्पक्षे भ्रुतिस्वरूपविरोधः ।
 माय्यकारैरेवात् एष चेति सूत्रं व्याख्याय सूर्यादिपदात्मनः प्रतिविम्बे
 न युज्यत इति तदाक्षेपकृत्येन 'अमुवदमस्यात् न तथात्वम्' (ब्र'
 सू० ३-२-१९) इति सूत्रं व्याख्याय 'वृद्धिहासमाकृत्यन्तर्माया
 दुभयसामञ्जसादेवम्' (ब्र० सू० ३-२-२०) इति सूत्रे उक्तमुप-
 तिमात्रोक्त्यैव धृत्युक्तत्वात्तस्य सोपाधिकस्यात्मनो वृद्धिहासादिमाय-
 न निरुपाधिकस्येति प्रदर्शनार्थं न चात्मा प्रतिविम्बत इत्यभिरि-
 त्वात् । वृद्धारण्यकमाय्यादौ प्रतिविम्बरूपेण प्रवेशो न सम्भवतीतु-
 जत्वाच्चेति सङ्घेन । विस्तरस्त्वन्यत्र द्रष्टव्यः । मूलकर्तृत्ववशेन
 पञ्चोऽभिप्रेतः । प्रत्यक्षपरिच्छेदे ईश्वरसाक्षीरदादिप्रकरणे एतान्तर-
 स्वसम्भवात्वेन सूचितत्वात् । तत्पदार्थनिरूपणमुपसर्गहरंस्त्वपदार्थनिरूपणं
 प्रतिजानीते—तदेवमिति ।

एकजीववादेऽविद्याप्रतिबिम्बो जीवः, अनेकजीव-
वादे अन्तःकरणप्रतिबिम्बः । स च जाग्रत्त्वप्रसुप्तु-
तिरूपावस्थाप्रयवान् । तत्र जाग्रद्दशा नामेन्द्रियजन्य-
ज्ञानावस्था । अवस्थान्तरे इन्द्रियाभावात्तातिव्याप्तिः ।

तत्रैकजीववादे तात्पर्यमाह—एकेति । अविद्याया एकत्वेन
तत्प्रतिबिम्बस्य जीवस्याप्येकत्वौचित्यादिति भावः । 'तद्यो यो देवानां
प्रत्यक्षुदपथ स एव तदभवत्तयवीणां तथा मनुष्याणाम्' (बृ० १-४-
१०) 'ययान्तेः क्षुद्राविस्फुलिङ्गा व्युचरन्ति एवमेवैतस्मादात्मनः सर्वे
इव आरमानः' (बृ० २-१-२०) इत्यादिभूतेः 'मामेव ये प्रपद्यन्ते
ययामेतां तरन्ति ते' (अ० शौ० ७-१४) इत्यादिस्मृतेः 'भोगेन
त्वन्तरे क्षपयित्वा सम्पद्यन्ते' (ब्र० सू० ४-१-१९) इत्यादिसूत्रात् ।
। च स्वात्मभूतानिव घटाकारस्यानोयविद्योपस्थापितनामिरूपकृतका-
रिण्यवशात्तानुरोधिनो जीवाश्चान् विज्ञानात्मनः प्रतीष्ट इत्यादिमा-
नादनन्तजीवनिर्माणास्वदमेकरसं प्रयेति पद्यपादाचार्योत्तैर्धैकजीववा-
रोऽयुक्त इत्यभिप्रेत्याह—अनेकेति । इदमुपलक्षणमविद्यावच्छिन्नो
जीव इति मतस्यापि, मायामिरिति बहुवचनादविद्यायास्तच्छिन्नैर्वा
गानात्वाञ्जीवनात्तन् । अश्रमित्येकत्वमं तु वात्सल्यमिप्रायकम् ।
। च अयोपापिरयं जीव इति वाक्यविरोधः । समाहितत्वात् । 'स्वम-
पितो भवति' (छा० ६-४-१) इति श्रुतिस्तु सरानीमन्तःकरण-
त्वे कर्तृत्वाद्यभाषादुपपन्ना । गत्यादिकमप्यातिषादिकारो रोगमनादिप्र-
दुर्गमित्यविरोधः । तस्योपाधिगतावस्थावत्त्वमाह—स चेति ।
तदोपावस्थात्पाधितादात्म्याध्यासनिवृत्तिव्यतीना । तदुपहितवैन्यस्य
जीवस्य जाग्रदाद्यवस्थाप्रयवत्वं तदुपलक्षणम्, तत्र जाग्रदवस्थां लक्ष-
यति—जाग्रदिति । इन्द्रियजन्यज्ञानयोग्यत्वमय इत्यर्थः । इन्द्रिय-
जन्येति पदकृत्यमाह—अवस्थान्तर इति । स्वप्नसुप्तुदिव्यवस्थायो-

इन्द्रियजन्यज्ञानं चान्तःकरणवृत्तिः । स्वरूपज्ञानस्यना-
दित्वात् ।

सा चान्तःकरणवृत्तिरावरणाभिभवार्थेत्येकं मतम् ।
तथा हि—अविद्योपहितचैतन्यस्य जीवत्वपक्षे घटावच्छि-
न्नचैतन्यस्य जीवरूपतया जीवस्य सर्वदा घटादिभान-
सक्तौ घटावच्छिन्नचैतन्यावरकज्ञानं मूलाविद्यापरतन्त्र-
मयस्थापदवाच्यमभ्युपगन्तव्यम् । एवं सति घटादेव
सर्वदा भानप्रसङ्गः, अनाद्युतचैतन्यसम्बन्धरथैव भानप्रस-
ङ्गकत्वात् । तस्य आवरणस्य सदातनत्वे कदाचिदपि घट-
भानं न स्यादिति तद्भङ्गे वक्तव्ये, 'तद्भङ्गजनकं न चैतन्य-
मात्रम् । तद्भासकस्य तदनिवर्तकत्वात् । नापि वृत्तुपदि-
तचैतन्यम्, परोक्षस्थलेऽपि तन्निवृत्त्यापचेरिति परोक्ष-

रेत्यर्थः । इन्द्रियजन्यज्ञानस्वरूपं किमत्याक्षरशायामाह—इन्द्रियवृ-
त्तेति । चैतन्यरूपं ज्ञानं कुतो नेत्यत आह—स्वरूपेति ।

ननु स्वरूपज्ञानेनैव सर्वदा सिद्धेव विषयप्रकाशसिद्धौ तद्वन्-
वृत्तिः किमर्थेत्यत आह—सा चेति । नन्वावरणभङ्गोऽपि चैतने
नैव भविष्यतीत्याशङ्क्याह—तथा हीति । अविद्योपहितस्य सत्प्रति-
म्यस्य तदवच्छिन्नस्य वा सर्वदा भानप्रसक्तिवारणायावरणस्पन्दजन-
राजिविद्योपस्यावरणकाले तद्भङ्गं विना कदाऽपि भानं न स्यादतदभङ्ग-
आवरणक इत्यर्थः । आवरणभङ्गोऽपि चैतन्येनेत्यत्र किं चैतन्येनेति
किं बोधितेनेति विकल्प्याद्यं प्रत्याह—नेति । तद्भासकस्य-
तत्प्रकाशवृत्तिभ्रदस्य । तदनिवर्तकत्वे कदाऽप्यारणस्तारणत्वं न
स्यात् । एतेन वृत्तादिप्रकाशकस्यान्वगेस्तत्प्रकाशकत्वदर्शनात् ननु
कत्वनिवर्तकत्वोर्विरोध इति प्रत्युक्तम् । यद्वेस्तृणादेः सत्प्रकाश-
स्वरूपमाशङ्कत्वामावात् । इति च निरस्तं—नापीति ।

वृत्तवृत्तिविशेषस्य, तदुपहितचैतन्यस्य वाऽऽवरणभङ्ग-
जनकत्वमित्यावरणाभिभवार्था वृत्तिरित्युच्यते ।

सम्बन्धार्था वृत्तिरित्यपरं मतम् । तत्राप्यविद्योपाधि-
कोऽपरिच्छिन्नो जीवः । स च घटादिप्रदेशे विद्यमानोऽपि
घटाद्याकारपरोक्तवृत्तिविरहदशायां न घटादिकमवमा-
सयति, घटादिना तस्य सम्बन्धाभावात् । तदाकारवृत्ति-
दशायां तु भासयति, तदा सम्बन्धसत्त्वात् ।

नन्वविद्योपाधिकस्यापरिच्छिन्नस्य जीवस्य स्वस एव
समस्तवस्तुसम्पद्यस्य वृत्तिविरहदशाया सम्बन्धाभावा-
भिधानमसङ्गतम् । असङ्गत्वदृष्ट्या सम्बन्धाभावाभिधाने
वृत्त्यनन्तरमपि सम्बन्धो न स्यादिति चेत् । उच्यते । न हि
वृत्तिविरहदशायां जीवस्य घटादिना सह सम्बन्धसामा-
न्य निषेधाम्; किं तर्हि, घटादिमानप्रयोजकं सम्बन्ध-

वृत्तिविशेषस्य—घटाद्याकारायाः तत्तद्वृत्त । वृत्तेर्जडत्वात्कर्म
तयाऽऽवरणनिवृत्तिरिति चेत्तत्राह—तदुपहितेति । तारशवृत्तेरभिव्य-
क्त्याया अवरयकत्वेन वृत्तिरेव तथेत्याह—इतीति ।

इत्येक मठमित्युक्तिसुचित द्वितीय मत दर्शयति—सम्बन्धा-
र्थेति । तत्र—तस्मिन्मते । अविद्योपाधिकोऽपरिच्छिन्नो जीव इति
मत इत्यर्थः ।

ननु सम्बन्धाभाव सम्बन्धप्रयोजकत्वाभावात्तुच्यते ? किं वाऽऽ-
त्मनोऽसङ्गतान् ? । नाह, परिच्छेदगून्यस्य घटादिसम्बन्धे प्रयोज-
कात्तद्विशमत्वात् । न द्वितीय, वृत्त्यनन्तरमपि तस्य दुर्घन्त्वादिति
शङ्कते—नन्विति । असङ्गतैति । 'असङ्गो न हि सन्वते' इति-
युक्त्युक्तपारमार्थिकमङ्गलदृष्ट्यर्थः । तदापादितसम्बन्धसामान्यं
नस्माकं निषेध्यमतो नास्मदुत्तरसङ्गत्वाद्—न हीति । वृत्तिरिति—
किं तर्हीति । उत्तरपाद—घटादीति । निषेधाम इत्यनुपपद्यते ।

विशेषम् । स च सम्बन्धविशेषो त्रिपयस्य जीवचैतन्याय
च (१) व्यङ्ग्यव्यञ्जकतालक्षणः सादाचित्कः ततदाकार-
वृत्तिनिबन्धनः ।

तथा हि तैजसमन्तःकरणं स्वच्छद्रव्यत्वात् स्वत एव
जीवचैतन्याभिव्यञ्जनसमर्थम्, घटादिकं तु न तथा, अत्र-
च्छद्रव्यत्वात् । स्वाकारवृत्तिसंयोगदशायां तु वृत्त्यभिभू-
तजाड्यधर्मकतया वृत्त्युत्पादितचैतन्याभिव्यञ्जनयोग्यता-
शयतया च (२) वृत्त्युत्पानानन्तरं चैतन्यमभिव्यनक्ति ।

तदुक्तं विवरणे-अन्तःकरणं हि स्वस्मिन्निव स्वसं-
-

ननु स च सम्बन्धः संयोगः समवायी वा ? । नायं, अपरि-
च्छिद्यत्वे जीवे घटादेः सर्वदा संयुक्तत्वेन सर्वदा भावप्रवृत्तौ ।
न द्वितीयः, अनङ्गीकाराद् । अङ्गीकारे च तस्य नित्यत्वेनेददे-
दित्काराद्विपाद—स चेति । घटाकारवृत्तिरन्तरे तदुत्पादितव्ये-
चैतन्यस्य व्यङ्ग्यत्वं तद्विषयस्य घटादेर्व्यञ्जकत्वमिति तादात्म्ये-
तत्र कारणमित्यर्थः ।

ननु घटादेरस्वच्छद्रव्यत्वात् स्वाकारवृत्तिदशायां कथमभिव्यञ्जक-
मित्यपेक्षायामाह—तथा हीति । न तथा—स्वतः जीवचैतन्याभिव्य-
ञ्जनसमर्थं न भवति । कथं तर्हि स समर्थमित्यत्राह—स्वाकारेति ।
वृत्त्या अभिभूतस्तिरस्कृतो जाड्यधर्मो यस्य ततया । वृत्त्या उत्प-
दिता सा चैतन्याभिव्यञ्जनयोग्यता तदाश्रयतया चेत्यर्थः । अभि-
व्यञ्जकत्वमिति—घटादिकमिति कर्तृपदमनुश्रव्यते ।

तत्र सम्मतिमाह—तदुक्तमिति । नन्वस्वच्छद्रव्यस्य प्रतिपे-

(१) सन्पुस्तकयोः चण्डो नास्ति, भावरपकथ सः ।

(२)

गिण्यपि घटादौ चेतन्याभिव्यक्तियोग्यतामापादयतीति ।
दृष्ट चार्यच्छद्रव्यस्यापि रजच्छद्रव्यसबन्धदशाया प्रति-
बिम्बप्राहित्यम् । यथा कुड्यादेर्जलादिसयोगदशाया मुत्सा-
दिप्रतिबिम्बप्राहिता । घटादेरभिव्यञ्जकत्वं च तत्प्रतिबि-
म्बप्राहित्यम्, चैतन्याभिव्यक्तत्वं च तत्र प्रतिबिम्बितत्वम् ।

एव त्रिधाभिव्यञ्जक रसिद्धयर्थमेव घृत्तेरपरोक्षस्थले बहि-
निर्गमनाङ्गीकार । परोक्षस्थले तु बहुधादेर्घृत्तिससर्गा-
भावेन चैतन्यानभिव्यञ्जकतया न बहुधादरपराक्षत्वं ।
एतन्मते च त्रिपयाणामपराक्षत्वं चैतन्याभिव्यञ्जकत्वमिति
द्रष्टव्यम् । एव जीमस्यापरिच्छिन्नत्वेऽपि घृत्ते सम्बन्धा-
र्थत्वं निरूपितम् । इदानीं परिच्छिन्नत्वपक्षे सम्बन्धार्थकत्वं
निरूप्यते ।

तथा हि-अन्त करणापाधिको जीव । तस्य न घटा-
दुपादानता, घटादिदेशासम्बन्धात् । किन्तु मद्भैर घटा-

सम्बन्धप्रतिबिम्बं न दृष्टवरमित्याशङ्क्याह—दृष्ट चेति । ननु पगदेरस्व-
च्छद्रव्यस्य चैतन्याभिव्यञ्जकवदृष्टान्तस्य सकन्याये प्रतिबिम्बप्राहि-
कुड्यादिनिर्दानप्रदानमसन्नतमित्याशङ्क्याह—घटादेरिति ।

इदं च इति विना न सिद्धयतीति तादृशसम्बन्धप्रयोजकता तस्या
इत्याह—एवमिति । ननु इतरेषुविषयसम्बन्धार्थत्वाभ्युपगमे कथं
घटादेरपरोक्षत्वम् ? विषयस्य प्रमानृचैतन्याभिन्नत्वमपराक्षतरमित्यु-
क्तत्वादित्याशङ्क्याह—एतन्मत इति । इदमुपसहरन्मनान्तरे सम्ब-
न्धार्थत्वोत्पादन प्रतिजानीते—एवमिति ।

अन्त करणापात्रिकः-तत्प्रतिबिम्बस्तदवच्छिन्नता । तर्था-
स्मिन्मते घटादुपादान किमिति पृच्छति—किं त्विति । उत्तरमाह—
घटैवेति । ननु तस्य व्यापकत्वेऽपि केवलस्यासङ्गितया कथं

सुपादानम् । तस्य मायोपहितस्य सकलघटाद्यन्वयित्वात् ।
अत एव ब्रह्मण सर्वज्ञता । तथा च जीवस्य घटाद्य-
धिष्ठानब्रह्मचैतन्याभेदमन्तरेण घटाद्यवभासासम्भवे प्राप्ते,
तदवभासाय घटाद्यधिष्ठानब्रह्मचैतन्याभेदसिद्धयर्थं घटा-
द्याकारा वृत्तिरिष्यते ।

ननु वृत्त्यापि कथं प्रमातृचैतन्यविषयचैतन्ययोरभेद-
सम्पाद्यते, घटान्न करणरूपोपाधिभेदेन तदवच्छिन्नचैतन्य-
योरभेदासम्भवादिति चेत् । न । वृत्तेर्बहिर्निर्देशागमनाङ्गी-
कारेण वृत्त्यन्त करणविषयाणामेकदेशस्थत्येन तदुपवेष-
भेदाभावस्योक्तत्वात् । एवमपरोक्षस्थले वृत्तेर्मतभेदेन विनि-
योग उपपादित ।

इन्द्रियाजन्यविषयगोचरापरोक्षान्त करणवृत्त्यवस्थासम्पा-
दस्था । जामदवस्थाज्यावृत्त्यर्थम् इन्द्रियाजन्येति ।
अविद्यावृत्तिमत्या सुषुप्तौ अतिव्याप्तिरारणायान्त करणे-
ति । सुषुप्तिर्नामाविद्यागोचराविद्यावृत्त्यवस्था । जामदव-

घटादिदेशसम्बन्ध इत्याशङ्क्य वेकलस्य तदसम्भवेऽपि मायोपाधि-
कस्य मायाद्वारकसम्बन्धसम्भवादित्याह—तस्मैति । मायोपहि-
तस्य—तदवच्छिन्नस्य तरप्रतिबिम्बस्य तद्विम्बस्य वा । एतेन प्रवृत्ते
किमापातमित्यत आह—तथा चेति । अन्त करणोपाधिकचैतन्यस्य
घटादिदेशानवस्थितस्य तदधिष्ठानचैतन्याभिसत्त्वाभावे ।

उक्त विस्मय शब्दे नञ्निनि । श्लोकस्मारयति—वृत्तेरिति ।
वृत्तिविनिय गोपपादनमुपसृष्टरति—एवमिति ।

अथ स्वप्नावस्था लक्षयति—इन्द्रियेति । इन्द्रियाज्ज्या विष-
यगोचरा अन्त करणवृत्तिर्यस्मिन्समय एव तथाभूतवृत्त्यवस्था ।
वृत्ति लक्षयति—सुषुप्तिरिति । अविद्या-ब्रह्मण एव गोचरो विद्यते

प्रयोरविद्याकारवृत्तेरन्तःकरणवृत्तित्वात् तत्रातिव्याप्तिः । अत्र केचिन्मरणमूर्च्छयोरवस्थान्तरत्वमाहुः । अपरे तु सुषुप्तावेव तयोरन्तर्भावमाहुः ।

तत्र तयोरवस्थात्रयान्तरभावबहिर्भावयोस्त्वं पदार्थनिरूपणे उपयोगाभावात् तत्र प्रयत्यते । तस्य च भायोपाध्यपेक्षयैकत्वम्, अन्तःकरणोपाध्यपेक्षया च नानात्वं इयद्विद्यते । एतेन जीवस्याणुत्व प्रत्युक्तम् । 'बुद्धेर्गुणेनात्मगुणेन चैव ह्यारममात्रो ह्यवरोपि दृष्ट' (श्वे० ५-८) इत्यादौ जीवस्य बुद्धिशब्दाद्यान्तःकरणपरिमाणोपाधिकपरमाणुत्वप्रवणाम् ।

यस्या साक्षादविद्यावृत्तेस्तदवस्था । अविद्यापद नित्यबुद्धस्याप्युपलक्षणम् । ननु मरणमूर्च्छयोरपि निरूपणीयत्वारिकमित्यवस्थात्रयमेव निरूपितमित्याशङ्क्याह—अत्रेति ।

अवस्थानिरूपणप्रसङ्गे भवत्सम्मत किमित्यपेशायामाह—तत्रेति । तयोर्मतयोरित्यर्थः । अवस्थानयवाञ्जीव इत्युक्तं तत्रावस्थास्वरूपमभिधाय तद्वत् जीव एक उत अनेक इत्यपेशायामाह—तस्येति । तस्य उच्यते तस्यावितो जीवस्य । तथा च विभुमध्यमपरिमाणो वा जीव इत्यर्थः । एतेन—जीवस्य विभुत्वादिप्रदर्शनेन । अणुरयं रामानुजाशुचम् । ननु 'बालाप्रशतभागस्य शतथा कस्तिरतस्य च । जीवो भागः स विहेय स चानन्त्याय कल्प्यते' (श्वे० ५-९) इत्यादिश्रुतिविरोधस्त्यादित्याराह्य 'महतो महोयान्' (क० १-२-२०) इत्यादिश्रुत्या सर्वाङ्गीणशुद्धाशुपलब्ध्या च शुद्धस्य दुर्लभ्यत्वाभिप्रायमेवाणुत्वम्, सोपाधिकस्य तन्तःकरणान्युपचितमित्यविरोध इत्याशयेनाह—बुद्धेरिति ।

स च जीवः स्वयंप्रकाशः । स्वप्नावस्थामधिकृत्य
‘अत्राय पुरुष स्वयज्योति’ (वृ० ४-३-८) इति सूतेः । अनु-
भवरूपश्च ‘प्रज्ञानघनः’ (मा० ५) इत्यादिध्रुतेः । अनुभ-
वामीति व्यवहारस्तु वृत्तिप्रतिषि(१)म्बितचेतन्यमादायो-
पपद्यते ।

एव त्वंपदार्थो निरूपितः । अधुना सत्त्वपदार्थयोरैक्यं
महावाक्यप्रतिपाद्यमभिधीयते ।

ननु नाहमीश्वर इत्यादिप्रत्यक्षेण, किञ्चिद्व्यतिरिक्त-

नैयायिकादिमतनिरासायाह—स चेति । तत्रपु हदारभ्यकपुति
प्रमाणयति—स्वप्नावस्थामिति । अयं पुरुष इत्यनेन परमात्मा-
भिहित इति भ्रमस्यारब्धेदार्थमुक्तं स्वप्नेति । वृत्त्यादिवस्वप्न-
माहाह—अनुभवरूपश्चैति । अत्रापि प्रमाणमाह—प्रज्ञा-
नेति । विज्ञानमूर्तिरित्यर्थः । ‘योऽयं विज्ञानघनः’ इत्यादिपुतिपादि-
पदादेया । आत्मन स्वप्रकाशात् च साधितमाशयपरिचारे ।
ननु तस्यानुभवरूपत्वेऽनुभवामोत्यनुभवाश्रयत्वस्यपदेशानुपपत्तिरित्या-
ह—अनुभवामीति ।

त्वं पदार्थनिष्पन्नमुपसंहारसत्त्वार्थप्रतिपादनं प्रतिजानीते—एष
मिति । ‘प्रज्ञाने मय्य’ ‘अहं मयास्मि’ (वृ० १-४-१०) ‘तत्त्वमसि’
(वृ० १-८-७) ‘अयमात्मा मय्य’ (वृ० ४-४-५) इत्येते-
र्वाग्भेदादिमहावाक्यैः (१) प्रतिपाद्य—तत्त्वार्थविषयत्वेन बोधनीयम् ।

तत्प्रतिपादनार्थमादौ शब्दामुदाहरयति—नन्यिति । आदिरेण
दुरूपदं संतार्यहमित्यादिप्रत्यक्षं प्राप्यम् । तत्त्वंपदार्थो परस्परभिन्नौ

(१)—विभ्रचेतन्येति पाठः रागपुस्तकयोः ।

(२)—वाक्यैर्महावाक्यैस्तु ‘सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म’ इत्याद्येकान्तवाक्यापेक्षया
प्रतिपाद्यम्—इत्यधिकः पाठो वृत्तयते रागपुस्तकयोः, तस्य प्रबोधनं न परमाणु

त्वविरुद्धधर्माश्रयत्वादिलिङ्गेन, द्वा सुपर्णेत्यादिश्रुत्या, द्वात्रिंशो पुरुषौ लोके चरश्चाचर एव च ।

सूरः सर्वाणि भूतानि कूटस्थोऽक्षर उच्यते ॥ (म० १५-१६)

इत्यादिस्मृत्या च जीवपरभेदस्यावगतत्वेन तत्त्व-
मस्यादिवाक्यमादित्यो यूपो यजमानः प्रक्षर इत्यादि-
वाक्यमद् उपचरितार्थमेवेति चेत् । न । भेदप्रत्यक्षस्य

विरुद्धधर्माश्रयत्वादिविरुद्धस्वभावत्वाच्च, तेजस्तिमिरवत् । 'द्वासुपर्णा सयुक्ता सञ्जाया समान वृक्षं परिपस्वजाते । तयोरन्यः पिप्पलु स्वाद्द-
स्यनरनक्षत्रयो अभिवाञ्छीति' (सु० ३-१) 'सतं विवन्तौ सुकृतस्य लोके गुहा प्रविष्टौ परमे परादौ । छायातपी मन्त्रविदो वदन्ति पञ्चा-
नयो ये च त्रिणाचिकेता' 'उत्तमं पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृतः'
(म० गी० १५-१७) (२) । सत्यभेद विनाऽनुपपद्यमानमुपलभ्यमानं जीवस्य संसारित्वं श्रूयमाणं चेश्वरस्यासंसारित्वम् सत्यं भेदं कुर्यति । यदि जीवस्य परमात्मनाऽभेदः स्यात् तर्पुपलभ्येत नोपलभ्यतेऽतो नास्तीति निधीयते इति प्रत्यक्षादिप्रमाणैर्जीवेश्वरभेदस्यावगन्वात्तन्व-
मस्यादिवाक्यनुपचरितार्थं गौणार्थमेव, 'आदित्यो यूप' 'यजमानः प्रक्षर' इत्यादिवाक्यवत् । यथाऽनादित्ये यूपे आदित्यस्य, अयज-
मानभूताया मुष्टौ च यजमानत्वस्योपचारस्वरूपद्वयस्यः । व्यावहारिक-
भेदादेवकुर्यथादिप्रमाणैस्तात्त्विकभेदादेवकथुतिविरोधायोगान्मेवमि-
त्याह —नेति । स्याद्विरोधस्तथाऽपि श्रुत्या प्रत्यक्षादेर्बाध इत्याशये-
नाह प्रत्यक्षस्य बाध्यत्वमेव ग्यतामाह —मेदेति । सम्भाविता-करण-
तामिन्द्रियाणामपाटवत्त्वादयो दोषा यस्मिन् तत्तथा तस्येत्यर्थः । ननु
प्येष्टेन प्रत्यक्षेणैव तद्बाध उचित इत्याशङ्क्य ज्येष्ठत्वं हि बाध्यत्वे

सम्भावितकरणदोषस्यासम्भावितदोषवेदनन्यज्ञानेन धाव्यमा
नत्वात् । अन्यथा चन्द्रगताधिकपरिमाणमाहिज्योति शास्त्राय
चन्द्रमादशमाहिप्रत्यक्षेण बाधापक्षे । पाकरक्ते घटे रक्तोऽय
न श्याम इति वत्सविशेषणे हीति न्यायेन(१) जीवपरभेदमा
हिप्रत्यक्षस्य विशेषणीभूतधर्मभेदविषयत्वाच्च ।

अत एव नानुमानमपि(२) प्रमाणम्, आगमबाधात्,
मेरुपापाणमयत्नानुमानवत् । नाप्यागमान्तरविरोध ।

हेतुर्न तु बाधकताया कनोयसा शुक्तिज्ञानेन ज्येष्ठस्य रश्मिज्ञानस्य
बाधदर्शनात्, अन्यथा तदुत्पत्त्यसम्भवाच्चन्द्रादिपरिमाणमाहिशास्त्रबा
धापक्षस्याशयेनाह—अन्यथेति । न चोपश्रीव्यविरोध, धर्मभेद
विरोधकप्रत्यक्षस्य धर्म्यभेदज्ञान प्रत्युपश्रीभत्वादित्याह—पा
क्षेति । तथा नैवभूतज्ञाने सत्यत्रि धर्म्यभेदमादाव साऽयं घट इतिह न
यथाऽविच्छेद तद्वत्साहमीश्वर इति ज्ञानान्तरमह मत्प्रतिज्ञानमित्यर्थ ।

अत सर्वप्रमाणोपजीव्यस्य ज्येष्ठस्य प्रत्यक्षस्य बाध्यत्वाद्भेदेऽप्र
माणता च न एवानुमानस्यापौरुषाह—अत एवेति । आगमेन तस्य
मत्स्यादिना बाधात् । मेरु पापाणमय सर्वतत्त्वादिभ्यादिवदित्याद्यु
मान मया अतः लीबर्ण कुलगिरिराजो भेदरित्यादागमेन बाधित
तद्वदित्यर्थ । आगमदिरुषाऽपि नास्तीत्याह—नापीति । भेदस्य
प्रामाण्यमहिप्रमाणैर्ज्ञातत्वात्तद्वत्त्वस्य बाध्याप्रमाणत्वाद्भेदबाधागमस्य

(१) सति उच्यते हि विधिनिषेधौ विरोधप्रमुखसकामन सति विरोध
बाधे । यथा रक्तघट विद्यमाने श्यामघटो नास्तीति घटरूपे विरोधे निषेधस्य
बाधे विरोधणीभूतश्यामगुणमानवत्त्वे निषेधस्य तद्वदित्यर्थ ।

(२) विद्विग्धत्वादितिह न शूलोत्तमनुमानमपीति ।

तत्परातत्परवाक्ययोः तत्परवाक्यस्य बलवत्त्वेन लोकसिद्ध-
भेदानुवादिद्वामुपर्गादिवाक्यापेक्षया उपक्रमोपसहाराद्यवगता-
द्वैततात्पर्यविशिष्टस्य तत्त्वमस्यादिवाक्यस्य प्रबलत्वात् ।

न च जीवपरैक्ये विरुद्धधर्माश्रयत्वानुपपत्तिः । शीत-
स्यैव जलस्योपाधिकौष्ण्यश्रयत्वत् स्तत्त्वावतो निर्गुणस्यैव
जीवस्यान्तःकरणाद्युपाधिककर्तृत्वाद्याश्रयत्वप्रतिभासोपपत्तेः ।
यदि च जलादौ औष्ण्यमारोपितं तदा प्रकृतेऽपि तुल्यम् । न च
सिद्धान्ते कर्तृत्वस्य कचिदप्यभावादारोप्यप्रमादितसंस्कार-
भावे कथमारोप इति वाच्यम् । तापवेनारोप्यविषयसंस्कार-
त्वेनैव तस्य हेतुत्वात् ।

तत्र तात्पर्याभावेनातत्परत्वात्तत्पराभेदवाश्यागमादौर्वक्ष्यादित्याह—
तत्परेति ।

॥ चार्थान्तिविरोध इत्याह—न चेति । औपत्थिकविद्वद्धर्मा-
श्रयत्वेनान्यथ सिद्धत्वादित्याह—शीतस्यैवेति । नन्वभिधर्मस्वीकृत्य
जलादारोपाप्रतीतिरत्र कस्य धर्मस्येत्याद्याह—यदीति । अन्त-
रारणधर्मस्य कर्तृत्वादेर्भानसम्भवात्प्रकृतेऽप्येतत्तुल्यमित्यर्थः । नन्वात्म-
जाशात्म्यापक्षस्यैवान्तःकरणस्यापि कर्तृत्वादिधर्मद्वयान् तद्यतिरिक्तेऽ-
भामानि हाप कर्तृत्वादेरप्रमितत्वात्कथमारोप इत्यस्याह्य परिहरति—
न चेति । यथा सूर्यादिद्विरणसम्पर्कारप्रतीयमानमपि (१) जनादिकं
पगदिनिष्ठं न तु सूर्यादिनिष्ठं, तथाऽऽत्मसम्बन्धात्प्रतीयमानमपि कर्तृ-
त्वादिकमन्तःकरणनिष्ठमेव, न त्वात्मनिष्ठम् । तस्य कूटस्थत्वात् ।
इतः पृथक् हाप्यप्रमितस्य कर्तृत्वादेरात्मन्यारोपे नास्ति वाच्यम् ।
इत्यारोप्यगोचरसंस्कारमात्रस्यैव हेतुत्वादित्याह—हापवेनेति ।

(१) अपि नीलादिकं—ततः पृथक्कार्यमित्यर्थः इत्यादिः पाठः कउ-
ट्टे । ततः पृथक्कार्यमित्यर्थः इत्यादिः पाठो गणुलके ।

न च प्राथमिकारोपे का गतिः, कर्तृत्वाद्यध्यासप्रवाहस्याना-
दित्वात् । तत्त्वं पदवाच्ययो विशिष्टयो रैक्यायोगे ऽपि लक्ष्यस्वरूप-
यो रैक्यमुपपादितमेव । अत एव तत्प्रतिपादकत्वमस्यादिवाक्या-
नामस्यार्थत्वम्, सोऽयमित्यादिवाक्यरत् । न च कार्यपरामर्शे

नन्वस्त्वस्मिन्कर्तृत्वारोपे पूर्वप्रतीतकर्तृत्वादिसंस्कारो हेतुस्तत्रापि
तथाभूतस्तत्रापि तथाभूतः, तथाऽपि प्राथमिकारोपो दुर्घट इत्यादिप
परिहरति—न चेति । प्राथमिकारोपे काऽपि गतिर्नास्तीति न चेत्यर्थः ।
कर्तृत्वाद्यध्यासप्रवाहस्यानादित्येन कस्याप्यारोपस्य प्राथम्यासिद्ध्या तत्र
पृथग्गतेरवकन्यत्वादिभ्याह—कर्तृत्वेति । नन्वस्येवं तथाऽपि
विरुद्धधर्माद्यन्तयोगेऽपि धरयो रैक्यमित्याशाङ्क्याह—सत्यमिति ।
लक्ष्यस्वरूपैक्यम् अत एव सोऽयं देवदत्तः प्रकृतप्रकाराद्य-
ह यादिवाक्यवत् 'तत्त्वमसि' 'सत्यं ज्ञानमनन्तम्' (तै० २-१-१)
इत्यादिवाक्यानामस्यार्थत्वमिति । न चास्त्यनुपलब्धिनिरोधस्तत्र
साऽऽवृत्तस्य घटस्यानुपलब्धेस्तदभावानिर्णायकत्ववद्वानवत्ते
नुपलम्भस्य(१) तदभावानिर्णायकत्वादिरयमि द्रष्टव्यम् । ननु किं
प्रयोजकप्रकृत्यादेरभावात्सङ्गतिमहायोगात् क्रियाऽन्वितस्वार्थपरत्वान्ने
श्रमाभ्याज सिद्धं मद्य वेदान्तप्रमेयमिति प्राभाकरमतमाशङ्क्य परा-
रति—न चेति । पुत्रवदाद्वितवसनं चैत्रपुरतो निघाव दे वं

(१) अज्ञानावृत्ताऽनेदस्वानुपलम्भस्येति पाठः कपुस्तके । अज्ञानवृत्तेः
स्यानुपलम्भस्य तदभावानिर्णायकत्वमिति पाठः सपुस्तके । अज्ञानवृत्ताऽनेदस्व
अनुपलम्भस्य तदभावा इति पाठो मपुस्तके । तेषामसङ्गतालोप्य उक्तिः
पाठः रथापिनोऽस्माभिः । तस्यावमर्षे. तत्त्वमस्यादिवाक्यानामस्यार्थत्वोप-
स्येऽपि तत्त्वदार्थत्वरदार्थवो जीवपरमात्मनोः अनेदानुपलब्धिस्वरूपवद्वान्निरो-
धात् . तत्त्वमस्यादिवाक्यानामीरचारिकत्वापाठोपनिघावदे दो वाक्यो-

(१) प्रामाण्यम्, चैत्रपुत्रस्ते जात इत्यादी सिद्धेऽपि सङ्गति-
प्रहात् । एत सर्वप्रमाणाविरुद्ध श्रुतिस्मृतीतिहासपुण्यप्रतिपाद्य
जीवपरैक्यं वेदान्तशास्त्रस्य विषय इति सिद्धम् ।

इति श्रीवेदान्तपरिभाषायां विषयपरिच्छेदः ॥ ७ ॥

पुत्रस्ते जात इत्युक्ते विरसितनदनकमलं चैत्रमवलोक्यास्य पुत्रप-
दस्य घृतरूपेऽर्थे सङ्गति तदर्थो गृह्णातीति पुत्रस्ते जात' कन्या ते
गर्भिणी इत्यादी सङ्गतिप्रहादित्यर्थ' । उपसहरति—एवमिति ।
उक्तप्रकारेण । सर्वे प्रत्यक्षादिप्रमाणैरविरुद्धम् । 'तत्र को मोह क
शोक एकत्वमनुपश्यत' (ई० ७) इत्यादिश्रुतिभि, 'चैत्रज्ञ चापि
मा विद्धि सर्वज्ञेषु भारत' (भ० मो० १२-२) इत्यादिस्मृतिभि,
'सर्व भूतान्तरक्षाय नित्यशुद्धचिदात्मने । प्रत्यक्षैतन्न्यरूपाय मह्यमेव
नमोनम ॥' इत्यादीतिहासै, 'विभेदजनकेऽज्ञाने नारायणत्वितिकं गते ।
अत्मनो ब्रह्मणो भेदमसन्त क करिष्यति ॥' इत्यादिपुराणैश्च तात्पर्य-
तया प्रतिपाद्यम् ।

इति श्रीमत्परमहंसपरिभाषाजगन्नाथार्यपालगोपालतीर्थधीपादशिष्यदत्तव-
शावतंमरामकुमारसूनुधनपतिमूरिसुतशिवदत्तकृताया वेदान्त-
परिभाषार्थदीपिकाया विषयपरिच्छेद समाप्त ॥ ७ ॥

चास्तीति । अज्ञानवत् प्रमातु जानत्याभेदानुसन्धस्य (स्मृत्कमगो कृति,
इत्यनेन कर्तारि षठी) तदभावस्य तस्य अभेदस्य अभावस्तदभावस्तस्य-अर्थात्
भेदस्य अनिर्वापकत्वात् । प्रमाणेनापि यथाशंज्ञान तत्तद्विद एव जायते, यथा
मणिहारस्यैव रत्नतत्त्वसाधारणरश्मिषुषा न गोपानामिति ध्येयम् ।

(२) पदानां वाक्याना वा इति चेत् । प्रामाकारा हि निष्करोट्त्न्यादि-
शेषोपकार्यान्वितानामेव पदादीनां प्रामाण्यं, तथा हि—'वत्सम्भान' इत्युत्तमवृ-

अथ प्रयोजनपरिच्छेदः ८

इदानीं प्रयोजनं निरूप्यते । यद्वगतं सत्त्ववृत्तितयेष्यते
सत्प्रयोजनम् । तच्चद्विविधम्—मुख्यं गौणं चेति । तत्र सुख-
दुःखाभावौ मुख्यं प्रयोजनम् । तदन्यतरसाधनं गौणं प्रयो-
जनम् । सुखं च द्विविधम्—सातिशयं निरतिशयं चेति । तत्र
सातिशयं सुखं विषयानुपङ्गजनितान्तःकरणवृत्तितारतम्यकृ-
तानन्दलेशाविर्भावविशेषः ।

अथ प्रयोजननिरूपणं प्रतिजानीते—इदानीमिति । सङ्गतं
सन्ममेदं स्यादिति स्वसम्बन्धितयेष्यते सत्प्रयोजनम्, तद्विभक्ति-
तच्चेति । तत्र—तयोर्दोषोभ्ये । तदन्यतरसाधनं—तयोः सुख-
दुःखाभावयोरन्यतरस्य मुरास्य दुःखाभावस्य वा साधनं सुखादिरूपप्र-
योजनगुणवादीयम् । सुखास्यापि द्वैविध्यमाह—सुखं चेति । इष-
लक्षणमेतत् । दुःखाभावोऽपि द्विविधः—यद्विदुःखाभावो यावद्-
दुःखाभावोऽपि । तत्र संसारदशायामाद्यो मोक्षावस्थायां द्वितीयं तस्यपि
योष्यम् । विषयेति । विषयताङ्गम्यादिये' इयत्सिद्धयर्जनितान्त-
करणवृत्तितारतम्यं तत्कृतानन्दलेशाविर्भावविशेषः । तथा भूतशुभा

इति शब्दगुणस्य प्रकृतं मध्यमवृत्त इति स्तुतिस्तुर्वात्तः इदं वाक्यमेतदिति वा-
चकमित्यनुमिनोति । यथा इत्थमपनवेति सुखा प्रकृतं मध्यमवृत्त इति वा तदो-
क्तस्य तत्कवाशेषकत्वमनुमिनोति । अथ च यथानपरोक्षपारपनवदन्वा-
पाद्यं वस्तुपदस्य पशुनिशेषे चक्तिमपि जानाति । एवं यथानादिरपदस्याध्याया-
पोदपाच्छक्तिज्ञानं भवति । तथा च सिद्धार्थानां पशुरत्यास्तीत्यादीनामपि 'तं
पदं' इत्यध्याह्नकार्यशेषकत्वमेवेति मन्यते । तानुत्तरवृत्ति-न येषादिता ।
तं पदमेत्यनध्यादात्वापि सङ्गतिपदस्य टीकापदविज्ञापकारेणोपपत्तेः । वादीनि-
शरगर्भोपने वीरवाच्येति भावः ।

‘एतस्यैवानन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजीरन्ति’ (वृ० ४-३-३२) इत्यादिश्रुतेः । निरतिशय सुखं च ब्रह्मैव । ‘आनन्दो ब्रह्मेति व्यजानात्’ (तै० ३-६) ‘विज्ञानमानन्दं ब्रह्म’ (वृ० ३-१२) इतिश्रुतेः ।

आनन्दात्मकब्रह्मावाप्तिश्च मोक्षः शोकनिवृत्तिश्च । ‘ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति’ (सु० ३-२-६) ‘तरति साकमात्मशित्’ (छा० १-१-३) इत्यादिश्रुतेः । न तु लोकान्तरावाप्तिः, तज्जन्यरैपयिज्ञानन्दो वा मोक्षः । तस्य कृतकत्वेनानित्यत्वे मुक्तस्य पुनरात्थावृत्तेः ।

विषयावच्छिन्नाज्ञाननिवृत्तौ तदवच्छिन्नानन्दस्यैव प्रतिबिम्बनादानन्द-समुदस्य ब्रह्मण आनन्दलेशाभिर्भावविशेष इत्यर्थः । अत्र श्रुतिं प्रमाणयति—एतस्यैवेति । आदिपदेन ‘एष एवानन्दयति’ (तै० २-७) इत्याशा श्रुतिरूपादेया । द्वितीयं सुखं लभयति—निराति-शयसुखमिति । चक्षरात्सातिशयसुखमप्यानन्दात्मब्रह्मनेशात्मकत्वात् । ब्रह्मैवेत्यर्थः । अत्रापि श्रुतिं प्रमाणयति—आनन्द इति ।

भवत्वानन्दात्मकं ब्रह्म प्रकृते किमायात्मित्याशङ्कपाऽनन्दरूप-ब्रह्मावाप्तिं समूलसर्वानिर्घनिवृत्तिश्च मोक्ष इत्यवगतो मोक्षः स मम भूषादिति स्ववृत्तितयेष्यते इति तस्य प्रथमं जनत्वमित्याह—आनन्देति । शाकशब्दः सञ्चरणशब्धपरः । उभयत्र प्रमाणमाह—ब्रह्म वेदेति । तरति—अभययति । आदिपदेन ‘ब्रह्मविदाप्नोति परम्’, (तै० २-१-१) ‘तरत्यविद्या’—मित्येवाश्रुतिरादेया । तान्त्रिकमत-निरासनाह—न तिष्ठति । तस्या स्वतः पुष्टयर्थत्वानावादाह—तज्जन्येति । तदा लोकान्तरात्पाप्सा अन्येत्यर्थः । उभयोर्मोक्षत्वाभावे हेतुमाह—तस्येति । उभयविधमोक्षस्य ।

ननु त्वन्मतेऽप्यानन्दावाप्सरनर्थनिवृत्तेश्च सादित्वे तु न्यो
 दोषः, अनादित्वे मोक्षमुद्दिश्य श्रवणादौ प्रवृत्त्यनुपपत्तिरिति
 चेत् । न । सिद्धस्यैव प्रह्लासरूपस्य मोक्षस्यासिद्धत्वभ्रमेन
 तत्साधने प्रवृत्त्युपपत्तेः । अनर्थनिवृत्तिरप्यधिष्ठानभूतमज्ञ-
 स्वरूपतया मिद्वैव । लोकेऽपि प्राप्तप्राप्तिपरिहृतपरिहारयोः
 प्रयोजनस्य दृष्टमेव । यथा हातगतविस्मृतसुवर्गादी 'तत्र हस्ते
 सुवर्णम्' इत्याप्तोपदेशात्प्राप्तमिव प्राप्नोति । यथा वा एत-
 द्यित्तरणायां रज्जौ सर्पत्वभ्रमघतो नायं सर्प' इत्याप्तमक्यान-
 परिहृतस्यैव सर्पस्य परिहारः । एवं प्राप्तस्याप्यानन्दस्य
 प्राप्तिः, परिहृतस्याप्यनर्थस्य निवृत्तिः मोक्षः प्रयोजनम्
 स च ज्ञानैकसाध्यः 'तमेव विदित्वाऽविमृत्युनेति

ननु त्वदभिमतो मोक्षः सादिरनादिर्वा? भाषे, वृत्तकारेणानिर्वा-
 मुक्तस्य पुनरावृत्तिनशणो दोषस्तुस्य । द्वितीये, धवणादिवैयर्थ्य-
 मिति तान्निग्रहं शङ्कते—नन्विति । द्वितीयपक्षमवलम्ब्य परिहारो-
 नेति । नन्वानन्दरूपस्य प्रह्लाण सिद्धत्वेन तत्प्राप्तेस्तथात्वेऽप्यनर्थनि-
 वृत्तेरभावस्याया कथं सिद्धत्वमित्याशाऽपाह—अनर्थनिवृत्तिर-
 पीति । ननु सिद्धस्य पुनरावृत्त्यादर्शनादेवविषयस्य मोक्षस्य पुनरावृ-
 त्तं भविष्यतीत्याशाऽपाह—लोकेऽपीति । कवेर्यपेशायामुदाहरति—
 यथेति । दृष्टान्तोक्तं प्रवृत्ते योजयति—एवमिति ।

स च मोक्षः किं कर्मसाध्यः किं बोधासनासाध्यः, आशोस्तिवदेत-
 त्समुच्चयसाध्यः, उक्त कर्मज्ञानसनुषयसाध्यः, किं बोधासनाज्ञानरति-
 प्ययसाध्यः ? किं वा केवलज्ञानलभ्यः ? इति विचिन्तयामी स च प्र-
 क्षानादिति प्रतिज्ञातमुपपादयति—स चेति । तमेव—आत्मानमो,

नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय' (श्वे० ३-८) इति श्रुतेः, अज्ञाननिवृत्तेर्ज्ञानैकसाध्यत्वनियमाच्च । तच्च ज्ञान ब्रह्मात्मैक्यगोचरम् । 'अभयं वै जनकप्राप्तोऽसि' (बृ० ५-२-५) 'तदात्मानमेव वेदाहं ब्रह्मास्मि' (बृ० १-४-१०) इति श्रुतेः । 'सत्त्वमस्यादिवाक्योत्थं ज्ञानं मोक्षस्य माधनम्' इति नारदीयवचनाच्च ।

तच्च ज्ञानमपरोक्षरूपम् । परोक्षत्वेऽपरोक्षभ्रमनिरतं करवानुपपत्तेः । तच्चापरोक्षज्ञानं सत्त्वमस्यादिवाक्यादिति केचित् । मनननिदिध्यासनसंस्कृतान्त करणादेवेत्यपरे ।

तत्र पूर्वोक्तार्थागमयमाशय —संप्रिदापरोक्ष्य न करण-

विदित्या—तं विदित्वैवेति वा, मृत्युं जन्म मरणलक्षणां मृत्युं तम्, श्रत्येति—अतिक्रामति । अन्यः—कर्मादृश्य, अयनाय—मोक्षाय, पन्थाः—मार्गो न विद्यते । 'हिरण्यदा असृगत्वं भवन्ते' इत्यादिश्रुतेः कर्मसाध्यस्वरगर्भलस्य प्रलयपर्यन्तस्थायित्वाभिप्रायत्वादितरवाक्यानां अपि परम्परया कर्मादेर्मोक्षमाधनत्वाभिप्रायत्वाच्चेति भावः । (१)गुक्तिमप्याह—अज्ञाननिवृत्तेरिति । ननु तज्ज्ञानमेदविषय तस्मात्तन्नं किं वाऽवेदगोचरमिति विचिकित्सायामाह—तच्चेति । तत्र भृतिं प्रमाणयति—अभयमिति । स्मृतिं प्रमाणयति—तत्त्वमस्यादीति ।

ब्रह्मात्मैक्यगोचरमपि तज्ज्ञानं परोक्षमपतोर्षं वेति विचिकित्सायामाह—तच्चेति । तज्ज्ञानं किं वाक्यादुत्पद्यत तन्नान्त करणादिति संशये पञ्चगदाचार्यगदितमाह—तच्चेति । वाचस्पतिमिधमत्तमाह—मननेति ।

ननु कथं वाक्यादपरोक्षज्ञानमित्याशाह—तत्रेति । उपरा-

विशेषोत्पत्तिनिबन्धनम्, किन्तु प्रमेयविशेषनिबन्धनमित्युपपादितम् । तथा च ब्रह्मणः प्रमातृजीवाभिन्नतया तद्गोचरं शब्दजन्यज्ञानमप्यपरोक्षम् । अत एव प्रतर्दनाधिकरणे प्रतर्दनं प्रति 'प्राणोऽस्मि प्रज्ञात्मा तं मामायुरमृतमुपाव' (ऋ० सू० ३-२) इतीन्द्रप्रोक्तवाक्ये प्राणशब्दस्य मद्रपरत्वे निश्चिते सति मामुपास्वेत्यस्मच्छब्दानुपपत्तिमाशङ्क्य तदुत्तरत्वेन प्रवृत्ते 'शास्त्रदृष्ट्या तूपदेशो वामदेववत्' (म० सू० १-१-३१) इत्यत्र सूत्रे शास्त्रीया दृष्टिः शास्त्रद्विरिति

दितं प्रत्यक्षपरिच्छेदेऽस्माभिरिति शेषः । तथाच—हानापरोक्षत्वस्य प्रमेयविशेषनिबन्धनत्वे सति । सन्निकृष्टविषयं शब्दजन्यमपि हानमपरोक्षमेवेत्युक्तम् । जीवगोचरज्ञानवत्तदभिन्नब्रह्मविषयमपि तदपरोक्षमेव, अत्र प्रमाणाकाङ्क्षायां 'शास्त्रदृष्ट्या तूपदेशो वामदेववत्' (म० सू० १-१-३०) इति सूत्रस्य भाष्यं प्रमाणमित्य शयेनाह—अत एवेति । शब्दजन्यज्ञानस्यापरोक्षत्वादेव । प्रतर्दनाधिकरणे—'प्राणस्तथाश्रुगमात्' (म० सू० १-१-२८) इत्यस्मिन्प्राणोऽस्मीत्यादियद्विषयवाक्यं तस्मिन् । तत्र विषयसंशयपूर्वपक्षसमाधानं लाह्यपश्चात्तन्दासत्त्वाधिकरणेति संज्ञा । 'प्रतर्दनो ह वै देवोदसिस्तिन्द्रस्य प्रियं वामं पशुगाम युद्धेन च पौद्रेण च' (ऋ० सू० ३-१) इत्यस्यां द्यौतीतद्विद्वन्नेरनिपदान्नाताम्भ्याविजायां प्राणोऽस्मीत्यादेधूसमाणं वाक्यं विददन्वप्राणशब्देन किं वायुरभिधेयं किं वा इन्द्र उत जीव आदोस्त्विपरमात्मेति संशयः । वाप्यादिरभिधेय इति पूर्वपक्षः । परमान्मेति मिश्रान्त । वाप्यानुपासनं पूर्वपक्षे फलं परमात्मोपासनमुत्तरपक्षे । प्राणः-परमात्मा । तथाऽनुगनात्पौर्वापर्यालोचनया वाक्यस्य तत्परतत्वावधारित्वात् प्राणशब्दस्य मद्रपरत्वे निश्चिते सति मामित्यस्मच्छब्दानुपपत्तिमाशङ्क्य

तत्रमस्यादिवाक्यजन्यमहं ब्रह्मेति ज्ञान दृष्टिशब्देनोक्तमिति ।

अन्येषां त्वयमाशयः—कणविशेषनिबन्धनमेव ज्ञानानां प्रत्यक्षत्वम्, न विषयविशेषनिबन्धनम् । एकस्मिन्नेव सूक्ष्म-
वस्तुनि पटुकरणापटुकरणयोः प्रत्यक्षत्वाप्रत्यक्षत्वव्यवहारदर्श-
नात् । तथा च सवित्साक्षात्त्वे इन्द्रियजन्यत्वस्यैव प्रयोजकतया
न शब्दजन्यज्ञानस्यापरोक्षत्वम् ।

ब्रह्मसाक्षात्कारेऽपि मनननिदिध्यासनसंस्कृतं मन एव
करणम् 'मनसैवानुद्रष्टव्य' इत्यादिश्रुतेः । मनोऽगम्य-

दुत्तरत्वेन प्रवृत्ते यथा शास्त्रदृष्ट्याऽहं सूर्योऽमयमहं मनुरिति वाग्दे-
वस्य गर्भस्थस्य मुनेर्हकिस्तया शास्त्रदृष्ट्या मामितीन्द्रोपदेशोऽपीत्यर्थ-
कपूत्रे इत्यर्थः ।

अथाचार्यवाचस्पतिमिश्राणामाशयमाविष्करोति—अन्येषामिति ।
सूक्ष्मवस्तुनि—वर्णादौ । इन्द्रियजन्यत्वस्य—इन्द्रिवत्त्वेनेन्द्रियजन्य-
त्वस्य । अनुमितिज्ञानस्य मनस्त्वेन तद्वन्पत्वाच्च तनातिन्यासि ।
अस्मिन्पक्षे 'इन्द्रियेभ्य पराह्यर्था' (क० १-१०) इति श्रुतादिन्द्रियेभ्य
इत्यस्य चाद्येन्द्रियेभ्य इत्यर्थः । 'मनः सर्वेन्द्रियाणि च इति श्रुतावपि
सर्वाणि चार्हेन्द्रियाणीत्यर्थः ।

साक्षात्कारस्येन्द्रियजन्यत्वे ब्रह्मसाक्षात्कारेऽपि मन एव करणमि-
त्याह—ब्रह्मेति । सर्वदा तदापतिभाषणरूपाह—मनमेति । तत्र
प्रमाणमहं—मनसैवेति । 'हरयते त्वाद्या बुद्ध्या' (क० १-३-१३)
इत्याद्याश्रुतिरादिपदादेया । ननु 'यतो वाचो निवर्तन्ते अत्राप्य
मनसा सह' (ते० ३-४-१) इत्यादिश्रुतेः अगतिरित्याश्रुत्याह—मन
इति । ननु 'तं त्वोपनिषदं वृक्षं पृच्छामि' (इ० ३-१-१६) इति
श्रुतिरोधितनुपनिषत्प्रामाण्यत्वं विरुद्धमित्याश्रुत्य परिहरति—

त्वध्रुतिश्चासंस्कृतमनोविषया । न चैवं ब्रह्मण औपनिषदत्वानु-
पपत्तिः, अस्मदुक्तमनसो वेदनन्यज्ञानानन्तरमेव प्रवृत्ततया
वेदोपजीवित्वात् । वेदानुपजीविमानान्तरगम्यत्वस्यैव वेद-
गम्यत्वविरोधित्वात् ।

शास्त्रदृष्टिसूत्रमपि ब्रह्मविषयमानसप्रत्यक्षस्य शास्त्रप्रयोज-
कत्वादुपपद्यते । तदुक्तम्—

अपि संराधने सूत्राच्छास्त्रार्थध्यानजा प्रमा ।

शास्त्रदृष्टिर्मता तां तु वेत्ति वाचस्पतिः परः ॥ इति ।

नचेति । किं तदनुपजीव्यमानान्तरगम्यत्वे तदनुपपत्तिरित्यत दुपजीव्य-
मानान्तरगम्यत्वे ? नायः, इष्टापत्तेः । न द्वितीयः, अर्च्यस्य तदुपजी-
व्यानुमानार्थावतिगम्यत्वेऽपि वेदगम्यत्वाभ्युपगमादित्याशयेनाह—
अस्मदिति । मनननिदिध्याग्नसदृशस्य मनसः ।

अस्मिन्पक्षे शास्त्रदृष्टिसूत्रविरोधं परिहरति-शास्त्रेति । तथा च
सत्र शास्त्रदृष्टिपदेन मानसं प्रत्यक्षमेव तत्रप्रयोज्यत्वादुच्यत इत्यर्थः ।
वाचस्पतिमिश्रणामिदं महामित्यत्र कल्पतरुद्वारसम्मतिमाह-तदुक्त-
मिति । शास्त्रार्थध्यानजा प्रमा शास्त्रदृष्ट्यावदेशो यामदेवभदिति
सूत्रे शास्त्रदृष्टिशब्देनाभिमतं तां तथाभूतां शास्त्रदृष्टि वाचस्पतिर्वा-
भाति यतः परः-सर्वोत्तरः । तथाभूता इत्येव शास्त्रदृष्टिरित्यत्र वा-
देतुरित्याशङ्क्योक्तम्-अपीति । 'अपि संराधने प्रत्यक्षानुमानाभ्याम्'
(म० सू० ३-२-२४) इति सूत्रात् । अपि च नमात्मानं निरस्तसम-
स्तप्रपञ्चमप्यर्थं संराधनस्य अधिध्यानप्रणिधानात्तुष्टानस्य यत्ते
योगिनः परयन्ति । तत्र हेतुः प्रत्यक्षानुमानाभ्यां श्रुतिस्मृतिभ्याम् ।
त ॥ च श्रुतिः-‘ज्ञानप्रसादेन विशुद्धचित्तवस्तुसुखं परमतिनिर्गुणं

तच्च ज्ञान पापक्षयात् । स च कर्मानुष्ठानादिति परम्परया कर्मणा विनियोगः । अत एव 'तमेत वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विप्रिदिपन्ति यज्ञेन दानेन तपसाऽनाशकेन' (बृ० ५-४-२२) इत्यादिश्रुतिः, 'कषाये कर्मणि पके ततो ज्ञान प्रवर्तते' इत्यादिस्मृतिश्च सङ्गच्छते ।

एव श्रवणमनननिदिध्यासनान्यपि ज्ञानसाधनानि । मैत्रेयीब्राह्मणे 'आत्मा या अरे द्रष्टव्य' (बृ० २-४-४) इति दर्शनमनूद्य तत्साधनत्वेन 'श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्य' (बृ० २-४-४) इति श्रवणमनननिदिध्यासनाना विधानात् ।

ध्यायमान' (मु० ३-१-८) इत्याद्या । स्मृतिश्च—

य विनिद्रा भितरवामा सन्तुष्टा सयतेन्द्रियः ।

ष्योक्ति पश्यन्ति युवानास्तस्मै योगामन नम ॥ इत्याद्या ।

तादृशज्ञानस्य किं साधनमित्यपेक्षायामाह—तद्यचेति । स च-पापक्षयः । इत्येव परम्परया तत्त्वज्ञाने कर्मणा विनियोगः । अत एव परम्परया विनियोगादेव । तं पूर्वोक्तम्, एतन्-अनन्तरोक्तं परमात्मानं, ब्राह्मणाः वेदानुवचनादिभिरेदितुमिच्छन्ति । वेदानुवचन-वेदाभ्ययनम् । अनाशकम् अनाशनं हितमितमेध्याशनम् । तत्र प्रथयार्थतया प्रधानभूतयानुत्कृच्छाया वेदानुवचनादीनां साधनतेति वाचस्पतिमित्राः । अद्वयं त्रिगुणित्वादाविव धा वर्यस्य व. नस्यैव प्राधान्यमाश्रित्य ज्ञाने तेषां साधनत्वमिति विवरणाचार्याः । 'यस्यैते चत्वारिंशत्सम्भाराः' इत्यादिश्रुतिः, 'तपसा कर्मण हन्ति' इत्याद्या स्मृतिसादिपदादेयाः ।

यथा कर्मणा तत्त्वज्ञाने विनियोगस्तथा श्रवणमननमभीत्याह—एवमिति । तत्र इहदारण्यकश्रुतिं प्रमाणयति—मैत्रेयीब्राह्मण इति । यादवत्त्वयस्य स्वभार्यया मैत्रेया सवात्स्य प्रशरुहे ।

तत्र ध्वषणं नाम वेदान्तानामद्वितीये ब्रह्मणि तात्पर्यावधारणानुकूला मानसी क्रिया । मननं नाम शब्दावधारितेऽर्थे मानान्तरविरोधशङ्कायां तन्निराकरणानुकूलतर्कात्मज्ञानजनको मानसो व्यापारः । निदिध्यासनं नाम अनादिदुर्वासनाया विषयेऽप्राकृत्यमाणचित्तस्य विषयेभ्योऽपकृत्यात्मविषयकस्यैर्यानुकूलो मानसो व्यापारः ।

तत्र निदिध्यासनं ब्रह्मसाक्षात्कारे साक्षात्कारम् । 'ते ध्यानयोगानुगता अपश्यन् देवात्मशक्तिं स्वगुणैर्निगूढाम्' (श्वे० १-३) इत्यादिब्रह्मतेः । निदिध्यासने च मननं हेतुः, अकृतमननत्यार्थदाढ्याभावेन तद्विषये निदिध्यासनायोगात् । मनने च ध्वषणं हेतुः, अरणाभावे तात्पर्यानिश्चयेन शब्दज्ञानाभावेन अतार्थविषययुक्तत्वायुक्तत्वनिश्चयानुकूलमननायोगात् । एतानि श्रीएवपि ज्ञानोत्पत्तौ कारणानीति केचिदाचार्या ऊचिरे ।

अपरे तु ध्वषणं प्रधानम्, मनननिदिध्यासनयोस्तु

तत्र ध्वषणादिकं लक्षयति—तत्रेति ।

तत्र किं प्रयत्नामपि साक्षात्कारसाधनत्वम्, उतान्यतमस्य ? तत्रापि कस्येत्पारम्भश्रयामाह—तत्रेति । 'ततस्तु तं परयति निष्कलं प्यमानः' (मु०-३-१-८) इत्याद्या श्रुतिरादिपदोपादेया । निदिध्यासनस्य मननायत्तत्वात्तस्य च ध्वषणाधीनत्वात् श्रीभ्यपि साक्षात्परम्परया च ज्ञानोत्पत्तिसाधनानीत्याचार्यवाचस्पतिमिधमत्तमुपसंहरति—एतानीति ।

अपरे—विवरणाचार्यास्तु । पराचीनयोः—अनन्तरभाविनो ।

अत्रणात्पराचीनयोरपि अत्रगणनत्रयद्वन्द्वदर्शननिर्वर्तकतया धारा-
दुपकारोद्भवत्वमित्याहुः । तदप्यङ्गत्व न (१)तार्तीयरोपत्व-
रूपम् । यस्य श्रुत्याद्यन्यतमप्रमाणागम्यस्य प्रकृते ! श्रुत्याद्यन्यत-
माभावेऽसम्भवात् ।

तथा हि, 'ब्रौहिभिर्यजेत' 'दध्ना जुहोति' इत्यादायिव
मनननिदिध्यासनयोरङ्गत्वे न काचित्तृतीया(२)श्रुतिरस्ति ।
नापि 'बहिर्देवसदनं दामि' इत्यादिमन्त्राणां बहिः स्पष्टन-
प्रकाशनसामर्थ्यवत् किञ्चि(३)ल्लिङ्गमस्ति । नापि प्रदे-

धारात्—सामोप्यात् । नन्वङ्गत्वमपि किं तार्तीयरोपत्वरूपमुक्तं मृत्पिण्डा-
दक्षर्ये घटादीं चक्रादीनामिव सहकारिवारणस्वरूपमित्याशङ्क्य द्विती-
यनाधयितुमार्यं निराकरोति—तदप्यङ्गत्वमिति । तार्तीयं—तृतीया-
ध्यायत्वम् ।

श्रुत्याद्यभावस्तुट्यति—तथा होति ।

(१) तार्तीयरोपत्वरूपमिति । तृतीयाध्यायतृतीयावाद्प्रतिपाद्यमित्यर्थः ।
तत्र श्रीधारादीनां यागाङ्गत्व तृतीयादिमुलादिप्रमावपङ्केन प्रतिपादित धर्म-
मीमांसाशास्त्रे 'हुति-लिङ्ग-वाक्य-प्रकरण-स्वान-समाख्यानं पारदौर्बल्य-
मर्थविप्रकर्षात्' इति सूत्रेण । हु-यादीनि तु—

हुतिद्वितीया शुभता च लिङ्ग वाक्य पदान्धेव तु मरुतानि ।

सा प्रक्रिया या कथमित्यपेक्षा स्थान क्रमो योगबल समाख्या ॥

इत्यादीनि मूलेऽपुपदवक्ष्यमाणान्वनुमर्तन्व्यानि । अष्टोत्तराभिस्तुटी हरिभ्यन्ते ।

(२) तृतीयाश्रुतिरिति निरपेक्षो रव श्रुतिरिति सुवेनस्यणम् । सर्वा
सामेव कारकविभक्तौना प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधने इतरानपेक्षत्वात् । तृतीये-
स्तुपलक्षण सर्वाभा कारकविभक्तौनाम् । तथा च 'ब्रौहिभिर्यजेत' इत्यादी
श्रीधारादीनां यागाङ्गत्व तृतीयाश्रुत्या, 'ब्रौहीनवदन्ति' इत्यादी द्वितीयाश्रुत्या
श्रीदीनामवहननाङ्गरूपमिति चेत् ।

(३) लिङ्गमिति । 'अर्थप्रकाशनसामर्थ्यं लिङ्गम्' 'बहिर्देवसदनं दामि' देवा

शान्तरपठितप्रवर्गस्याग्निष्टोमे प्रवृण्तीति (१)वाक्यरच्छ्रयणानुवादेन मनननिदिध्यासनयोर्विनियोजक किञ्चिद्वाक्यमस्ति । नापि 'दर्शपूर्णमासाभ्या स्वर्गकामो यजेत' इति वाक्यावगतफलसाधनत्वाकदर्शपूर्णमासप्रकरणे प्रयाजादीनामिव फलसाधनत्वेनावगतस्य ध्वजस्य (२)प्रकरणे मनननिदिध्यासनयोरात्मनाम् ।

ननु द्रष्टव्य इति दर्शनानुवादेन ध्वजे विहिते सति फलसत्या ध्वजप्रकरणे तत्सन्निधावात्मनातयोर्मनननिदिध्यासनयो प्रयाजन्यायेन प्रकरणदेवाङ्गतेति चेत् । न ।

प्रकरणभावो नास्तीति शङ्कते—न-विति । अविद्येयस्य सत्यतया ध्रुवमात्रेषु ध्वजादिषु किं प्रधानत्वापत्त्या ध्वजस्य प्रकरणितिसिद्धिरित्याह—त इति ।

मन्त्रस्या शुभावात्मदर्शनान्तरं विधीयमानं ध्वजमेव प्रकृति

सीदन्त्यदिमन्त्रिणि देवसदन देवानामामनाथ इ इति त्वा इति-दिग्-रत्नधर्मस्य मन्त्रस्य ऐदमन्त्रस्योपनसामर्थ्याद् इतिस्वरूपस्वरूपमार्गम् ।

(१) वाक्यवदिति । परस्परान्वितवर्गप्रतिपादकपदानां संवृत्तिर्वास्त्वत् । 'वाक्यं पदान्येव तु संदत्तानि' इत्युक्तं । यथा 'अरण्ये विहायदा परशपत्नी गवा सोम मी-प्रति' इत्यत्र परस्परान्वितस्वरूपैवनिवादात्तानामन्त्रादिपदानां वाक्यप्रकाशे सोमप्रकाशस्त्विति । यथा वा अग्निष्टोमे प्रवृ-क्ति र्द्वि वाक्यस्य प्रदेवान्तरपठितप्रवर्गस्योपनसामर्थ्ये दत्तस्योपनसामिति ।

(२) प्रकरण इति । 'सा प्रजिदा या व-जनिष्पदेशा' । यथा 'दर्शपूर्णमासाभ्या यजेत' इति प्रयाजविधिबोधिते कर्मणि कथं कुर्वादिवाक्यस्य सत्यात्पदस्य 'समिधो यजति' 'ननूजयति यजति' 'इत्येव यति' 'यदि यति' 'स्योदास्य यजति' इति सन्निधात्पूर्वा पठितत्वात् सेवा प्रकरणेऽप्युक्तं वाप्यपदस्यिति ।

ते ध्यानयोगानुगता अपश्यन्' इत्यादिभृत्यन्तरे ध्यानस्य
(१) दर्शनसाधनत्वेनावगतस्याद्वाकाद्वायां प्रयाजन्यायेन भ्रवण-
मननयोरेवाद्गतापत्तेः । (२) क्रमसमाख्ये च दूरनिरस्ते (३) ।

किञ्च प्रयाजादावद्भ्रत्वविचारः सप्रयोजनः । पूर्वपक्षे
विभ्रुतिषु न प्रयाजाद्यनुष्ठानम्, सिद्धान्ते तु तथापि तदनु-
ष्ठानमिति । प्रकृते तु भ्रवणं न कस्यचित्प्रकृतिः, येन मनन-
निदिध्यासनयोस्तत्राप्यनुष्ठानमद्भ्रत्वविचारफलं भवेत् । तस्माद्भ्र-
तार्तीयरोपत्वं मनननिदिध्यासनयोः । किन्तु यथा घटादि-
कार्ये मृत्पिण्डादीनां प्रधानकारणता, चक्रादीनां सहकारि-
कारणतेति प्राधान्याप्राधान्यव्यपदेशः, तथा भ्रवणमनननिदि-
ध्यासनानामपीति मन्तव्यम् ।

धृत्यन्तरस्यैतदनुष्ठारिव्याख्यानसम्भवादित्याशङ्कपाह—किञ्चेति ।
विभ्रुतिषु—शौर्यादिषु ।

(१) दर्शनसाधनत्वेनावगतस्य ध्यानस्य-निदिध्यासनस्य प्रयाजन्यायेन
प्रकरणादित्यर्थः, यथा'मननयोत्कृत्व'पत्तेः, अर्थात् भ्रवणाद्भ्रत्व मनननिदिध्यास-
नयोर्व्यवस्थापदनि भवति मननाद्भ्रत्व भ्रवणस्याथात् भवेदित्यापत्तिः ।

(२) क्रमसमाख्ये इति । 'स्थान क्रमः' समानदेशतेत्यर्थः । यथा भाष्य-
संबन्धे भागने शोराशुयागाम्नीषोमीयाह्यकर्मोपि अदेशान्तानि, वाकमाने
काण्डे तद्विषयाख्यो मन्त्रा क्रमेणोक्तः । तत्र स्थानबलेन क्रमशः भागने-
यस्य प्रथममन्त्रः, उपाशुपावस्थ मध्यममन्त्रः, अग्निषोमीयस्यान्तिममन्त्रोऽ-
हमिति । 'शोराह्य समाख्या' परस्परान्वितावयवार्थप्रतिपादकेति तत्त्वम् ।
यथा भाष्यसंबन्धे, शौर्यम्, औश्रतावम्, इत्यादीनाम्-अध्ययुंगा कर्तव्यमा-
ध्ययवमिति प्रवृत्तिप्रत्यययोगबलादध्ययुं कर्तुं यत्नं प्रतीयते इति दिक् ।

(३) दूरनिरस्ते इति । भ्रवणाद्भ्रत्वं मनननिदिध्यासनयोर्न क्रमेण न
वा समाख्ययाऽऽहृतिमुपि ह्यम्, समानदेशनारूपकमस्यात्रामावाह,
योगरहस्यसन्तारवायाशामावादिनि भावः ।

सूचितं चैतद्विवरणाचार्यैः—‘शक्तितात्पर्यविशिष्टशब्दावधारणं प्रमेयावगम प्रत्यव्यवधानेन कारणं भवति, प्रमांश्च प्रमेयावगमं प्रत्यव्यवधानात् । मनननिदिध्यासने तु चित्तप्रत्यगात्मप्रवणतासंस्कारपरिनिष्पन्नतदेषामवृत्तिकार्यद्वारेण प्रमांनुभवहेतुतां प्रतिपद्यते इति फलं प्रत्यव्यवहितहरणस्य विशिष्टशब्दावधारणस्य व्यवहिते मनननिदिध्यासने तदङ्गैः-ङ्गीक्रियते’ इति ।

अथजादिषु च मुमुक्षूणामधिकारः, काम्ये कर्मणि फलकामस्याधिकारित्वात् । मुमुक्षायां च नित्यानित्यगतुविवेकस्येहामुपार्थफलभोगविरागस्य शमदमोपरतितितित्तासमाधान-सद्धानां च विनियोगः ।

अन्तरिन्द्रियनिग्रहः शमः । बहिरिन्द्रियनिग्रहो दमः । विज्ञेयाभाव उपरतिः । शीतोष्णादिद्वन्द्वसहनं तितित्ता ।

ननु मनननिदिध्यासनयोस्तातीत्येपत्वं न, किं तु धवणसदृशरित्त्वमितोदमेव विवरणाचार्याभिनयमिति कथं हातमित्यन चाह—सूचितं चेति । कयेत्यपेशायामावर्णकस्यं तद्विशयं पठति शक्तं तापहोविद्येते इत्यन्तम् ।

धवणादौ कस्याधिकार इत्यपेशायामाह—अथजादिस्थिति । मोक्षरूपफलकामनया नियमाणधवणादिकमपि काम्यमिति भावः । नित्यानित्ययोरात्मानात्मवस्तुनोविवेकस्य, नित्यानित्ययोर्वस्तुतितित्ता-नित्यवस्तु तयोर्नित्यत्वानित्यत्वपरमदोषा विवेकस्य ।

शमादीर्घेण्यति—अन्तरिति । धवणादिन्यतिरिच्छाधिकारतु-पयुक्तविषयेभ्यो मनसो निग्रहः शमस्तादृशविषयेभ्यो बहिरिन्द्रियाणां धोत्रादीनां निग्रहो दमः । एहस्यादौनां धवणादावधिकारं

चित्तैकाग्र्यं समाधानम् । गुरुवेदान्तवाक्ये विश्वासं श्रद्धा
 अत्रोपरमशब्देन सन्यासोऽभिधीयते, तथा च सन्यासिना-
 मेव श्रवणाधिकार इति केचित् । अपरे तु उपरमशब्दस्य
 सन्यासवाचकत्वाभावाद्विज्ञेयाभावमात्रस्य गृहस्थेष्वपि सम्भ-
 वात्, जनकादेरपि ब्रह्मविचारस्य श्रूयमाणत्वात्सर्वाश्रमसाधा-
 रणं श्रवणादिरिधानमित्याहुः ।

सगुणोपासनमपि चित्तैकाग्र्यद्वारा निर्विशेषब्रह्मसाक्षा-
 त्तारे हेतुः । तदुक्तम्—

निर्विशेष परं ब्रह्म साक्षात्कर्तुमनीश्वर ।

ये मन्दास्तेऽनुकम्प्यन्ते सविशेषनिरूपणैः ॥ १ ॥

षशीकृते मनस्येषां सगुणब्रह्मशीलनात् ।

तदेयाभिर्भवेत्साक्षात्पेतोपाधिकल्पनम् ॥ २ ॥ इति ।

सगुणोपासकानां चाचिरादिमार्गेण ब्रह्मज्ञोक्तगतानां
 सत्रैव श्रवणादुत्पन्नतत्त्वसाक्षात्काराणां ब्रह्मज्ञा सह मोक्षः ।

मन्यमानानां केषापित्सन्यासिना महत्माह—अत्रेति । श्रमादिवि-
 शर्ष्य । वाचस्पतिमिश्रमतमाह—अपरे त्यति ।

ननु सगुणोपासनायां अपि मुक्तिफलदातृत्वभ्रवणाच्छ्रवणादिस-
 मासादितत्त्वज्ञानमेव मोक्षसाधनमिति वयमित्याशङ्क्याह—सगु-
 णोति । विदिष्यासनात्मकनित्तैकाग्र्यद्वारा, तत्र 'अन्तस्तद्वर्णोपदे-
 शात्' (प्र० सू० १-१-२०) इति सूत्रस्य कल्पतरुवचनमुदाहरति—
 नदुक्तमिति । ये मन्दाः—अहृतसगुणोपासनत्वादवशीकृतचित्ताः ।

ननु येषां सगुणोपासकानामत्र धनशान्तिभावात्साक्षात्कारो न जात-
 स्तेषां का गतिरित्याशङ्क्याह—सगुणोति । आदिपदमहारादिसुहृ-
 दहम् । अचिराद्यभिधानिदेवतोपर्याह्यं येन मार्गेण गम्यन्ते तेनैवमप्रे-

षमिणं तु धूमादिमार्गेण पितृलोकगतानामुपभोगेन कर्मक्षये
सति पूर्वकृतसुकृतदुष्कृतानुसारेण ब्रह्मादिस्थावरान्तेषु पुन
रुत्पत्तिः । तथा च श्रुतिः 'रमणीयचरण रमणीया योनिमा
पद्यन्ते, कपूयचरणा कपूया योनिमापद्यन्ते' (द्वा० ५-१०-१)
इति । प्रतिपद्धानुष्ठायिनां तु रौरवादिनरकविशेषेषु तत्तत्त्वापो
पचित्ततीघ्रदु खमनुभूय श्वशूकरादिविधैर्योनिषु स्थावरादिषु
चोत्पत्तिरित्यल प्रसङ्गादागतप्रपञ्चनेति ।

निर्गुणब्रह्मसाक्षात्कारवत्स्तु न लोकान्तरगमनम्, 'न
तस्य प्राणा उत्क्रामन्ति' इति श्रुतेः । किन्तु यान्प्रारब्धकर्म
क्षयसुखदुःखे अनुभूय पश्चादपन्नभ्यते ।

ननु 'क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन् दृष्टे पदारणे'
(मु० ३-८) इत्यादिश्रुत्या । 'ज्ञानान्निःसर्वकर्माणि भ्रम
सात्कुरते तथा' (भ० गो० ४-३७) इत्यादिस्मृत्या च ज्ञान

ऽपीत्यर्थः । कर्मिणां तु नैवमित्याह—कर्मिणामिति । आदिपदेन
राश्यादिष्वहम् । ब्रह्मादीति । प्राप्नोति । रमणीय चरणमापर्य
यथा ते तथा, सुकृतकर्माणि रमणीया योनिमापद्यन्ते प्राप्नोति वा
क्षत्रिययानि वा वैश्ययानि वा । कपूय कुरिषत चरण देवां ते तथा
दुष्कृतकर्माणि कपूया योनिमापद्यन्ते श्वयोनि वा श्वशूकरयानि वा
श्वशूकयोनि वेति ।

तदि ज्ञानप्राप्त्युत्तरक्षणे तस्य विदेहवैषस्य स्यादित्याराद्धते—कि
त्यति । अपमज्यते—मुच्यते ।

प्रारब्धकर्मावस्था ५ श्रुतिस्मृतिविच्छिन्नमिति शब्दते—नचिति ।
आदिपद 'तद्यथेपीक्यातुलमानी प्रोत प्रदूषते एव हास्य सर्वे पाप्मन'
प्रदूषते (द्वा० ५-२४-३) इत्यादिश्रुतिष्वहम् । इत्युति

स्य सकलकर्मक्षयहेतुत्वनिश्चये सति प्रारब्धकर्मावस्थानमनुपपन्नमिति चेत् । न । 'तस्य नावदेव चिर यावन्न विमोक्षयेऽथ सम्पत्स्ये' (छा० ६-१४-२) इत्यादिश्रुत्या 'नामुक्त क्षीयते कर्म' इत्यादिस्मृत्या चोत्पादितकार्यकर्मव्यनिरिक्ताना सञ्चितकर्मणाग्नेय ज्ञानविनाशित्यावगमात् ।

सञ्चित द्वित्रिधम्—सुकृत दुष्कृत चेति । तथा च श्रुति—'तस्य पुत्रा दायमुपयन्ति सुहृद साधुकृत्या द्विपन्त पापकृत्याम्' इति । ननु ब्रह्मज्ञानान्मूलाज्ञाननिवृत्तौ तत्कार्यप्रारब्धकर्मणोऽपि निवृत्तिः, कथं ज्ञानिनो देहधारणमुपपद्यते ? इति चेत् । न । अप्रतिबद्धज्ञानस्येवाज्ञाननिवृत्तकतया प्रारब्धकर्मरूपप्रतिबन्धरुदशायावज्ञाननिवृत्तेरनङ्गीकारात् ।

नन्वेवमपि तत्प्रज्ञानादेकस्य मुक्तौ सर्वमुक्तिर्यात्, अविद्यायां एकत्वेन तन्निवृत्तौ कचिदपि ससारायोगादिति

स्मृत्यनुरोधात्प्रारब्धातिरिक्तकर्मणा नाश इत्याह—तस्येति । यावच्च विमोक्षये प्रारब्धकर्मणो न विमोक्षयते । अथ—प्रारब्धकर्मविमुक्तयनन्तरम् । सम्पत्स्ये—सम्पत्स्यते । 'विमुक्तश्च विमुच्यते' 'अवश्यमेव भोक्तव्यं कृतं कर्म शुभाशुभम्' इत्याद्या श्रुतिस्मृतय आदिपदादेयाः ।

ननु 'एव हास्य सर्वे पाप्मानं प्रवृषन्त' इत्यादिश्रुत्यनुवारेण सचित्तानामपि पापकर्मणामेव नाश इति भ्रमव्युदासायाह—सञ्चितमिति । दाय-धनादिविभागम् । साधुकृत्यां—सुकृतम् । ननु शु-दादा युक्तमपि प्रारम्भकर्मावस्थानं सुक्तिपुक्तं न भवतीति शङ्कते—नन्विति ।

* * * * *

प्रतिबन्धकारणमेव ज्ञानेनाज्ञाननिवृत्त्या सर्वमुक्तिप्रदेह इति शङ्कते—नन्विति । अविद्यायाः—(१)तदुपादानभूताया अज्ञानशक्तेः ।

(१) प्रसङ्गे सर्वेषु 'अज्ञानस्य तदुपादानभूताया अज्ञानशक्तेः' इति

चेन् । न । इष्टापत्तेरित्येके । अपरे त्वेतदोपपरिहाराय 'इन्द्रो
मायाभिः' इति बहुवचनभृत्यनुगृहीतमविद्यानानात्मज्ञो-
क्तव्यमित्याहुः ।

अन्ये त्वेकैवाविद्या, तथा एवाविद्याया जीवभेदेन ब्रह्म-
स्वरूपावरणशक्तयो नाना । तथा च अस्य ब्रह्मज्ञानं तस्य
ब्रह्मस्वरूपावरणशक्तिविशिष्टाविद्यानाशः, न त्वन्यं प्रति
ब्रह्मस्वरूपावरणशक्तिविशिष्टाविद्यानाश इत्यभ्युपगमाद् नैक-
मुक्ती सर्वमुक्तिः ।

अत एव 'यारदधिकारमवस्थितिरधिकारिकान्'
(ऋ० सू० ३-३-१२) इत्यस्मिन्नधिकरणेऽधिकारिपुरुषाना-
नुत्पन्नतत्त्वज्ञानानामिन्द्रादीनां देहधारणानुपपत्तिमाशङ्क्या-
धिकारापादकप्रारब्धकर्मसमाप्त्यनन्तरं रिदेहकैवल्यमिति
सिद्धान्तितम् ।

तदुक्तमाचार्यशास्त्रपतिनिधैः—

उपासनादिसंसिद्धितोषितेश्वरचोदितम् ।

अधिकारं नमान्यैते प्रविशन्ति परं पदम् ॥ इति ।

एतच्चैकमुक्ती सर्वमुक्तिरिति पक्षे नोपपद्यते । तस्मा-

इन्द्रा-वरणात्, मायाभिः-अदिव्यभिः पुरुषस्य इत्ये बहुस्वर-
प्रतीकते ।

अस्मिन्पक्षे गौरवमभिप्रेत्य मतान्तरमाह—अन्ये त्विति ।

अस्मिन्पक्षे मायामिरित्यस्य मायाशक्तिभिरित्यर्थः ।

कैः सिद्धान्तितमित्यपेशनामाह—तदुक्तमिति । इत्येव नतं
व्यगिति संज्ञनायाह—एतश्चेति । अस्मादेवं तस्मात् ।

च •••••••••• एतद्विद्वत्पुत्रगणो वन्ति तस्मात्परि तस्य तस्मात्परि सर्वं
एतद्विद्वत्पुत्रगणो वन्ति तस्मात्परि तस्य तस्मात्परि सर्वं

देकाविद्यापक्षेऽपि प्रतिजीवमावरणभेदोपगमेन व्यवस्थो-
पपादनीया । तदेवं ब्रह्मज्ञानान्मोक्षः, स चानर्थनिवृत्तिर्निर-

व्यवस्था—बद्धमुक्त्यवस्था । परिच्छेदार्थं निगमयति—तदेवमिति ।

- (१) मूलकृन्मूनुनाऽत्यक्षम्परित्यक्तं च विस्फुटम् ।
व्याख्यात दूषितं तेन मयेदं च विभूषितम् ॥ १ ॥
- (२) गोचारेऽनने डिरेडमिनो गोत्रात्मजेऽखिलेद्,
व्याडेऽसतनुः कवीऽनगतद्विट् चण्डभेरुण्डहा ।
गोराट्टुद्भवियाधिकस्त्रिदमलशीरोत्थविभ्राडन,
स स्यादभ्ररुडभ्रवाडभिदुरं देवो ह्यो मे मृडः ॥ २ ॥
- (३) स्वजनवदनचारी पापसंघापहारी
स्वजनवदनकारी प्रोक्षसद्गानधारी ।
विकचरदनसारी ष्योत्सिकाऽऽनन्दकारी,

(१) पते श्रीवा. कपुस्तके न सन्ति ।

(२) गोचारेण । सा पृथ्वी चरन्तीति गोचारा. (कमण्डलु) तेषामीशः
स्वामिनः (ईश ऐश्वर्ये इत्यन. कर्त्तरि क्विप् एवमण्डलि) क सुप्रम्, न कमरु
कुप्रम्, न अरुमस्मिन्नित्यनक्त स्वर्गः (अपाणिनीयमेतत्) तस्य ईशः पालकः ।
इरा पाताल तस्या ईशः स्वामिनः तैरभिनुनीडभिष्टुन, अर्थात् स्वर्गकृतु
पातालाधिपैः स्तुत इत्यर्थः । गोत्रात्मजा पार्वती तस्या ईड् । आखिलेड् अग-
दीशः । व्यालाः सर्पास्तेषामीड्वाभुनिस्तेनासा तनुर्दस्य (अमुमानुनुरीधेन
हृष्योरभेदः) कवीनानीड् शुक्लस्मनुगता दैत्यास्त्वान्देशीनि दैत्यारित्यर्थः ।
चण्डी यो भेरुण्टो दैत्यविशेषस्त इत्योनि । गवा रन्दिद्येन राजनेऽग्नौ
गोराट् । शुद्धभिया अविद्वित्वद् अनीविक्रान्तिः । अमनो निष्कल्मुः शीरो-
त्थशन्द्रः तेन विभाज्यते इति । अत्रः अजन्मा । अभ्रे स्वर्गे रोहनि जायन्ते
इत्यभ्रहो देवास्तेषामभ्रवाटिन्द्रः महादेव इत्यर्थः । सः लोहवेदयसिद्धो मृडं
देवः अभिदुर सन्त्य यथा तथा मे मृडः स्याद इत्यर्थः ।

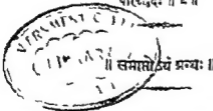
(३) स्वमनेति । विक्रान्ता विक्रियानां रदनानां दानानां धार

विशयमहानन्दावाप्तिश्चेति सिद्ध प्रयोजनम् ।

इति धीमतरमहं सपरिभाजकाभार्य्यालगोपालतीर्थधीपादशि-
ष्यदत्तांशावतंनारामहुमारत्तुधनपतिस्त्रिस्तुतिशिवदत्त-
दत्ताया वेदान्तपरिभाषादर्पदीपिकायाः प्रथमः
परिच्छेदः ॥ ८ ॥

मदनशुभकारी सोऽस्तु मे रक्षिहारी ॥ ३ ॥
गोश्राडचमुनारेशमिते (१८६७) संवत्सरे शुभे ।
फाल्गुने चित्तपत्तन्यां पृथे सिद्धा गुरावियम् ॥ ४ ॥

इति धीमतरमहं सपरिभाजकाभार्य्यालगोपालतीर्थधीपादशि-
ष्यदत्तांशावतंनारामहुमारत्तुधनपतिस्त्रिस्तुतिशिवदत्त-
दत्ताया वेदान्तपरिभाषादर्पदीपिकायाः प्रथमः
परिच्छेदः ॥ ८ ॥

वत्त संज्ञयाऽपीति । मदन शुभम सुन्दर कर्त्तुं मदनान् शुभमहातीति वा ।
अन्वदिति ।

इति श्रीराधानन्दवैतथराहभराशास्त्राम्बुम्बो नट्टपुत्र-
सम्भवरामशास्त्रिभिरात्मनोऽर्चयित्वा
रिप्पणी समाप्ता ।